

067.7
UKN
facsim.
v. 2

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
BOOKSTACKS

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUL 29 1981

JUL 6 1981

JUL 11 1994

JUN 27 1994

SEP 29 1994

JUL 08 1994

L161—O-1096

**This is an authorized facsimile
of the original book, printed by
microfilm-xerography on acid-free paper.**

**UNIVERSITY MICROFILMS INTERNATIONAL
Ann Arbor, Michigan, U.S.A.
London, England
1980**

150 5 6

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК.

Видання Українського Наукового Товариства
у Києві.

В И П У С К И И.

МОСКВА.
1916.

067.7

UKN

facsim,

v. 2

29852

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК.

Видання Українського Наукового Товариства
у Києві.

В И П У С К И.

МОСКВА.
1916.

МОСКВА.
Друзья Т-ва Рабушинских, Страстной бульвар, Путинковский пер., vlastní дѣл.
1916.

З М І С Т.

	Стор.
Памяти Олександра Русова	V—VIII
<hr/>	
1. Хв. Вовк. Про закрутки	1—20
2. М. Грушевський. Новійша література по історії в. кн. Литовського	21—39
3. Л. Орленко. Справа Ксенії Розлач.	40—48
4. В. Науменко. «Жалованная Грамота» Полтавському полковнику Івану Черняку 1718 р.	49—55
5. С. Ефремовъ. З офіційної літератури 60-х років XIX в.	56—62
6. Ів. Стешенко. Російсько-українські паралелі въ творчости Т. Г. Шевченка	63—87
7. В. Г. З родинних відносин на Гетьманщині в другій половині XVIII століття	88—97

Матеріали і замітки. 1. Думка про українську духовну часопись у Києві р. 1858. <i>В. Науменка.</i>	
2. До біографії гр. Залюбовського. <i>Д. Дорошенка.</i>	
3. Передплата на «Живописную Украину» та кн. <i>И. А. Долгоруков.</i>	
<i>О. Салосья</i>	89—109

Нові книжки. 1. К. Тіандеръ. Датско-русскія изслѣдованія, в. III. <i>М. Грушевського.</i>	
2. Проф. Г. Павлуцкій. О происхожденіи древне-русской иконописи <i>І. Свенціцького.</i>	
3. В. А. Верещагинъ. Старый Львовъ. <i>І. Свенціцького.</i>	
4. И. В. Розенфельдъ. Присоединеніе Малороссіи къ Россіи (1654—1793). <i>Ів. Лебедінського.</i>	

IV

5. Альбовскій. Харьковскіе казаки. В. Пичети.
6. Областное, административное и общинное устройство Галиціи по австрійскому законодательству І. Лебедінського.
7. Ю. В. Готье. Очеркъ исторіи землевладѣнія въ Россіи В. Пичети.
8. Ф. В. Клименко. Западно-русскіе цехи XVI—XVII вв. Ол. Шульгина.
9. Г. Лукомскій. Старинное зодчество Галиціи. І. Свенціцького.
10. Θ. И. Успенскій. Исторія Византійской имперіи. Томъ І. М. Грушевського.
11. Фіольольогічний збірникъ памяти К. Михальчука. Ан. Ніковського.
12. Письма... къ бібліографу С. И. Пономареву, съ примѣчаніями издателя. С. Ефремова.
13. Н. А. Рубакинъ. Среди книгъ... Томъ III. Д. Дорошенка.
14. Н. Ф. Сумцовъ. Слово о бездождіи. М. М—ського.
15. Проф. Н. Ф. Сумцовъ. Обзоръ содержанія проповѣдей Іоанникія Галатовскаго. М. М—ського 110—146

Новини науки і письменства. 147—154

Памяти Александра Русова *).

8-го жовтня помер од хвороби серця в Саратові, куди був поїхав за евакуованим Комерційним Київським Інститутом, заслужений учений і громадський діяч Олександр Олександрович Русов. Тіло небіжчика перевезли до Києва, де й поховано його 16 жовтня при участі въ жалібній процесії та промовах над труною численних депутацій од українських інституцій, обивательства, громадських організацій та студентів. Несподівана, не вважаючи на поважний, вік, смерть О. Русова викликала в українськiм громадянстві щирі жалі за цею ясною людиною, що і в найтяжчі часи не тратила духа жива та служила для багатьох джерелом бадьорости й надій на кращу будуччину народів і народу нашого. До останніх хвилин життя небіжчик не кидав своєї наукової та громадської постаті, на яку став ще за давніх часів і якої тримався усе життя твердо, чесно та сміливо.

О. Русов належить до тої течії в українськiм відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себ-то—небіжчик не був українець з роду, а вели-

*) Маючи на увазі присвятити Ол. Ол. Русову в однім з найблизчих випусків нашого Збірника ряд статей а також подати повну бібліографію його наукових та письменських праць, обмежувемось тут поки його писаннями в обсягу українознавства: 1) Остап Вересай, одинь изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ. Записки Ю.-З. О. И. Р. Г. о-ва. т. I, к. 1874, ст. 309—338. 2) Русские тракты въ концѣ XVII и началѣ XVIII вѣковъ и нѣкоторыя данныя о Днѣпрѣ изъ атласа конца прошлаго столѣтія. К. 1876. Ст. 150+III карты. Ц. 75 к. 3) Осада и взятіе Очакова (1788). Киев. Ст., 1888, XII. 4) Областное начало въ земской статистикѣ. Степь, херсонський беллетристичный збирникъ, 1886, ст. 351—391. 5) Торбаньисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты. Киев. Ст. 1892, III. 6) Коллекціи рисунковъ Шевченка. Ibid., 1894, II. 7) Описаніе Черниговской губернии, 2 тома Черниговъ. 1898—99. Изд. редакціи «Чернигов. земск. Сборника». 8) Нѣсколько словъ о значеніи трудовъ и творчества Лисенка для малорусскаго народа. Киев. Ст., 1903, XII. 9) Какая роль Вознаго въ «Наталкѣ-Полтавкѣ». Ibid., 1904, I. 10) Злоключеніе Трехъ киевскихъ студентовъ въ прошломъ столѣтіи. Ibid 1904, X—11) Спомини про пражське видання Кобзаря. Україна, 1907, II. 12) Дещо про «панів» у колядках. Ibid., 1907, VII—VIII. 13) Формы землевладѣнія и землепользованія на Украинѣ. Укр. Вѣстникъ, 1906, № 5. 14) Земство на Украинѣ. Ibid., № 6. 15) Постлѣ распушенія Думы. Ibid., № 9. 16) Памяти П. Житецькаго, Світло, 1911, № 3. 17) Н. В. Лисенко (вмѣстно некролога). Укр. И. Жизнь, 1912, XI. 18) Памяти М. Лисенка. Світло, 1912, № 3. 19) М. Лисенко—научовий дослідникъ законів української музики. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, т. XI, 1913. 20) Какъ я сталъ членомъ «Громады». Укр. Ж., 1913, X. 21) Воспоминанія о П. Чубинскомъ. Ibid., 1014, I. 22) Видатки 8-ми укр. губерній на початкову народню освіту.—Світло, 1914, № 3—4. 23) С. Ю. Витте и украинское слово. Укр. Ж. 1915, III—IV. 24) Есть ли украинская жизнь? Ibid., 1915, № VIII—IX.

корос, але на Україні виріши, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і засвоїв культурні й політичні традиції його інтелігенції, психологічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем—чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів ріжного походження. На стежку служення українському народові небіжчик ступив ще за-молоду з 60-х років, коли ідеї народництва, державного поступу шляхом самодіяльності країв, близької до потреб народніх праці громадянства ширились серед молоді, а здійснюватись почали незабаром. На Україні прокинувся інтерес до народнього побуту, творчости та економічного й соціального становища народніх мас, що позначилося рядом наукових та культурних заходів переважно в Києві. Олександр Русов у всіх тих підприємствах бере живу й активну участь, віддаючи себе всього справам наукового пізнання українського народу. А що інтерес був до духовного й матеріального становища нашого народу, то й наукові студії Русова, його практичні й громадські виступи пішли двома шляхами: в результаті бачимо О. Русова, як заслуженого громадського діяча, видатного вченого на полі економічним, і спеціально-статистичним, а також і етнографічним, почасти і філологічним.

О. Русов народився року 1847; батько його був великорос-костромич, мати родом з Кавказу. Вчився в 2-й київській гімназії, яку скінчив р. 1864 як визначний ученик з золотою медаллю. Університет, де О. Русов був на славяно-руським відділі історично-філологічного факультету, не мав тоді повного штату і доброго складу професорів, а через це філологічні студії О. Русова не захопили його з самого початку та не дуже вабили й потім. Бувши учителем грецької мови в Златополі, а потім у 1-й київській гімназії, цурався одначе класичного духу тодішньої середньої школи і знайшов любе для себе поле в діяльності київського відділу географічного товариства («Юго-Западный отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества»). З доручення віділу записав О. Русов од кобзаря Остапа Вересая, відомого й иншим дослідникам, прим. П. Кулішу та Л. Жемчужникову, його репертуар і в сентябрі 1873 року прочитав доклад на тему «Остап Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ». Цей доклад разом із записами дум та пісень Вересая (та Миколи Лисенка статею—«Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсень, исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ») був надрукований в I томі «Записокъ» віділу, а О. Русов за доклад і запис одержав золоту медаль. В «Географічнім Товаристві», О. Русов належав до комісії по збиранню географічних відомостей, брав участь въ збиранню й групуванню етнографічних матеріалів та був, можна сказати, ініціатором початків словарної роботи, що потім так широко розрослася.

VII

Ще на самім початку 70-х рр., коли молоді українські громадяне пильно захожувались коло збирання історичних пісень, які склали двохтомову збірку В. Антоновича і М. Драгоманова «Историческія пѣсни малорусскаго народа», на Русова впала філологічна праця: він листувався з кореспондентами з місць, запитуючи їх про діалектичні відміни говірок, збирав відповіді. Коли вияснилося, що діалектичні відміни пісень стосуються до окремої галузі досліджування і систематизації, що лексичний матеріал потребує спеціального оброблення, тоді, вже через скілька років, склався словарний гурток, в якому активну участь брав і О. Русов. Коли ж матеріалу зібралось стільки, що його можна було б скласти для практичного вжитку, почалася перша редакція «українського Рейфа», при чому редакторами були О. Русов, В. Науменко, О. Лоначевський та Ір. Житецький. Пізніше словник мав нову редакцію, але О. Русов не забував цієї справи і збирав матеріали, які й подав з *Ніжинського пов.* та з *Херсонщини*, де був статистиком. На початок 70-х років треба також одзначити участь небіжчика вь одноднєзнім переписові населення Київга та допомогу в організації першого археологічного з'їзду (1874 р.). Свій філологічний досвід використав О. Русов пізніше як член редакційної комісії перекладу Евангелія на українську мову,

Учителювання в 1-й київській гімназії О. Русов скоро покинув, не будши в силі терпіти крайности «класичної» системи виховання, і з середини 70-х років на поле офіційної служби вже не вертався. Він бере участь в газеті «Кіевській Телеграфъ», яка містила чимало статей на українські теми. Пізніше (р. 1880) був редактором газети «Трудъ» у Києві. З доручення громади іде в Прагу видавати «Кобзаря»,—це перше повне видання вь двох томах, яке працею небіжчика вперше познайомило суспільство з справжнім автентичним Шевченком. Завдання це виконав О. Русов (1876—77 р.) вельми совісно, наскільки це було тоді можливим, бо не весь текст «Кобзаря» і не скрізь точно була змога тоді зібрати. Окрім того з своєю дружиною разом О. Русов подбав про те, щоб ознайомити й Европійське суспільство з творчістю Шевченка в закордонних виданнях.

Статистично-економічні студії та організаційна діяльність О. Русова на цім полі починається з 80-х рр., коли будши статистиком вь Чернігівській, Полтавській, Харьковській та Херсонській губерніях, явився він піонером земської статистики, ставивши справу з самого початку на науковий ґрунт. Його численні роботи, а особливо опис Ніжинського повіту, за який «Географічне Т-во» нагородило автора золотою медаллю, здобули йому славу одного з найкращих і найкорисніших робітників в сфері земської статистики, яка являється основою до пізнання культурного й соціально-економічного становища людности вь Росії, спеціально на Україні. Закордонні учені

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

VIII

звернули увагу на працю чернігівського земського статистичного бюро, організація якого була зразком для подібної праці по інших земствах. Ця праця О. Русова здобула йому повагу в наукових кругах, і з того часу, як Київський Комерційний Інститут (1909 р.) запросив О. Русова—до того довший час Ол. О-вич служив у страховім т-ві «Наdejда», змушений виїхати з України од пильної уваги адміністрації—на катедру статистики, небіжчик цілком захопився своїми новими обов'язками і з такою ж пильністю навчав молодь методів статистики, як сам колись зібрав статистичні матеріали. І тут небіжчик не був затвержений ординарним професором, але товариші його признають, що О. Русов був окрасою інститута.

І скрізь, куди не кидала доля О. О. Русова, був він завжди вогником, що осявав і грів душі молоді, яка горнулася до нього; скрізь, чи то мавши наукове доручення за кордон, чи служивши в страховім товаристві, маючи складну роботу в інституті—скрізь тягнувся до тої справи, якій за молоду посвятив свою душу: за кордоном він популяризує Шевченка, поруч статистичних записів збирає етнографічний матеріал, в Петербурзі стає на чолі «Благодійного т-ва видання дешевих і корисних книжок», в Кїві бере близьку участь в «Кїевской Старинї» та «Україні» (1907 р.), в організації та редакційних нарадах молоді редакції педагогічного журналу «Світло», бере участь дописами, рецензіями, статтями в «Раді», містить спогади в «Українській Житні» і т. д. і т. д. Кожне українське культурне підприємство мало в особі О. Русова доброзичливого прихильника і друга, і він давав їм поміч, не вагаючись, яку на той час міг. Кожного робітника в справі українського відродження вважав своїм другом і кожную інституцію українську вважав своїм обов'язком підтримувати участю в роботі. Вірний ідеї федералізму драгомановських часів доніс свої переконання до останнього моменту і з цього погляду завжди розцінював політичні явища. Вважаючи себе українофілом, перейнявся інтересами і культурою українського народу так, що все життя його і вся діяльність були нічим иншим, як чистим і справжнім українством, працею прирощеного українця, вірного сина свого народу. В ряді інших українців, не українців родом, постать О. Русова являється найбільше ясною, чистою та незабутньою в пам'яті українського народу.

ХВ. ВОВК.

Про закрутки.

(Етнографічна студія).

Дарма, що закрутки річ дуже відома і дуже розповсюджена по усій Україні, а може саме й через це, вони якось не дуже звертали на себе увагу і наших і чужих дослідців. У *Арендаренка* і *Терещенка* про закрутки або нема зовсім нічого, або дуже небагато, у *Новосельського*—ще менш і дуже мало у *Крешевського*; у *М. Маркевича* закруткам присвячено усього з пів-сторінки; а у *Чубинського* ми знаходимо тільки дві невеличких згадки про закрутки: одну про те як їх роблять, а другу—передрук записаних *Шишацьким-Ілличем* двох молитов, чи нашептів при вириванні їх. У пізнійших збірниках є дуже небагато у *Грінченка*, трохи у *Руліковського*, трохи більше у *Іванова*, *Кольберга*, у «*Київській Старині*» то що—та й це обмежується дуже коротенькими замітками. Нарешті *М. Х. Сумцов* у своїх «*Культурныхъ переживаніяхъ*» зібрав більш або менш усе, що було зроблено про закрутки доти і висловив справедливую думку про те, що наші закрутки належать до досить великої купи загальних забобонів, сполучених з всесвітнім віруванням у можливість накоїти лиха, зав'язавши вузли на кого, або на що небудь.

Мені самому довелось зацікавитись закрутками досить давно вже, під впливом великої праці *Тисмана*'а «*La Fascination*», яка друковалася у протягу кількох літ у «*Mélusine*» і становить собою найкращу розвідку про зглаз і вроки в усій європейській науці. Читаючи сю на нещастя нескінчену працю, яка дуже сподобалась мені своїм методом, схотілося мені скористуватись їм до з'ясування собі питання про вузли у весільних звичаях і при цій праці, я не міг не звернути уваги на те, що поміж цілою купою усяких забобонів, дотичних зав'язування вузлів, я ніде у західно-європейській фольклор-

Україна.

1

ній літературі не здбував хоч якої небудь згадки про закрутки. Цей тим більше дивувало мене, що віра у чудодійну силу вузлів, так широко розвинена у середньовічні часи по усій Західній Європі, на мій погляд не могла дістатися до України инакше як звідти, разом з чималим числом інших забобонів, які перейшли до нас, як літературною так і иншими дорогами. От-же-ж почавши розшукування про сю тему як у літературі, яку тільки можна було знайти у паризькій Національній Бібліотеці, так і шляхом розпитувань у західно-європейських спеціалістів, я старавсь зібрати як можна більш і українського матеріалу, сподіваючись ще й у йому знайти якісь вказівки до розв'язання цього цікавого питання. Завдяки ласкавій допомозі де-кого з земляків, як-то д. д. В. Г. Ляскоронського, небіжчика Дикарева, а через його д. Тарасевського, д-ки М. Сімплікевич, І. Г. Рашевського, д-ра В. Бутля і др., а найбільше помершої вже П. Я. Литвинової-Бартош, у мене потроху назбиралось чимало звісток про закрутки, до яких пізніше можна було додати ще де-що з того, що пощастило знайти мені самому під час літнього пробування на Десні у Чернігівщині. Хоч мені й здається, що усього цього матеріалу ще не зовсім досить, щоб на підставі його можна було дійти до цілком рішучих висновків, я усе-ж таки вважаю потрібним видати його, міркуючи собі, що це може повести наших молодших етнографів до нових дослідів.

Передивляючись ці друковані і недруковані відомости про закрутки, бачимо, що тепер ми маємо їх з Суджанського пов. на українській Курщині, з Стародубського, Городнянського, Сосницького, Глухівського і Кролевецького повітів на Чернігівщині, з Богучарського і Валуйського пов. на Вороніжчині, з станиць Брюховецької, Мар'янівської і Сергіївської на Кубанщині, з Переяславського, Роменського, Лохвицького, Прилуцького і Лубенського пов. у Полтавщині, з Богодухівського і др. повітів у Харківщині, з Новомосковського і др. пов. у Катеринославщині, з Підлясся, з Овруцького і Луцького пов. у Волищині, з північних повітів Київщини, з Могилевського пов. у Подільщині, з с. Білозерки у Херсонщині і з де-яких не ясно визначених місць Галичини. Окрім того можемо прилучити до нашого матеріалу ще звістки з сусідніх з Україною Климовецького пов. Могилевської губ. і Слудького пов. Мінської губ. і трохи з Великорущини з одного боку і Руманії—з другого. Як видно з цього перечислення, завивання закруток ми знаходимо скрізь по усій Україні і повинні вважати його за етнографічний факт загальноукраїнський. До цього можемо додати ще й те, що це розповсюдження закруток по усій Україні здається нам досить рівномірним і коли є яка невелика перевага, то її помітно наче більш у північній, раніше

заселеній частині нашої землі, де вона неначе зв'язана з розповсюдженням закруток у Білорусщині.

От-же, вважаючи на таке розповсюдження закруток по усій Україні і, здається, більш усього у її північній частині, де заховалося найбільше української старовини, можна було-б думати, що завивання закруток є захід дуже давній і вживається у нас з дуже старинних часів. Однак-ж шукаючи по літописах і у давній літературі, ми не знаходимо й сліду його, який би мусів зостатися коли не у історичних записах, то хоч у духовній літературі, яка завше ворогувала з усякими забобонами. З другого боку ми знаємо, що зав'язування вузлів, досить розповсюжене у античному світі, розвинулось у Західній Європі тільки у протягу середніх віків. Це усе, нарешті, примушує нас думати, що й у нас зав'язування закруток є звичай не такий вже старий, як здавалось-би з першого погляду, і початку його треба шукати пізніше, а коли саме, це може показуть нам де-які деталі завивання закруток дуже ще мало, або й зовсім не відомі у нашій етнографічній літературі.

Закрутки, закрутки, зівертки, зівертні, залби, залбки, завиття, завітти, кукли робляться звичайно у хлібі—у житі, пшениці, ячмені, вівсі, окрім того у льоні ¹⁾ і у коноплях ²⁾, а на лузі, або в степу і на траві ³⁾, у скіртах—на сні. Згадуються навіть закрутки у горбках на капусті ⁴⁾, у садах—на плодочому дереві, у соломі на стріхах ⁵⁾... Зикручують їх у більшій частині з країв ниви у одному тільки місці, пноді-ж і у багатьох, найчастійше у чотирьох (на чотирі кінці). Через це обачні люде, перед початком жнив, обходять свої ниви з усіх боків, щоб довідатись, чи нема де закруток. От-же, знаючи це, «химородники» завивають закрутки не з країв, а посередині ниви, так що женці знаходять їх тільки дійшовши вже до середини і тільки тоді, побачивши «напасть» кидають жнитво і шукають способу її спекатись ⁶⁾.

На питання про те, *кто* зав'язує закрутки, маємо у своїх матеріалах відповіді не однакові: одні просто кажуть що їх завивають «злі люде», «недобрі люде», «лихі сусіде» і т. н., другі обвинувачують у цьому «лиходів—знахарів і знахурок», більшість-же думає, що закрутки—це діло *відьом* і *відьмаків* і то тільки справжніх, таких що *вміють* це робити, і тільки одна звістка, датована 1879 р., передає що кілька десятків років назад завивання закруток «у одній з західніх

¹⁾ Матеріали для географії и статистики Россіи, составл. офицерами Генер. Штаба. Черниговская губ. С.-Пб. 1865, стр. 535—536.

²⁾ У Понуровці Стародуб. пов. (Ляскоронський), у Землянці Глуховськ. пов. (Литвинова). Тут як і далі, назвище у скобочках означає автора *рукописної* звістки.

³⁾ Матер. для геогр. и стат. Россіи. Оп. cit.

⁴⁾ У Землянці, Глуховськ. пов. (Литвинова).

⁵⁾ У Роменському пов. на Полтавщині (С. А. Мазараки).

⁶⁾ Слоб. Тишанка, Валуйського пов. на Вороніжчині (Тарасевський).

епархій» вважалося за злочинство лихих «стрижок» себ-то якихсь мітологічних істот—польових русалок, у яких волосся *стрижене*, а не довге, як у водяних русалок ¹⁾). Залишаючи на боці цих «стрижок», за яких нам ніде більше на Україні не доводилось ні чути, ні читати, звернемося до інших завивачів закруток. Як побачимо далі, передивлюючись різні форми закруток, у завиванні їх є відома система, залежно від того, на що вони завиваються, а П. Я. Литвинова просто каже, що «коли закрутку, або залом зробить не відьма, а який учень, се-б то особа, яка тільки *считься на відьму*, або так хто-небудь шуткуючи, то од такої закрутки ніякого лиха не буде нікому» і що по способу закручування кожний «знаючий» чоловік зараз побачить, чи вона настояща, чи зроблена пустуючи. От-же треба думати, що справжні закрутки можуть робити не просто «лихі сусіде» або інші «злі люде», а тільки люде у цьому ділі свідомі, се-б то такі, до яких тисю чи нишою дорогою дійшли де-які уривки середньовічного чарівництва, позиченого з заходу, або вирішого вже на українським ґрунті і яких люде вважали, або й вважають, за відьом, відьмаків, знахарів, чи «химбродників» і т. и.

Більша частина наших відомостей про закрутки вказує, що їх роблять «у недобрій меті» ²⁾, «щоб наслати біду», знищити кому здоровля і навіть позбавить життя ³⁾, «зробити чоловікові шкоду на хлібі, скоті і у загалі у господарстві, а то навести на його сімью хворобу і смерть» ⁴⁾, «на szkodę i zgubę właścicielowi pola ⁵⁾», «щоб ліс усох, і на усякі збитки ⁶⁾». Другі-ж звістки просто кажуть, що закрутки найчастійше робляться з серця, щоб оддячити кому за яку обиду (М. Маркевич, д-ка Сімпликевич, Тарасевський, Ляскоронський) і цей мотив нам здається найбільше психологічно зрозумілим і мабуть найбільше росповсюженим. Одначе, як не кожна людина вмє завити закрутку, а найголовнійше не має віри у силу такої самодільної закрутки, то більша частина і йде на пораду до баби, яка має репутацію знахарки, або й відьми і яка вже звісно не дурно, а за певну плату й зробить те, чого од неї вимагають. Одначе-ж по народній думці такі баби роблять закрутки не тільки за платню, або маючи яку особисту злість на кого-небудь, а завивають їх і просто, поводячись якою-сь внутрішньою потребою робити людам лихо: «Коли такої бабі (відьмі), пише П. Я. Литвинова, прийде потреба, чи «необходність».

¹⁾ У Переяславщині (Хв. Д. Годованик, по записі В. Г. Ляскоронського).

²⁾ Київські Епархіальні Вѣдомости, 1879, № 33.

³⁾ Понуровка, Стародуб. п. (Ляскоронський).

⁴⁾ Роменський п., Полтавщ. (Мазараки).

⁵⁾ Курщина (Дмитрюковъ, Нравы, обычаи и образъ жизни въ Суджанскомъ у. Курской губ. Телеграфъ. 1831 г., июнь, стр. 367).

⁶⁾ St. Ulanowska, Lotysze Inflant polskich. Kraków, 1891, s. 82.

⁷⁾ Литвинова, П. Киевская Старина. 1899, мартъ, стр. 140.

робити лихо, то вона безпреміно піде крутити закрутки ¹⁾). Ще виразнійше каже за це д. Тарасевський: «закрутки химородники роблять поневолі, бо коли вони не стануть робити їх, то можуть вмерти самі... Через те добрі химородники роблять закрутки не на чоловічі, а на півнячі голови, тоді у господаря усе лихо окопиться тільки на півневі.» Це зовсім у згоді з тим, що кажуть про відьом у загалі, що «вони не можуть не робити лиха» (Литвинова й інші)

Як і кожний магичний захід, завіття закрутки повинно відбуватися «у свій час і у свою годину». Найбільше відповідним часом до того вважається, здається, ніч на передодні Івана Купала, і у час є дві звістки про те, що у цю ніч господарі обходять свої ниви і дивляться, чи немає де закрутки, або чи не наважується хто її зробити ²⁾ у загалі ж. закрутки роблять тоді, як жито красується, або коли хліб стане вже викидати колос і тоді, як колос вже наливається ³⁾. Що до години, то у Полтавщині їх завивають перед зорею ⁴⁾, у Чернігівщині-ж на зорі, се-б то або перед тим як сонце сходить, або зараз як зайде ⁵⁾.

«Як прийде відьма на поле», читаємо ми у найкращому з усіх, які у нас є, оповідань П. Я. Литвинової: «скине з себе усю одежу окрім сорочки, скине пояс, усе що має на голові, розпустить волосся, підійде до ниви, на якій має бути закрутка, стане на місці, обведе у думці на около себе круга, аршина на три од себе (а як що не у хлібі, то круга обведе по землі), за який неначе-б то ніхто не може досягнути до неї і починає *лівою* рукою робити закрутки і заломи. Схилиться над пашнею, у правій руці держить стебл'а і колосся, а лівою крутить, заламує і закручує стеблини *од лукавого*, се-б то не за сонцем, а *проти сонця*. Зробивши одну закрутку, чи залом, відьма разігнеться, випростується і обома ногами зразу, переплигне через готову закрутку. Після цього йде далі, поки не скінчить усього що загадала собі зробити» ⁶⁾. Те-ж саме знаходимо ми і у інших оповіданнях: «Поганий і злий сусід», каже М. Маркевич, «завиваючи колосся жита на сусідській ниві, загинає їх кінцями од сонця і робить зав'язку» ⁷⁾; автор дописі з Сквирського повіту у Київщині каже що «на полі з стоячого ще на корінні жита закручуються до купи колосся у бік протилежний ходові сонця»; д. Ляскоронський чув од д. Данельського з с. Недри

¹⁾ Литвинова, П. Я. Op. et l. cit.

²⁾ Сумцов. Культурныя переживанія. К. 1890, стр. 262.

³⁾ Сл. Тишанка, Валуйського пов. у Вороніжчині (Тарасевський).

⁴⁾ С. Недра, Переяславськ. пов. у Полтавщині (Ляскоронський).

⁵⁾ С. Землянка, Глуховськ. пов. у Чернігівщині (Литвинова). У Білоруській «заломки завивають въ концѣ мая или въ началѣ іюня, когда рожь отцвѣтаеть. Дѣлають это ночью, передъ разсвѣтомъ». (Сергѣево-Пустовскій, О завиткахъ въ Білоруссіи. Живая Старина. 1907, в. 1).

⁶⁾ Литвинова, П. Я. Закрутки и заломы. Киевск. Стар. 1899, мартъ, стр. 160.

⁷⁾ Маркевич. Op. et l. cit.

Переяславськ. пов. у Полтавщині, що закрутки роблять «закручуючи кілька колосків хліба у бік проти сонця і проказуючи: «колосок у землю, а біда у сімью», се-б то, каже оповідач, коли колос з зерном упаде на землю, то на сім'ї господаря поля окошаться усякі лиха— кожне зерно, яке з закрутки достанеться у хату до господаря, принесе з собою якесь лихо: чи вдачі йому не буде, чи хвороба причепиться, чи хто і вмере; через це селяне дуже бояться щоб не струснуть закрутки і щоб з неї не випав на землю хоч один колосок ¹⁾. «Ці подробиці, які передає д. Ляскоронський з переказу Данельського, дуже вдатно доповнюють оповідання П. Я. Литвинової, додаючи до його закляття, які промовляються під час завертування закрутки і які становлять собою необхідний елемент кожного чарування. Такі чи інші закляття, яких не наводить П. Я. Литвинова певно через те, що не мала нагоди довідатись про їх, згадуються одначе трохи не усіма іншими оповіданнями про закрутки, які ми маємо. С. А. Мазараки з Талалаївки Роменського пов. каже, що при заплітанні закрутки на дереві проказуються «якісь-то закляття», Дмитрюков, у своїй статті іде 1835 р. каже, що при робленні закрутки «бажають господареві лиха»; у Сквирському пов. Київської губ., як передавав «Кієвлянинъ» 1879 р. (передрук у Київ. Епарх. Вѣд. того-ж року) знов таки додає, що під час завивання закрутки «недобрий чоловік проказує: «колос у землю, а чорт у сімью: як оцей колос трощиться, так нехай трощить тих що Істимуть хліб з закрутки», а у дописі того-ж таки «Кієвлянина» з Сосницького пов. Чернигов. губ. говорить, що люде, які роблять закрутки, промовляють при цьому самі найстрашніші закляття, чари і бажання усього найгіршого тим господарям, на чий землі робиться закрутка; нарешті з Городнянського пов. д-ка Сімликевич пише нам, що «при закручуванні «кукли» проказуються закляття, якими викликаються на голови цілої сім'ї усякі біди й нещастя». Дарма, що усі оці наведені нами звістки занадто короткі і уривчасті, загальний характер їх усе-ж таки виявляється з їх досить докладно: для більшого-ж пояснення наводимо тут у виносці уривок з закляття з Слуцького пов. Мінської губ., записані д. Сержпутовським од знахаря Івана Санюка на прізвище Порца ²⁾.

Досі ми казали про те, коли, як і на що завертуються закрутки; роздивимось тепер, які вони бувають, бо вони навіть і в одній якій небудь стороні зовсім не однакові. Найперше треба відрізнити *залом*, або *заломку*—коли солома не закручена, а тільки заламана і *закрутку*

¹⁾ Рукоп. звістки В. Г. Ляскоронського.

²⁾ «Лихі, куды, безхвосты и вы усѣ кахаты прыступеце й мнѣ памажеце майго вбрага зламѣць, зкруциць, зцѣрци, кабѣ ёнь сонейка яснаго не бачыу, грѣму не чуу, сцѣжки не таптау, смѣку не мау. Як колоски схнудѣ, кабѣ ёнь такъ всохъ, прапау и загнуу (три раза)». *Сержпутовскій, А. К.* О завиткахъ въ Бѣлоруссін. (Живая Старина. 1907, вып. 1, отд. оттиска, стр. 2).

(завій, завиття, завертку, завертень, чи куклу), коли солома зкручена і тоді вже зав'язана вузлом. Ми поки що не маємо досить звісток, щоб сказати, яка з цих двох форм давніша, тільки-ж нам здається, що залом, хоч він у порівнянні й найпростіший, вряд чи можна вважати за форму більш давню, ніж закрутка, бо у їй де-коли ми не знаходимо найбільш необхідного елемента закрутки—вузла і вони часто з'являються, як побачимо далі, тільки додатком до закрутки.

Найпростішу форму залома знаходимо в опису і на малюнку д-ки Сімпликевич: це коли стебла, не зв'язані до купи, заламуються більш або менш посередині, а колосся вісить верхками до землі (мал. 1). Колосся, каже П. Я. Литвинова, заламуються звичайно в якій небудь один бік: чи на схід, чи на захід, чи на північ,—на південь-же заломів ніколи не роблять. Трохи складніший, так званий потайний залом, описаний у матеріалах П. Я. Литвинової (мал. 2)¹⁾:

Мал. 1.

Мал. 2.

«на три корхи (вершків 7²⁾) одь землі (відьма) бере правою рукою

¹⁾ Замітки П. Я. Литвинової «Про закрутки і залом» з прикладеними до їх малюнками були одібрані автором цієї статті—у рукопису, який раніше частиною був видрукований без малюнків у Київській Старині (1899, мартъ, стр. 139—141). Малюнки ці, виконані занадто незручно щоб з їх можна було зробити безпосередню репродукцію (що було-б найкраще) і, щоб подати їх тут, прийшлося їх перемалювати задля більшої зрозумілості, тако-ж як і малюнки д-ки Сімпликевич.

²⁾ Корха—міра довжини=2—2½, вершкам. Корхами міряють звичайно у гору таким способом: обійме ломаку, чи що-там, у кулак однією рукою, потім зверху другою, потім, знов першою і т. д. Кажуть: до Юр'я цей рік жито виросло на одну тільки корху, а той рік було на дві... (Примітка у рукопису П. Я. Литвинової).

жменю стеблів, а лівою одну, або дві стеблини з колосом і, не вири-
ваючи їх, заломлює од лукавого (наче ниткою обводять),
навкруги жмені жита, що у правій руці, потім середні колоски (ті
що у жмені правої руки) лівою-ж рукою заломить, так щоб через
перев'язку навкруги вісили. Наробить відьма отаких потайних зало-
мів по усій ниві, а хазяї і не доглядять—подумають що то коні, або
свинні жито потолочили (а то відьма через заломи плитала)—тим то
він і зветься потайний, а вже упісля на тому господарі, чия нива
була, саде стільки чирок, скільки було на ниві зроблено потайних
заломчиків. Досить подібний до цього спосіб заламування знаходимо
у заломі Климовичського пов. Могилевської губ. Там, навкруги
високої, нарощне вибраної стеблини жита, заламують колосся у низ,

Мал. 3.

переплітаючи їх між собою, так що
виходить жмут колосків, стрімля-
чих до землі, з одним колоском,
який стоїть просто посередині ¹⁾.
Мабуть таке-ж саме описує й С.
Уляновська і в Польщі, кажучи що
szarownicy zalamują kłosa do środka
i zawiązują gazem na szkodę i sgbę
włascicielów pola ²⁾. Ці форми за-
лому роблять вже перехід до другої,
ще більше складнішої, форми за-
лома з зав'язкою, описаної М. Мар-
кевичом: (злий сусід) загинає колос-
ся кінцями од сонця і робить зав'яз-
ку». Таку-ж форму залом описує
і П. Я. Литвинова: у йому солома
не зкручена, а заламана, а колосся
повернено у низ і на захід (мал. 3).
Це залом го до в і й, зразу од його
нічого не буде, а через рік госпо-
дарі, і именно дві душі, заслабнуть і хоруватимуть цілий год. Дуже
подібний залом бачимо ми на фотогравюрі (табл. I, а) знятій у с. Столині
Пинського пов. Мінської губ. ³⁾. Майже такий самий залом під назвою
кукли, знаходимо у дописі д-ки Сімпликевич: «беруться у жменю
колосся, заламуються, одна частина їх вісить у низ, а друга закру-
чується навкруги головки (мал. 4). Колосся, якими обкручується
головка одлічуються старанно по числу душ тєї сім'ї, на яку робиться
залом. Як що треба зробити цю «куклу» ще страшнішою, то круг

¹⁾ З заміток д. Ляскоронського.

²⁾ St. Ulanowska. Op. cit.

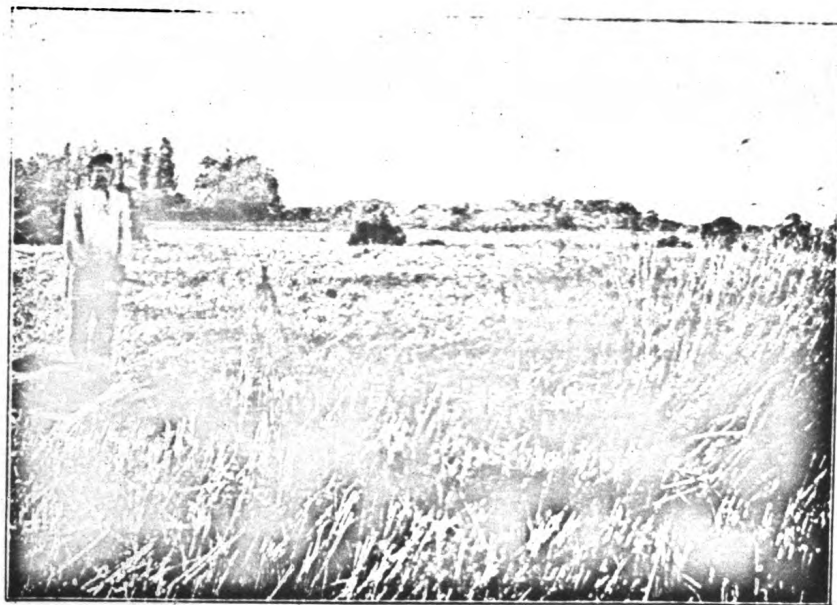
³⁾ З фотографії А. К. Сержпутовського.

а. Залом у с. Столині, Пиньск. пов. Мінської губ.
(з фотогр. А. К. Сержнатовського).

с. Залом коло с. Псаровки Крелевц. п.
на Чернігівщині.

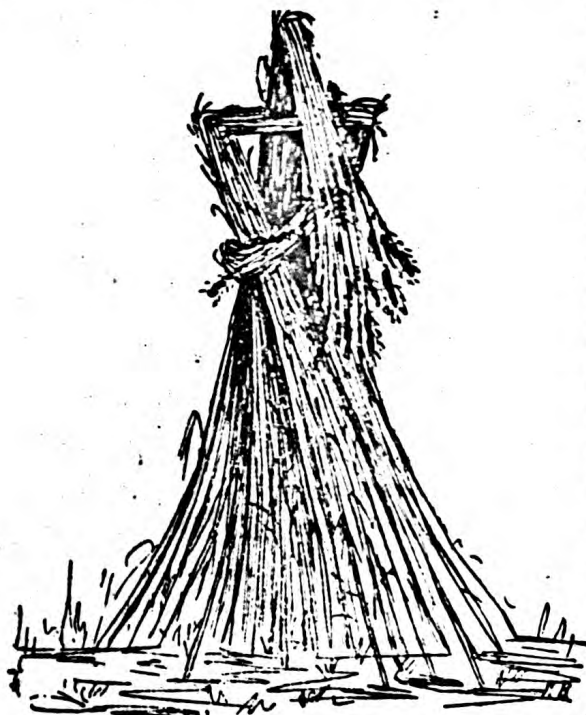

б. Залом Чернігов. п. (з фотогр. І. Г. Рашевського).

неї заламлюються ще й окрімні колоски, як це й видно на нашому малюнку, зробленому з начерка д-ки Сімпликевич. Трохи подібний до цього і залом сфотографований за дня нас теперішнім директором музею ім. В. В. Тарновського у Чернігові Ів. Гр. Рашевським (таблиця I, b), до якого, на великий жаль, не додано ніякого опису. Далеко більше скмплікований і дуже хитро зроблений той залом, якого малюнок і опис маємо од покійної П. Я. Литвинової (мал. 5 а і b). На цьому малюнку ми бачимо залом, зроблений на схід, з двох боків—південного (а) і північного (b). З південного боку видно що один з двох жмутів жита, з яких складається цілий залом, заламлюється попереду рівнобіжно з землею, потім, у

Мал. 4.

Мал. 5, а.

низ і на захід, так щоб зайшов на другий бік залому; з північного боку видно, як цей перший жмут, обійшовши залом з західної сторони, знов заламується і пропускається під другий жмут жита, що стоїть просто, проходить проміж стеблі зверхньої частини першого жмута, заламується і вісить колоссям на схід, себ-то туди-ж, куди стремлять і колосся першого жмута, пропущеного по під другий. Заламаний він «на одну голову», себ-то на одного чоловіка, у якого почне ламать руки й ноги і усього його, він слабуватиме цілий рік і у

роковини залому має вмерти. Така частина залому, що нагадує

хрест, означає той хрест, який за рік буде на його могилі. «Бувають ще заломи, зроблені на трох жмутах жита. До цього типу належить залом знайдений торік на полях села Псарівки Кролевецького пов. на Чернігівщині (табл. I, с) який переховується тепер у Етнограф. Одділі Музею Імп. Александра III у Петрограді (№ 3524-2). Він складається з трьох жмутів жита заламаних так, щоб колосся спускалось до низу, при чому два з їх у горі стулені до купи і заламлені на зразок літери Г (повернутої на малюнку ліворуч), а третій покриває своїм заломом рівнобіжне землі коліно перших двох.

Зовсім инакше, хоч в дійсности по тому-ж самому принципу що й попередні, зроблений залом на за ма ш ка х (плоскінь з конопель).

Мал. 5, в.

Мал. 6.

якого ми маємо те-ж завдяки П. Я. Литвиновій, не тільки опис і малюнок, а й усю його історію, яка не була надрукована у згаданій вище статті у Київ. Старині. У 1901 р. розказує П. Я. Литвинова, «брала у козаків с. Землянки Чубунів замашки сімья козака-ж Нестера Лисиці. Коли замашки були вже пов'язані у снопи, їх поставлено було сушити у городі, коло ворья (огорожі з довгих лат), а другого дня рано на одному снопі побачили три однакових заломи (мал. 6). Лисиця жив за сторожа у дідички (Литвинової), а сам був з сусіднього села Слоута і, довідавшись про заломи, зараз же побіг у своє село Слоут, де у його був знайомий знахарь. Той звелів йому привезти снопа

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

в заломах до себе. Коли Лисиця привіз сніп, знахарь подививсь на залом і сказав; «два зроблено на дві скотини, а третій на тую жінку, яка за тими коровами уходжає — перш усього вступило-б у руки, потім у голову і жінка могла-б умерти; зробила це жінка напрошена, не од себе, а од того, хто на вас зло має». Узяв знахарь сніп у руки, розділив на три частини, пожував трохи од кожної і, виплювавши, сказав: «це на дві скотини і на жінку і кінчились-би обидві скотини і тая що за їми уходжає», тоді одірвав усі три заломы, заткнув у печі челюсти своєю постілкою, положив на припечок соломи, а на неї поклав заломки,

Мал. 7.

запалив сірником і спалив їх».

Закрутки, як ми бачили, відрізняються од заломів найбільше тим, що у їх стеблі хліба не заламуються, а закручуються, звичайно проти сонця, і потім зав'язуються вузлом. Czarownica lub czarownik, розказує О. Kolberg про Підляссє bierze garsé żyta lub pszenicy na pnie, łamie prawie na pół, zakręca i zawiązuje kilku zdzblami, zostawując w takim stanie. To się nazywa zakręta (zakruta) do której przuwiązane są czary ¹⁾. При робленні згаданих вже нами закруток у Недрі, Переяслав. пов. і у Талалаївці Роменськ. п. у Полтавщині, а тако-ж у Сквирському пов. у Київщині, стебла хліба те-ж попереду

Мал. 8.

¹⁾ О. Kolberg. Mazowsze. V. Kraków. 1890, str. 376.

закручуються, а потім вже зав'язуються. У Сосницькому пов. на Чернігівщині кілька стеблин жита, коноплі, або другого хліба, узятих разом, зв'язуються і перекручуються «какь-то особливо замысловато», при чому їх корінці не висмикуються із землі ¹⁾. Ці усі закрутки, як видно, робляться з одного жмута стеблин. Сюди-ж належать і ті закрутки у с. Тишанці, Валуйського пов., опис яких ми маємо од д. Тарасевського, через небіжчика Дикарева: «бере в одну купу жмутом і верхівья закрутить» і великоруська закрутка з Пермської губ. (табл. II, а) в Етногр. Від. Музея Імп. Александра II у Петрограді. У Брюховецькій станиці на Чорномор'ї «закрутки робляться на взірць перевесла, у якому колоски загнута до землі. Цю-ж форму закрутки подає і П. Я. Литвинова (мал. 7). Закрутка ця становить

Мал. 9.

собою один жмут жита, закручений у горі, загнутий у низ і просунутий поміж стеблинами, так щоб колосся стреміло до землі на схід. Вона, як каже Литвинова, зроблена на шкоду в господарстві: «у хазяїв одіймається *спорість* (вд'ача) в усякому ділі. «На такий же спосіб, тільки з трохи складнішим вузлом зроблені і дві закрутки, описані те-ж П. Я. Литвиною. Перша з їх (мал. 8) закручена на схід і зроблена на скотину і на людську хоробу; од неї вмре дві душі, хоч і не в один час. Друга—(мал. 9) закрутка на північ, зроблена на дві душі і на два годи слабування і обидві душі мають померти разом. Інша форма закруток відрізняється від описаних тим, що робиться не з одного, а з двох жмутів хліба. Цей спосіб завивання описаний ще у Чубинського: «Беруть два жмути стеблин жита або пшениці і, не вириваючи їх, зв'язують у горі в особливий вузол, а колосся встромляють у землю ²⁾. «У Тишанці Валуйського пов.», каже д. Тарасевський, «беруть два жмути жита у жменю і нагинають один до другого так щоб виходило навхрест, з одного жмута одділяють пасмо і скручують перехресття щоб не розійшлось. Сюди-ж. здається, треба

¹⁾ «Кіевлянинъ». 1878, № 93.

²⁾ Чубинский. Труды экспедиции въ юго-зап. край. Т. III, стр. 198.

а. Залом (закрутка) з Пермської губ.
(Етн. О.ц. Р. Муз. Імп. Александра III).

б. Закрутка коло с. Псаровки Крелевец.
п. на Чернігівщині.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

а. Залом (закрутка) в Пермьской губ.
(Етн. Оц. Р. Муз. Им. Александра III).

б. Закрутка коло с. Псаровки Кролевец.
п. на Чернигівщині.

порахувати і закрутку, яку ми маємо на фотографії Н. Н. Лебедева, знятій у Суджанському пов. на Курщині по'дорозі з Миропілля у Суми (табл. II, b). Бувають ще й потрійні закрутки: три жмути жита, чи пшениці, згинаються до купи; одділивши зверху од кожного жмута по пасму стеблів, обкручують три рази навкруги усієї закрутки (Тарасевський). У станиці Сергіївській, кавказського oddілу на Чорномор'ї беруть не три вже, а чотири жмути стеблин у хлібі і з кожного скручують окрімну головку, а потім усі чотири головки звязують до міста. Хто візьметься за цю закрутку, того самого оттак скрутить. Нарешті той же д. Тарасевський подає ще опис закрутки, яка трапилась йому у могилівському повіті у Подільщині. Там закрутку роблять на взірєць перевесла завязаного вузлом, а вузол цей робиться так: «у горі кінець обкручується коло перевесла, а колоски зачинаються до низу, а тоді спід-низу до гори, так що їх не видно, а закрутка таким чином скидається на печерицю». Зовсім окрімно треба поставити знайдену мною самим коло с. Псарівки Кролевецького пов. закрутку на просі (табл. II, c). У залежності, мабуть, оть форми рослини, у цій закрутці колосся з кількох стеблів звязано до купи і обкручено лїстям, так що уся завертка вісить у низ і на схід, що краще видно на фотографії знятій у Музеї Імп. Александра III, яку ми тут подаємо.

Оце й усі форми заломів і закруток, які ми знаходимо у зібраному у нас матеріалі. Хоч їх, як казали ми, й не досить багато і вони далеко не однакові, а усе-ж таки у їх формах, як і у способі їх закручування, ми вбачаємо деякі загальні риси: усі вони закручуються не по сонцю, а проти сонця, у всіх їх стебла хліба або заламлюються, або закручуються як перевесло і нарешті завязуються вузлом, так щоб колосся стреміло не до гори, а у низ до землі, або хоч і на бік а усе до низу. Як побачимо далі це вже дає нам спромогу дійти до деяких висновок.

Захожуючись передивлюватись усі досі відомі форми закруток, ми мали надію, чи не пощастить нам знайти якусь залежність форми закруток од тієї мети, на яку вони закручуються. Отже-ж передивившись з цього погляду усі ці форми, які у нас тут описані, ми на великий жаль не знаходимо у їх досить певних вказівок до розв'язання нашого питання. У одного з наших дописувачів, д. Тарасевського ми здбуємо цілу низку заломів і закруток, які ріжняться між собою найбільше тим, з скількох жмутів стеблин вони завязані: з одного, двох, трьох і т. д., при чому він каже що «од закрутки хрестом хто небудь з сім'ї господаря вмире, а од закруток зужмом одинарних, од тих бува болізнь самому хазяїну, а як тройна закрутка, так буде чеврїть уся сім'я цілий год до нового хліба». Отже-ж здавалось-би що сила закруток залежить від того, з скількох жмутів стеблин вони зроблені, а форма хреста має віщувати смерть. Одначе-ж у опові-

данні не менш освідомленої людини, П. Я. Литвинової ми бачимо, що в основі різниці між закрутками лежить сторона, куди вони повернені, зв'язку-ж між формою залому чи закрутки і його силою годі шукати, окрім хіба залому хрестом, якій і у неї має таке-ж саме значіння як і у д. Тарасевського, про число-ж жмутів у закрутках з цього погляду навіть і не згадується... Таким побитом виходить, що питання це треба поки що залишити, у надії що дальші розвідки доведуть нас до чогось більш певного. Не слід однак няти занадто віри толкованням знахарів, які часто, щоб одчепитись од розпитів, починають просто фантазувати...

Перейдемо тепер до виривання закруток. Ми вже казали, що закрутки загрожують тим, «на чю голову» вони зроблені, чималою небезпекою. У Сосницькому пов. напр. вірять що усі напешти і чари матимуть безпремінно свої злі наслідки, коли «кукла» зостанеться неспостереженою, або коли її вирве хто небудь з господарської сім'ї, не звернувши на неї уваги. У с. Понуровці Стародубськ. пов. «селяне дуже бояться залому і вірять, що він може покорчить руки і ноги тому хто-б насмішвсь за його узятись». У Чернигівщині узагалі, по звісткам «Описанія» офіцерів Генер. Штаба, навіть тоді, коли господарі не побачать закрутки і почнуть жати хліб на тій ниві, де вона закручена, то або хазяїн ниви, або хто з його сім'ї, на чю голову була зроблена закрутка, безпремінно мають заслабнути, а то і вмерти. Те-ж саме ми бачимо у Полтавщині, у Курщині і скрізь... Нема, стало буть, нічого дивного, що по усій Україні, як тільки де знайдеться закрутка, зараз-же роблять усе можливе, щоб як можна скоріше її спекатись і забезпечити себе, свою сім'ю і худобу од того лиха, яке вона може подіяти.

Найпростіший і приступний кожному спосіб знищити закрутку подибуємо ми у Лубенському і Лохвицькому повітах на Полтавщині. Там, як трапиться закрутка, селяне косять хліб, а закрутку залишають «тому катюзі що задрився на чуже добро, на щастя: щоб він подавився ею». По деяких селах у Городнянському пов. на Чернигівщині по опису д-ки Сімпликевич, коли господар поля знайде у себе залом, чи «куклу», він дуже старанно обжинає його з усіх боків, вистерегаючись щоб до його не доторкнутись і залишає його потім на полі, поки скот його не з'їсть. У Суджанському пов. на Курщині те-ж або залишають частину ниви де є закрутка незжатою, або не займають тільки самої закрутки, а решту жнуть ¹⁾. У книзі М. Маркевича знаходиться те-ж спосіб знищити закрутку, не йдучи за поміччю ні до знахаря, ні до попа. Хазяїн, знайшовши закрутку зараз-же біжить додому, запрягає до воза неїзжену ще коняку, бере на віз підстилку з свинущ-

¹⁾ Дмитрюков. Op. cit.

ника і Іде, скільки коняка заскочить, швидче на поле. Цією підстількою (барлогом) накривають закрутку, не доторкуючись до неї руками. Зробивши це хазяїн мусить зараз же скакати скільки мога швидче знов додому, не оглядаючись назад, дома запрягти вже їзженого коня, набрати на віз кінського кізяку і їхати у поле вже хоч і повагом і обкласти конячим гноєм корінці стеблин, на яких зроблений залом ¹⁾). На Підляссі те-ж знають спосіб спекатись закрутки без знахаря, тільки-ж сам О. Кольберг, подаючи його, каже що «*zradko wszakze na to się kto odważa*». Спосіб цей такий: виривають закрутку, несуть її на роздоріжжя, і палять на повільному вогні з осикового дерева; у міру палення відьму те-ж пече вогонь і вона, не витримавши муки, прибіга. Тоді беруть осикового кілка і б'ють її доти, поки вона не *zdeje z rzuconych szarów* ²⁾). Досить близький до цього спосіб знаходимо і на Чорномор'ї: «щоб відробити закрутку, до нових колес прив'язують петлю з нового мотуза і їздять по дворі. Тоді той химородник, що зробив закрутку, сам прибіжить у двір і буде благати щоб його не душили і його заставляють знищити закрутку» (Тарасевський).

Далеко-ж частійше у таких випадках йдуть на пораду до знахарів, які досить часто вживають проти закруток і тільки що описаних способів. У Городнянщині, як каже д-ка Сімпликевич «відьмаки», упрощені вирятувать од закрутки, йдуть на поле, вичитують яке-сь закляття, виривають «куклу», засовують її між спицями у колесо і поганяють коня: як солома з «кукли» розвіється по полю, так і біда пройде без сліду і розійдеться по світу. Деякі знахарі, як напр. у Талалаївці у Полтавщині, *розрізують* закрутку і дуже зручно вміють увірити хазяїна, що на порізі закрутки знати кров (Мазараки). Найчастійше-ж закрутку знахарі знищують *вогнем*, звичайно вживаючи при цьому і закляття і інші чародійські заходи. У Галичині знахарь, промовивши закляття, вириває закрутку, встромлює на тому місці, де вона була, три осикових кілочка, а закрутку палить ³⁾). У Переяславському пов., як казав д. Годованик В. Г. Ляскоронському, знахарь те-ж палить закрутку, після чого попіл розвіває по вітру. У Сквирському пов. на Київщині вирвати закрутку може тільки «знахарь, який знає і як її виривати і що при тому казати». Звичайно знахарь роздягається зовсім і голий не йде, а лізе рачки до закрутки. Підлізши до неї, він через голову вириває закручені стебла і потім палить їх, проказуючи якісь таємничі слова. За виривання закрутки платиться звичайно 1½—2 карб.; а за чоловіком, який вміє це зробити, посилають инколи дуже далеко. «Закрутки» писала мені

¹⁾ *Маркевич, Н.* Op. cit., стр. 93.

²⁾ *O. Kolberg.* Op. cit., стр. 376.

³⁾ *Kopernicki.* Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, XI, str. 199.

д-ка Литвинова, «палать, розривають і кидають у колії на дорозі»... З того поля де була знайдена закрутка перший нажатий сніп возять до знахаря, той на сніп намовляє, а на закрутку каже насипати чисто-свинячого гною». Найтрудніш усього дізнатися про знахарські напепти при вириванні закруток, і у наших матеріалах ми маємо тільки надруковані вже у Чубинського закляття записані Шишацьким-Іллічем ще у 1858 році. Вважаємо потрібним подати їх і тут, не тільки як річ дуже характерну, але й за для того, що вони здадуться нам при дальшому аналізу вірування у закрутки:

«Господу Богу помолимся, Пречистая Матір Божая ходи до мене на поміч святою ризою беззаконного Юду, або Юдиху, місячного відьмача, або відьму вирвати і в ростані однести, осиковим кілком пробить, що ти думаєш, злая відьма, у зіво і у живіт твій».

Взявши кий осиковий і сухий берест з пустої (хлібної) ями, вийшовши сказати:

«Не я тебе палю, а осиковий кий і пустої ями берест палить: як берест од вогню корчиться, так беззаконную Юду, або Юдиху, місячного відьмача, або відьму щоб корчило і ламало; як на осці Юда вішався, так цей відьмач, або відьма, щоб вішавсь без перестані ¹⁾».

Окрім знахарів за вириванням закруток звертаються, або скоріше зверталися, і до священників; кажемо «звертались» бо в останні часи духовний уряд почав, здається, ставитися не дуже-то лагідно до виривання закруток сільськими панотцями. Одначе у наших матеріалах, які у більшій частині належать до кінця мнувшого і початку теперішнього століття про виривання закруток священниками говорить дуже часто і без ніякого вагання, при чому є тільки деяка різниця між дописувачами що до питання, до кого люде більше звертаються—до знахаря чи до священника? У «Матеріалахъ для географіи и статистики Россіи собр. офицерами Ген. Штаба» говорить, що селяне, знайшовши на своїм полі «куклу», запрошують на поміч священника «але-ж частійше через ошадність йдуть до ворожки, тим більше, що знахарка своїми напептами не тільки позбавляє сил чари, а ще й вказує тую відьму, яка завилла «куклу» і яка «буде або пухнути, або сохнути кілька літ зряду—щоб і вона помучилась». По дописі-ж до «Кіевлянина» з Сосницького пов. на Чернигівщині вирвати закрутку може тільки або знахарь або священник і селяне звичайно звертаються до священника, щоб помститися над своїм ворогом, бо вони твердо вірують, що той, хто завив «куклу», відчуває себе дуже негарно, коли закрутку вириває священник хрестом і з молитвою: він страшно корчиться і мучиться, руки й ноги і усі кістки йому ламає

¹⁾ Чубинскій. Труды экспед. въ западно-русскій край. Т. I, стр. 85 (нами зміненій правопис).

і корчить, так як він ламав і гнув стеблі на ниві»¹⁾. У селі Лозовиці до закрутки те-ж запрошують священника, який прибуває на поле з хрестом і евангелієм, читає молитви, нарешті вириває закрутку хрестом і палить її. При цім вірять що той, хто зробив закрутку почуває силу закляття і підпадає усім хоробам, його корчить і він безпремінно має вмерти, як що йому не пощастить узяти у той час з попівського двору якої речі «хоч-би якого цурупалка, або що». У Понуровці Стародубського пов. теж закликають священника, і той править молебствіє, вчитує молитви і тоді каже спалити залом і снопи, які були нажаті. У Недрах-же, Переяслав. пов. священник читає молитву св. Зосими, закрутку палить, а місце, де вона була кропить свяченою водою. Як бачимо, участь українських ієреїв у знищенні закруток зовсім не була чимсь надзвичайним, тим більше що вони за для цього мали і особливий «чин», який можна знайти у всіх требниках старинної, так званої «могилянської» печаті. Здається-ж одначе, що «чин» цей зовсім не був якою небудь одправою спеціально установленою за для знищення закруток, як це кажуть деякі автори²⁾, а просто загальне «Возслѣдованіе молитвенное надъ домоу или мѣстомъ очародѣяннымъ и оплазняемымъ отъ злыхъ мѣчтовъ» яке тільки у деяких виданнях містить у собі по кілька слів, доданих щоб ближче пристосувати його до закруток³⁾. Так в одній з рукописних копій, надісланий нам П. Я. Литвиною, ми маємо ще слово «на нивѣ», додане до слова «місто» а у кінці такий додаток: «По окропленіи трижды свяченою водою, вырвавъ на нивѣ закрутку крестомъ, сжигаетъ ее, и по семъ творить обычный отпустъ».

У якій мірі тиі що роблять закрутки самі вірять у їх силу — сказати трудно, особливо не маючи на це відповіді у нашому матеріалі; одначе-ж деякі факти неначе вказують на те, що це дуже можливо. Инакше не можна-б було зрозуміти того страху, який, принаймні де-хто з їх має перед закляттями при вириванні закруток. П. Я. Литвинова описує наприклад факт, який був за її пам'яті у маєтку мабуть її батька Я. І. Бартоша. У його на леваді знайшли закрутку, він зараз-же вдавсь до священника і вони пішли

¹⁾ «Кіевлянинъ», 1878 г., № 29.

²⁾ *Св. Екологіонъ або молитвословъ или требникъ. Петра Могили. Кіевъ. Печ. Лавра 1646.*

³⁾ Проф. Петров (у трудах Кіев. Дух. Академії 1871, Окт. стр. 9—10). каже посилаючись на працю Хойнацького «Объ униатскихъ богослужебныхъ книгахъ»: «Иногда крестьяне приглашаютъ въ поле священника, котораго просятъ выдернуть закрутку и сжечь ее дровами изъ осины, разбитой молніей. Послѣдній способъ уничтоженія закрутокъ вошелъ тоже въ чинъ молитвословія въ нѣкоторыхъ униатскихъ требникахъ, въ которыхъ указывается чтобы священникъ, приглашенный для этого обряда былъ непременно въ полномъ облаченіи». Передивившись львівский требник 1795 р. у бібліотекі Академії Науки ми не знайшли в йому таких додатків.

на леваду служити відправу. Саме на той час, баба, що зробила закрутку, місила тісто. Почувши дзвона, вона спитала кого-сь, що сьогодні за свято, а як почула що свята нема, а це «батюшка» у Бартоша вириває закрутку, то зараз же, як була, з руками у тісті, кинулась і собі бігти на леваду щоб признатись і зупинити прокляття. Тільки-ж прибігши, вона побачила, що батюшка вже вирвав закрутку, заголосила і впала на землю: з нею зробивсь перéпадок чорної хвороби, їй позводило руки й ноги і вона так і зосталася на увесь вік калікою. Нема чого казати, що коли вже вірять у закрутки тиї хто їх робить, то тим більше вірять звичайні люде. У «Кієвлянинѣ» 1878 р. ми здибуємо дуже цікаве оповідання про те, що який-сь хлопчик, пустуючи, завив на городі у своєї матері закрутку. Тая зараз же закликала священника, який, належними молитвами тую закрутку вирвав і спалчив. Коли-ж потім добрался до того, хто зробив цю «жуклу», то мати його так перелякалась, будши певною що її син конче має пропасти, що заспокоїлась тільки тоді як догадливий панотець сам одчитав свою молитву, перечитавши її з кінця до початку і додаючи до кожного слова н е. Звістно, що далі віра у закрутки зменьшується і вже тепер, наприклад у Псарівці на Чернигівщині, нам казали що зірвати завій не може тільки той чия нива і на чю голову він зроблений, люде-ж зовсім сторонні можуть це зробити без ніякої біди за для себе.

Зведемо тепер до купи те, що було у нас сказано про заломп і закрутки. Ми казали вже, що заходи, які вживаються до завиття їх, не виходять з меж звичайних магичних заходів. Справді, як і усякі инші чародійські події, закрутки робляться звичайно у ночі, таємно; той, хто їх завиває, раздягається голий, обводить себе магичним кругом, заламує, чи закручує стеблі рослини л і в о у рукою, у напрямі проти ходу сонця і колоссям до землі і зав'язує їх вузлом, примовляючи при цьому закляття, які нарешті зводяться до висловлення бажання, щоб сталося те, чого хоче ворожбит і щоб таємні сили помогли йому. Більш, або менш те-ж саме ми бачимо й при вириванні закруток, з тиею ріжницею що тут, замість закляття, ми знаходимо молитви цілком християнські, на яких дуже ясно можна бачити вплив церковних молитов. Усі ці заходи мають у своїй підставі загальну ідею аналогій. Рослина заламується, чи закручується, зав'язується вузлом, який иноді нагадує хрест—так само має ламати і крутити того, на чю голову робиться закрутка, так буде зав'язаний йому усякий поспіх, усяка вдача чи у господарстві, чи у здоров'ї, а хрест, як ми бачили, те-ж по аналогії має вдіяти смерть. Поламана і покручена рослина всохне—і так само має сохнути і чахнути і господарь поля і т. д. Як-би хто з наших читачів мав охоту перевірити це

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

детально, ми-б порадили йому пошукати у *Dictionnaire des sciences occultes* у колекції Migne'я і він знайде там усі оці заходи, окрім хіба зав'язування вузлів на збіжжі, якого у Західній Європі мабуть таки й не було.

Як ми казали вже у початку цієї праці, у наших розшукуваннях сліду закруток у Західній Європі, ми зверталися до найбільш свідомих у цих питаннях західно-європейських вчених. Небіжчик Tuschmann не міг сказати нам нічого про які небудь літературні вказівки на закрутки, а з своїх особистих згадок казав тільки що у дитинстві він наче чув про що-сь подібне у Альзасі. Те-ж небіжчик E. Rolland, автор двох монументальних праць: *Flore populaire ou Histoire naturelle des plantes dans leurs rapports avec la linguistique et le folklore* (6 т.) і *Faune populaire de France* (8 т.) тако-ж не міг мені нічого вказати, як і H. Gaidoz, проф. у Ecole des Hautes Etudes і редактор «Mélusine», як P. Sébillot, редактор «Revue des Traditions populaires» і т. д. З німецьких вчених ми звертались до дуже відомого проф. Richard'a Andrée, який відповів що немає ніяких звісток про існування закруток ні у чисто німецьких сторонах, ні у тих, де німці помішані з слов'янами. З Румунії (Молдави) ми маємо од З. К. Раллі-Арборе звістку що там закрутки існують зовсім так як і на Україні і звуться с і п h a, або т о т а і е (чучело, кукла), у Трансільванії-ж їх нема. Од д.д. Миленка Вукичевича і Медениці ми чули що закрутки невідомі ні у Сербії, ні у Чорногорії. Здається нема їх тако-ж ні у Болгарів, ні у Чехів, принаймні нам не пощастило знайти ніяких звісток про їх у приступному нам друкованому матеріалі.

Про те, як ми казали вже, початку віри у закрутки приходиться усе таки шукать у Західній Європі і саме у забобонах дотичних магичного значіння вузлів. Як вказував вже д. Сумцов, зав'язування вузлів з давніх давен і в усіх народів було одним з найбільше розповсюджених способів шкودити чоловікові, одіймаючи у його, як каже П. Я. Литвинова, с п о р і с т ь, се-б то вдачу в усьому. На Україні ми його знаходимо вже у самому початку історичного життя і здibuємо у багатьох народних віруваннях і звичаях. Коли вагітна жінка довго не може родити, починають шукати зав'язаних вузлів і скрізь їх розв'язують. Як молодих ведуть у комору і особливо коли молодому довго не вдається «зробити калину», знов таки розшукують скрізь чи нема де якого вузлика, а по аналогії з вузлами і заткнутого кілочка у клямці або запертого замка, які зараз же розв'язують і одмикають. У багатьох розвідачів, таких як В. Б. Антонович, О. Лазаревський, М. Сумцов і інші, подано вже чимало фактів з судових справ XVII, XVIII і початку XIX століття, де обвинувачували людей за усякі злочинства в помічю вузлів. Нарешті й у нашому матеріалі ми зна-

ходимо кілька зразків де зав'язування вузлів у загалі змішується з закрутками. Так д. Тарасевський, пише, що у стан. Мар'янівській Темрюкського oddілу беруть у ростучому хлібі пасмо стеблин, закладають у середину ганчірку або попіл і зав'язують вузол, не дбаючи про те щоб колоски конче стреміли до землі. У Борисівській волості Валуйського пов. на Вороніжчині той же автор «чув що закрутка підкидається у хаті і має вигляд верчика, чи туго сплетеного мотузка, який при паленні у печі стріляє. Від цієї закрутки буває хвороба або й смерть кого небудь з родини. У Харківщині по свідощтву В. В. Іванова ослабла одна жінка («болить, та й болить у неї попереки, як цуркою круте»); люде порадили закликати ворожку. Тая подивилась і сказала що це закрутка і звеліла розпороти подушки. Подивились... аж там покручено: і обривочки, і солома, і ганчірки... чого там нема умісті з піррям. «Принесіть мені соломки з свинячого барлога, я оці закрутки цією соломкою візьму додому і там спалю їх ¹⁾. Д. Тарасевський подає нам, те-ж під назвою закрутки, чистісенький н а у з: «у стан. Сергіївської, Кавказського oddілу», пише він: «закрутки роблять з сурової нитки і підкидають особливо молодим під подушки». Нарешті П. Я. Литвинова писала нам що закрутки роблять... на стріхах, на пряжі і навіть на дверях і ріжних ходах, пересновуючи і закручуючи їх суровими нитками і мотузками. У всіх оціх випадках ми маємо діло вже зовсім не з закрутками, се-б то не з вузлами на хлібі, а з чародійними вузлами, чи н а у з а м и, як звали їх колись, зробленими з чого иншого. Тут перехід од цих наузів, расповсюжених, як ми казали скрізь і особливо у Середньовічній Европі до вузлів на хлібі чи закруток, відомих тільки на Україні і трохи на Білорущині і Великорущині і тако-ж на Молдавщині—цілком ясний і завважаючи на те, що звісток про закрутки на Україні раніше XVII стол. ми не знаємо, ми, здається нам, можемо думати: 1) що закрутки звьявились на Україні як спеціальна форма місцевого розвитку загальноєвропейського вірування у магічну силу вузлів і 2) що це могло статися мабуть не раніше XVI стол., се-б то у порівнянні з другими забобонами досить пізно.

¹⁾ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ., под ред. В. В. Иванова. Харьк. 1898, т. I, стр. 193.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Новіша література по історії в. кн. Литовського.

Критичний огляд.

Останні часи зазначилися між иньшим досить живим науковим рухом в області історії в. кн. Литовського—публікуванням матеріалів і науковими дослідженнями над зверхнею історією і розвитком його устрою, національних відносин, культури і господарства. В своїй історії України, в т. IV—VI, присвячених литовсько-польській добі нашої історії, я старався вияснити факти і форми українського життя сеї доби на тлі історичного процесу, котрий переходила Польща і особливо в. кн. Литовське, з історичною долею котрого так тісно злучена була історична доля нашого народу в XIV—XVI в.в.; при тім просліджуючи головні моменти в зверхній історії в. кн. Литовського і соціальної його еволюції, я звертав багато уваги на здобутки історіографії на тім полі. Сі томи мої були закінчені 1907 р. (перше видання IV тому вийшло 1904 року, друге, значно доповнене, на ново переглянене в 1907, т. V в 1905—6, т. VI в 1907 р.). За той час з'явилося чимало публікацій, вартих уваги, які внесли чимало нового і цінного в наше зрозуміння історії в. кн. Литовського і взагалі литовської доби в історії звязаних з ним земель. В сфері видавництва джерел особливо важне значіння мали видання петроградської археографічної комісії. Випущений нарешті, по таких довгих, п'ятидесятилітніх заходах корпус литовських літописей (XVII т. Полного собрания літописей) привів чимало цінного, а ще більше, так би сказати розв'язав руки і сумління дослідників, показавши в чім вони не повинні сподіватися чогось від сих літописей, що так довго зіставалися зачарованим скарбом для ширших кругів дослідників; навпаки сказати б—задатками кращої будучности являються випущені перші початкові томи Литовської Метрики. Поза тим матеріали льокального значіння—видання археографічних комісій виленської і київської, витебського центрального архива. І взагалі треба сказати, що видавництво матеріалів сильно відстало від розвитку наукового дослідження литовської доби і не доганяє його.

В науковій літературі поміж загальнішими працями, котрим хочу присвятити сі уваги, перше місце належить курсу професора і довголітнього ректора московського університету Матвія Любавського: «Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской уніи включительно» (Москва, 1910, видання Московск. Общества исторіи и древностей, ст. 376I+V). Проф. Любавський спеціалізувався на історії в. кн. Литовського і багато попрацював над нею. В 1892—3 рр. опублікував велику монографію, присвячену історії території, суспільних верств і місцевої адміністрації в. кн. Литовського, кінчаючи першою чвертю XVI в. (до Першого Статуту), оперту переважно на матеріалі невиданім з Литовської Метрики до-статутової доби. В 1901 р. видав другу велику монографію, що служила доповненням першої: «Литовско-русскій сеймъ. Опытъ по исторіи учреждения въ связи съ внутреннимъ строемъ и ви́шнею жизнью государства»—історію парламентаризма у в. кн. Литовськім у звязку з історією його центральних органів і вищих суспільних верств до Люблинської унії. Книжка, котру випустив він в 1910 р., як літературне оброблення свого університетського курсу (див. передм.), дає немов резюме його занять по історії внутрішнього устрою в. кн. Литовського.

В передмові проф. Л. так характеризує її завдання: «дать достаточное первое ознакомление съ общимъ ходомъ исторіи литовско-русскаго государства, съ его общественными классами и ихъ взаимными отношеніями, съ государственными учреждениями и ихъ еволюціей»; своїм принципом в сіїй праці він ставить—стояти на рівені наукових дослідів «не відстаючи від них, але й не випереджаючи». Тим він пояснює, що в своїй книжці зовсім на боці лишає економічну еволюцію в. кн. Литовського і його духове життя—«въ виду отсутствія серьезныхъ, достаточно широкихъ и глубокихъ специальныхъ изслѣдованій». Слова сі звучать занадто песімістично: і в сфері економіки і в сфері духового життя, в широкім значінню сього слова, не можна сказати, щоб не було серіозних праць, і коли вони, дійсно, не вичерпують сих питань, не обіймають їх в цілості—то і про зверхню історію в. кн. Литовського, або історію його соціального і політичного устрою теж не можна сказати, щоб тут все було приведено до повної ясности. Автор, укладаючи свій курс, очевидно, мав на меті подати власне історію устрою суспільного і політичного, в звязку з важнішими фактами зверхньої історії, і так властиво повинна б називатися його книга.

У вступнім розділі (I) проф. Л. вияснює насамперед «наукове значінне Литов.-Рус. держави», вказуючи на тісну звязь її з київською добою, котрої вона являється «в певнім значінню безпосереднім продовженням, дальшим розвитком Київської Русі» і може краще

ніж Суздальська Русь служити для ретроспективного освітлення київської доби, а з другого боку своїми аналогіями і контрастами, як паралельна течія помагає вяснити собі історію «північно-східньої Великої Русі».

Історія в. кн. Литовського до половини XV в. вложена потім в двадцяти розділах книги (с. 5—75), служить властиво історичним вступом до огляду устрою в. кн. Литовського в XV віці, котрому присвячені дальші сімнадцять розділів праці (с. 76—176). Дуже коротко і побіжно оповідається історія сформовання в. кн. Литовського (II—III), трохи ширше — прилучення білоруських і українських земель (IV—VI); по короткім огляді державного устрою XIV в. (VII) автор спиняється на внутрішніх політичних кризах, які привели до кревської унії 1385 р. (IX), а в дальших чотирьох розділах (X—XIII) описує дальші події включно до надання великого земського привілея 1447 р., кладучи головну увагу на відносини в. кн. Литовського до Польщі і на внутрішню боротьбу, яка переходила в самім в. князівстві. Виклад має переважно характер фактичний, описовий; рідше автор пробує дати загальні характеристики певних стадій чи певних сторін сього історичного процесу, вяснення головних тенденцій чи мотивів сучасної політики, і сі загальніші пояснення не всюди випадають щасливо. Так напр. на ст. 27 він ставить інтересне питання, чому не Гал.-Волинській державі, а в. кн. Литовському судилося зібрати білоруські і українські землі, але відповідь дана ним на се питання ледве чи може вдоволити — поруч з справедливими поміченнями маємо і виразні помилки, якот згадка про роздробленне Галицько-волинських земель, і опущенне моментів далеко важніших. Настоюючи на тім, що унія з Польщею «была порождена не одними только внѣшними причинами, на которыя принято обыкновенно указывать въ данномъ случаѣ, но и внутренними, коренившимися въ самомъ строѣ молодого литовского русскаго государства, въ шаткомъ и необезпеченомъ положеніи велико-княжеской власти», (с. 42—3), проф. Л. на доказ великої потреби в унії з Польщею — вказує тільки на великі обовязки прийняті на себе Ягайлом в Кревській акті і на те, що сей крок стався за згодою його матери і декотрих братів. Се одначе нічого не говорить про внутрішні причини, які б корінилися в самім устрою в. кн. Литовського — свідчить про особисті бажання Ягайла, що найбільше про те, що сі бажання поділяли його найближчі родичі; криза, яка привела Ягайла до сього кроку, і в освітленню проф. Л. має чисто особистий характер — вона загрозувала Ягайлові і його найблизшому кружку. З державного становища повне скасування в. кн. Литовського як держави і інкорпорація Польщею його земель як простих окремих, нічим уже між собою не звязаних провінцій, як се становив кревський акт, — розуміється був ліком занадто радикальним

проти хиткого і незабезпеченого становища велико-княжої влади, тим більше, що з польської сторони не давалося ніяких гарантій ні областям в князівства, ні його людности, або принаймні її владущим верствам — принаймні нічого про такі гарантії наші джерела не кажуть.

Що до фактичної сторони, то тут теж не можна сказати, щоб виклад курсу всюди стояв на рівні наукового досліду; напр. історія окупації литовськими князями українських земель виложена не тільки занадто побіжно, але і з ріжними недокладностями, які не дають читачеві виробити правильний погляд на сей процес — короткий огляд окупації Волині, Київщини, Поділля (с. 21—3, 24—5, 28) повний довільностей, недомовок, недокладностей, котрі б дуже довго було розбирати стрічку за стрічкою.

Огляд устрою в кн. Литовського XV в. — се найважнійша частина книги; автор дуже багато працював в області суспільного укладу й управи в князівстві і без сумніву являється тут хазяїном, принаймні в дуже багатьом; можна не згоджуватися з тими чи иньшими поглядами, але в них почувається основно перестудований матеріал. Не входячи в деталі, позволю собі одмітити — опріч того, що виклад мало прозорий і часто перетяжений занадто, як для такого загального ввідного курсу подробицями другорядними — дві головні недостачі. Проф. Л. у вступі своєї книги, як ми бачили, справедливо підносить тісні звязки устрою в кн. Литовського з устроєм і відносинами київської доби, з другого боку XV в. характеризується повільною, але постійною рецесією польського державного права в кн. Литовським; на сю сторону вказує нераз і проф. Л. Але описуючи устрій в кн. Литовського, він не проводить сих точок погляду — не дає в історії поодиноких сторін сього устрою відчувати стрічку сих двох елементів — староруського і нового польського, їх боротьби, компромісів і повільного витискання або підпорядкування староруського елементу елементами польського державного права. Тим часом власне в сім лежить головний інтерес історії сього устрою, його еволюції. В своїм огляді устрою українських земель литовсько-польської доби (в т. V) я власне старався прослідити сей процес на ріжних полях суспільного і політичного устрою; може б се надало сю ідею і проф. Л., коли б він зазнайомився ближше з моєю працею — на жаль сього не було, і здається взагалі українська наукова література по історії в кн. Литовського лишилася по-за увагою автора. Правда, IV т. моєї Історії фігурує між літературою, вказаною шановним автором, але се одинока українська книга, вказана в ній, і я думаю, що ш. автор знав її тільки з імени. Інші українські праці, як розвідки Б. Барвінського, М. Бучинського зісталися йому мабуть зовсім незвісні. Се поминенне української наукової літератури відби-

лося некористо на другім питанні, чи групі питань, які теж не знайшли відповідного висвітлення—се національний розлом у кн. Литовським і звязані з тим справи релігійні. Проф. Любавський очевидно не інтересувався сими справами. Його невеличкий екскурс в історію церковної унії на с. 187—189 робить таке вражінне; тут ігнорується раніша історія унії (напр. проба 1390 р.) і взагалі відомости подані і неповні і не завсіди відповідно освітлені. З другого боку, в обясненню національного розлому в в. кн. Литовським уніонним експериментам надано занадто багато значіння. На с. 187 читаємо: «Православная вѣра съ половины XV вѣка стала подвергаться гоненіямъ и притѣсненіямъ въ связи съ попытками осуществить ту самую церковную унію, которая заключена была на Флорентійскомъ соборѣ 1439 года. Эти гоненія и притѣсненія обострили національно-религіозную вражду въ нѣдрахъ Литовско-Русскаго государства и вызвали среди подвластной Литвѣ Руси тяготѣніе и даже отпаденіе на сторону единовѣрной Москвы. Великій князь Московскій не могъ въ виду этого оставаться равнодушнымъ, не могъ не протянуть руку помощи русскимъ людямъ великаго княжества». Смію сказати, що сі слова дають невірне представлення про дійсні мотиви іріденти. Се такеж прибільшенне в один бік, як те, що читаємо на с. 62—3 про попередні стадії сього розлому—що в 1430 р. руські князі, користаючи з польско-литовського конфлікту, провели Свидригайла на вел. князівство як свого кандидата. Відкличуся до своєї Історії і до праць пок. Бучинського що до дійсного перебігу сього складного процесу білорусько-української іріденти.

В другій половині курса, присвяченій XVI в. (до Люблинської унії) огляд історичних подій де далі тим грає ще більш служебну ролю супроти історії інституцій, ніж в першій. Два розділи (XXXI—XXXII) присвячені подіям від Казимира кінчаючи першою чвертю XVI в.; такому важному факторові в історії в. кн. Литовського як Кримська орда присвячена неповна сторінка (с. 186—7). Потім розд. XXXIII—XLV (с. 193—281) присвячені реформам XVI віку: організація оборони і фінансів, постуляти шляхти і їх здійснення, волочна поміра і її наслідки в суспільних відносинах. Фактам зверхньої історії дано тут місце оскільки вони давали імпульси для сих внутрішніх змін в устрою в. кн. Литовського. З початком сеймовання увага автора головно скуплюється коло їх діяльності—так що се навіть виходить поза рами праці, але супроти давнійшої його монографії про сойми не дає багато нового.

Передостанній розділ праці (XLVI) оповідає історію Люблинського сойму; тут одмічу кинену автором гадку, що на соймі поляки потай вели переговори з підляшанами і волинянами про їх прилученне до корони (с. 285). В останнім розділі «Общія наблюденія надъ ходомъ

внутренней исторіи Литовско-Русскаго Государства», авторъ спинається над «різницею історичного розвитку» в. кн. Литовського і в. кн. Московського, властиво його фіналу. Як першу причину сеї різниці, він підносить що «по всьмъ даннымъ, Литовско-Русское государство создано и держалось на болѣе устойчивомъ и опредѣлившемся общественномъ матеріалѣ, чѣмъ государство Московское» (с. 295); як другу причину вказує він на звязь в. кн. Литовського з Польщею—але з його становища, коли ся звязь впливала органічно з внутрішніх основ в. кн. Литовського—се тільки явище секундарне.

В додатку (с. 297—376) подані тексти загальних земських і областних привилеїв в. кн. Литовського, включно до привилея Жмудської землі 1569 року.

В польській науковій літературі також з'явився компендіум, аналогічний з курсом проф. Любавського. Навіть не тільки аналогічний—він стоїть в тіснім внутрішнім звязку з курсом московського професора, бо опирається на нім, і передусім його матеріалом користується в тих частях, де обопільно покривається їх зміст. Се другий том курсу краківського професора Стан. Кутшеби: Stanisław Kutrzeba, *Historja ustroju Polski w zagysie* (Lwów, 1914, ст. X+241 малої 8°). Ся книжка сповняє дезідерат польських учених-правників—вести литовське право в обсяг польських курсів як провінціальне право Річи-Посполитої, і являється першою пробою такого викладу в новітніх часах.

Проф. Кутшеба спеціально працює в історії Польщі, в історії Устрою і господарства, Литвою спеціально досі не займався; сам він зазначає, що власні студії робив в питаннях про велико-княжу власть, становище бояр і княжат, утворення шляхти, парламентаризм, статuti і унії (с. 222); стаття його про унію литовсько-польську, заповіджена в видавництві Polska i Litwa w rozwoju dziejowym (ст. 227), скільки знаю, ще не появилася в книгарському обігу. Як я вже сказав, в своїм компендіумі він головно оперся на курсі Любавського—се видно в порівнянні їх, і сам проф. Кутшеба дає се зрозуміти в своїй передмові (ст. VI); але зібраний в новітній науковій літературі матеріал він хоче представити в схемі прийнятій західно-європейською наукою історії права і особливо висвітлити відносини «свійського розвитку інституцій литовських і впливу на литовське право інституцій західно-європейських, які через Польщу продиралися на Литву» (с. VII).

Книжка поділена на три часті. Перша сягає до 1386 року—«період будови держави, державної організації з елементів рідних, литовських», або «період великокняжий», виложений дуже коротенько, з огляду на бідність форм суспільної організації, а також і убожество

джерел: він займає всього 20 сторін малої вісімки досить розгнито-го друку; безперечно повинний був бути обговорений ширше. Період другий—який автор характеризує як період «рецепції польських інституцій», до р. 1569; займає головне місце, ст. 24—197—досить повно, хоч і побіжно подано тут перегляд устрою: елемент історичний зведений до мінімуму, але за всім тим на таким невеликим просторі можна було тільки дуже побіжно перейти всю систему устрою в. кн. Литовського. Кінчиться розділ історією Люблинської унії, котра властиво могла б відкрити собою частину третю: «період Річи Посполитої», р. 1569—1791, оповіджений теж дуже коротенько, бо автор спиняється тільки на відмінах литовського устрою від устрою корони, відсилаючи по явища спільні і загальні до свого устрою Польщі. В особнім розділі при кінці подана доволі багата, хоч і не зовсім повна нова література устрою в. кн. Литовського (з української літератури використаний т. V Історії України).

По самому вже характеру свого сей компендіум міг дати дуже мало нового і оригінального порівнюючи з попереднім. Виклад науковий досить об'єктивний, система доволі переглядна; для першого ознайомлення з предметом книжка може бути корисна—тим більш, що при поодиноких розділах вказана і література (неповноту і принакдовість літератури приходиться одмітити при розділі про церкву, статуті, про військо, література про козацтво представлена двома статтями Яблоновского і Яроша). Як більш важні і принципіальні педогляди я зазначу, що у автора поняття «свійського, литовського» елементу дуже загальне і неясне—він виступає немов одностайний і простий в протиставленню польському, чи західньому, і в нім автор не зазначає стрічи і компромісу елементів литовських і білорусько-українських—бодай як проблему там, де не можна його ближше аналізувати. Не спиняється він над питанням, видвигненим в новійшій науковій літературі—про феодалний характер, чи елементи феодалізму в устрою в. кн. Литовського (у проф. К. просто на місці родового устрою витворилася «сильна абсолютна, великокняжа власть»—с. 1); проф. Любавский хоч побіжно, і теж не рахуючися з тим, як нині ставиться питання про феодалізм, все ж таки згадує про нього (ст. 132)—проф. Кутшеба не спиняється на сім питанні і стільки. Далі занадто мало уділено місця церкві, духовній верстві, релігійним і з ними звязаним національним відносинам. Всього кілька стрічок (с. 68) присвячено «становищу східньої церкви», а прецінь незалежно від ваги самої сеї великої, старої, найкраще організованої інституції, яка мала без сумніву чимале значінне в організаційнім процесі, в суспільнім устрою і адміністрації в. кн.—вона мала ще й велике значінне, як національна репрезентація. Про православне духовенство зовсім нічого, про релігійні обмеження дуже мало. Про таке незвичайно

важне явище як патронат великих князів не згадано ні словом—хоч власне в науковій літературі з'явилася простора студія про сей інститут проф. Владмирського-Буданова.

Про брацтва теж немає зовсім мови. Національним відносинам і їх впливу на розвій великого князівства Литовського не дано теж ніякої уваги.

Услідження національного питання у в. кн. Литовським в обох курсах знаходить собі певну компенсацію в спеціальній розвідці, присвяченій сьому питанню, польського дослідника Яна Якубовського: Jan Jakubowski, Studya nad stosunkami narodowosciowymi na Litwie przed Unią Lubelską. Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział II. Warszawa 1913, ст. 184.

Автор не перший раз виступає на полі історії в. кн. Литовського. Ще в 1903 р. з'явилася його студія «Земські привилеї в. кн. Литовського», і звернула на себе увагу дуже влучною аналізою і реконструкцією первісних привилеїв. Нова праця носить на собі теж виразну марку дослідничих здібностей автора, і хоч він, виступаючи против прийятих поглядів, як то часто буває, перегинає палицю в противний бік, але зроблені ним поправки і остереження навіть в своїх крайностах будуть корисні для науки.

Автор власне виступає против широко прийятих поглядів про перевагу «руського» (білорусько-українського) елемента над литовським у в. князівстві, про те, що князівство Литовське мало властиво «руський» характер. От в яких тезах збирає висліди своєї праці сам (с. 85):

«Етнічний елемент литовський не був у в. князівстві таким слабим чисельно, як то досі звичайно приймали. В XVI в. він обіймав коло половини цілої людности держави.

«Уживання руської мови на Литві не дає ще підстави уважати Литву за руський край.

«Національна свідомість Литвинів знайшла свій вираз в хронікарстві, що було руським мовою, але по духу шире литовським.

«Хронікарство руське на Литві з часом ставало все більш зичливе Литовській державі. Нарешті воно злилося з хронікарством литовським.

«Етнічний литовський елемент, з початку мавши тільки політичну перевагу в державі, здобув з часом і культурну перевагу.

«Ту культурну перевагу литовському елементові дала головню західня культура, що напливала до Литви з Польщі.

«Під впливом тої культури повстала литовська хроніка, що описує казкову історію Литви. Ся хроніка багато вплинула на зріст національного почуття литовського в цілій Литві.

«В XVI в. в шляхетській верстві ріжниця між Литвином і Русиним литовським затерлася. Вся шляхта в Литві вважала себе Литвинами. Зісталася тільки релігійна ріжниця, але і та затиралася під впливом реформаційних течій.

«Литовський статут був ділом всієї шляхетської суспільности Литви, тому в рівній мірі до обох етнічних елементів, що утворили сю суспільність.

«Вплив західної літератури, привівши до національної консолідації литовської шляхти, в дальшій своїй розвитку вплинув на упадок культурних впливів руських і приготував ґрунт для панування польської мови».

Сі тези одначе далеко не всі і не в рівній мірі впливають з матеріалу зібраного в книзі і з досліду, переведеного над ним автором.

Починає він від устаткування етнографічної литовської території в давніших часах. При убогости матеріалу приходить йому се робити з далеким приближенням; визначивши сю територію приходить до вислуду, що литовська територія в часах найбільшої експансії в. кн. становила лише $\frac{1}{10}$ держави, в XV—XVI віці—одну шосту. Але литовські території були по гадці автора далеко сильніше залюднені. За браком якої-небудь статистики, він бере за міру воєнні контингенти. По його обчисленню, на підставі реєстру 1528 р. литовські повіти «властивого в. князівства» разом з землею Жмудською ставили 5730 коней, повіти руські з Підляшем, землею Волинською, Полоцькою і Витебською 5320 коней. Допускаючи, що Київщина і Браสลівщина в сій пропорції не зробили великої ріжниці, автор вважає за певне, що «в цілій литовській державі в XVI в. людність чисто литовська коли не становила більшости, то принаймні рівнялася що до числа з людністю руською» (с. 10).

При тім він одначе сам признає, що повітові контингенти не дають повного поняття про дійсні воєнні контингенти, бо полки хоругвових панів не входили в їх рахунок. Склад маєностей сих панів дуже часто не відомий і се властиво позбавляє всякої ціни всю повітову статистику. З другого боку автор признає справедливо і ту можливість, що литовські повіти були до військової служби потягані сильніше ніж руські (с. 8). Значить, колиб дійсно навіть показалося, по докладніших рахунках, що воєнні контингенти литовської території перевищали чи рівнялися контингентам білорусько-української території, то з сього можна було б зробити один вивід, що з становища мілітарного литовські землі чи литовський елемент, хоч би й менший чисельно, значив у в. князівстві стільки ж (чи більше), ніж численніший елемент білорусько-український. Се з повною правдоподібністю і тепер можна сказати, що специфічна вага («удільный вѣсъ») литовського елемента з сього погляду була більша ніж елемента

білорусько-українського, і ся обставина могла в очах правительства оправдувати також привілеговане становище литовського елементу. Але про статистику се не рішає. Автор зовсім голословно говорить (на с. 28) про «убогу і обезлюднену Литовську Русь»: сього не можна сказати, так само не можна говорити загально про «обезлюдненне сучасної полудневої Русі» (с. 24)—про українське Полісся, Побужжя, Волинь зовсім не можемо говорити, щоб воно було безлюдне, можна се казати тільки про східно-полудневу Україну. Факти паведені автором (на с. 10) на потвердження гадки, що людність литовська як не перевишпала то рівнялася людности руській, не доказують нічого. Він цитує Е. Цюлка, але коли той каже, що *Rutheni medium fere ducatum incolunt*, то се очевидно сказано про територію і просто мусить уважатися невірним. Посилається на те, що до поправи статуту 1544 р. була вибрана комісія по рівному числу латинників і православних,—але коли при привілегованім становищі литовської шляхти вона мала вибрати стільки ж делегатів, скільки православна, то се натякає скорше на те, що православної шляхти було більше, а ніяк не може свідчити про рівну чисельність людности литовської і білорусько-української.

За всім тим остоорога автора, щоб не виходити в своїх поглядах на відносини національні від величин територіальних зовсім справедлива. Так само справедлива гадка, розвинена в 11 розділі, що уживання руської мови в урядованню, а почасти в життю вищих верств литовської людности зовсім не свідчить про перевагу руського елементу в вел. кн. Литовськім; се була традиційна мова урядова, і з нею не звязувалося навіть поняття про висшість руської культури, капітуляції литовського елементу перед елементом руським. Релігійна різниця творила різку границю між обома елементами й прилучаючися через посередництво католицтва до культури західної Литовці-католики зовсім не мали в своїй свідомости поняття про культурну висшість Русі, навпаки дивилися на неї згори—хоч і користувалися руською мовою. (До річи автор помиляється кажучи, що сю руську мову в вел. кн. Литовського в Москві називали «литовською» в значінню політичнім, не етнографічнім; я не знаю, на чім опирається тут автор — прийнятим в Москві терміном для сеї мови і письма було «білоруське»—однаково для властиво білоруського і для українського).

Доповненням до сього другого розділу служить розд. IX, де автор говорить про певну реакцію серед литовського громадянства, властиво національно настроєних груп її інтелігенції середини XVI в., проти уживання руської мови, яко мови «московської», некультурної, чужої Литовцям: яко потомкам римських емігрантів, що мовляв говорять попсованою латинською мовою, їм рекомендувалося вернутися до латинської мови. Ся проповідь не мала успіху—але вона льогічно

приготовила ідею літературного ужитку литовської мови, що починається у в. кн. Литовським з кінцем XVI в.

На прикладі литовського літописання, сього найважнішого, а властиво єдиного літературного продукту в. кн. Литовського, хоче автор показати, наскільки литовське громадянство, не вважаючи на уживання руської мови, було самостійне і свободне від впливів «руської» історичної чи літературної традиції. Литовському літописанню присвячена більша половина праці. Помічення автора часто дуже інтересні. Зручно відтворює він ту атмосферу політичну, в якій творилася «книга битія» литовського народу, заразом поруч розвою сього литовського літописання підчеркує ослаблення традиції київської доби. Але висновки, які він робить з сих помічень, не зовсім вірні, або докладніші кажучи—вони висловлюються в термінах не зовсім відповідних. Автор справедливо підносить вироблення державної ідеї в. кн. Литовського, яка переймає литовське літописання, хоч авторами були не прирощені Литвини, але Білоруси або Українці. Можна справді справді говорити про литовський патріотизм в політичній значінню, що обіймав не тільки Литвинів, але й Литовську Русь. Але не можна сказати, щоб в XVI в. вся шляхта в. кн. Литовського становила елемент *rod względem narodowym jednolity*. «Кожний шляхтич в Литві вважав себе за Литвина, кожний говорив нарічем білоруським (на полудні малоруським), кожний в письмі уживав конвенціональної руської (литовсько-руської) мови. Ріжниця народня (*narodowościowa*) між прирощеними Литвинами і Русинами затерлася серед шляхти вже до решти, лишилася тільки ріжниця релігійна: розріжнялися тільки особи «римського» і «грецького» закону (с. 81). Правда, на иньшій місці з сеї загальної асиміляції автор вирізняє Підляше і Україну (с. 61—2). Але навіть і з тим виїмком, котрого він пізніше не повторив, не можна прийняти його тези про повну асиміляцію людности литовської і білоруської, навіть хоч би й шляхетської тільки. Національна окремішність існувала—хоч часто покривалася релігійною. Жили і старі історичні і літературні традиції, хоч літературна творчість і ослабла. Над сим всім я застановлявся свого часу в VI т. Історії України, та на жаль автор не познайомився з ним.

Осібний розділ присвячує д. Я «иньшому вікопомному утворіві», на яке здобулася Литва окрім літописи—Литовському Статутові. Виступаючи проти крайностей погляду на Лит. Статут як пам'ятку «руського права», він спинається на моментах, які вказують на загально литовський, національно-неутральний характер сеї пам'ятки. Пригадує і мою замітку, висловлену в V томі Історії, що поки не переведено студій над нею з становища можливих елементів литовського права, не можна без дальших застережень вважати весь матеріал, Статута зачерпнений з звичаєвого права, з судової практики—правом руським.

В додатках, крім екскурса про т. зв. літопись Биховця, автор надрукував коротку хроніку в. кн. Литовського, переховану при перекладі Литовського Статуту 1786 року. За проф. Брікнером автор вважає її автором Августина Ротунда, війта виленського—його ж ділом вважає переклад Статута, і взагалі надає йому—хоч на досить гіпотетичних підставах—дуже визначну роль в історії литовського національного життя XVI віку.

Такий зміст сеї інтересної книжки. Окрім неї національному питанню в в. кн. присвятив роботу А. Вальдемар (А. Г. Вальдемарь, *Національная борьба въ великомъ княжествѣ Литовскомъ в XV і XVI вв.*—Извѣстія отд. русск. языка Академіи, 1909, кн. III, с. 160—198); але се ряд відірваних, переважно мало інтересних заміток на теми національних литовських відносин.

З більших монографій, присвячених певним історичним моментам, розглянемо ближше дві—книжку проф. Фінкля і книжку Л. Колянковського.

Монографія львівського професора Людвіка Фінкля про елекцію Жигимонта Старого також має на меті в'яснити деякі моменти в історії унії, як то зазначив автор в самім титулі: *Elekcyja Zygmunta I. Sprawy dynastyi Jagellonskiej i unii Polsko-litewskiej w Krakowie, Akademia Umiejętności. 1910, ст. 296*). Автор від довшого часу займається династичною політикою Ягайлового дому; кілька років скорше була ним предложена краківській академії монографія присвячена королеві-матері, Софії Ягайловій жінці, яка на жаль досі лишається неопублікованою. Тепер автор входить в сферу династичної політики її синів; се доба, котрою багато займався ученики покійного львівського професора Кс. Ліске, до котрих належить і автор; його студія дає ревизію питань з історії польської політики початку XVI в., з котрими зв'язані праці Люкаса, Гіршберга, Бостля і самого пок. Ліске, і використовуючи новіші публікації, доповненні власними архивальними пошукуваннями автора, вводить сюди ряд моментів, на котрі попередні дослідники польські не звертали досить уваги і дає конструкцію подій, значно відмінну від переказаної старої традиції сам автор зводить її в такім резюме (с. 234):

«Виявилось, що посадження Жигимонта на трон в. кн. Литовського перше ніж вибрано його в Польщі, не було рішенням прийнятим несподівано і без зв'язку, з огляду ніби то на переворот, який грозив з боку Михайла Глинського: воно було приготоване кілька часу наперед Ягайловичами, які не приймали пьотрківсько-мельницької унії 1501 року, і охороняючи своє дідачне право на Литву не допустили до спільної елекції польсько-литовської.

• «Королевич Жигимонт, князь шлезький, в серпні 1506 року виїхав з Глогови на Литву не з иншою метою, як тільки щоб зараз по смерті хорого брата Олександра опанувати дідичний великокняжий трон.

«Князь Михайло Глинський не тільки не мав заміру захопити литовський трон, але навпаки задалегідь прихилений на свій бік Жигимонтом, працював разом з ним і поміг йому опанувати Литву.

«Далі виявилось, що те скоре опанованне в. кн. Литовського мало на меті не тільки заховання дідичного трону, але й забезпеченне корони польської. В Польщі була опозиція против кандидатури Жигимонта—опозиція малопольських панів, котру потім зломил інтервенція угорська, волоський напад, а передусім вибір литовський. Через такий [опозиційний] настрій сенаторів зібраних в Кракові, похорон короля Олександра відправлено у Вильні, і навіть ініціатива до сього вийшла від сих же сенаторів.

«Нарешті обжалованне Михайла Глинського, підняте його неприятелями, як і обвинуваченне Яна Заберезинського Глинським за його покліп не довели до розгляду сеї справи судом, тому що в. кн. Жигимонт, добре знавши як воно дійсно було, не хотів і не міг допустити до суду. Тільки таким чином можна вяснити і зрозуміти його дивне поведженне, що в своїх наслідках принесло убиство Заберезинського і бунт Глинського».

Значінне династичних інтересів Ягайлового дому в історії польсько-литовської унії, не оцінене відповідно в польській історіографії, само по собі не являється чимсь новим; з притиском підносило їх знане посольство литовської ради 1526 р., опубліковане ще в Актах Зап. Рос., і в науковій літературі вказане було їх значінне—див. хоч би в моїй Історії України IV с. 340; так само було вяснене негативне становище до уніонного акту 1501 року, що касував дідичні права Ягайловичів, правителів в. кн. Литовського, що сей акт попросту вважали неправосильним (ibid. с. 263). Автор висвітлив ближше ту дипломатичну боротьбу, яку вів проти сього акту Володислав чеський, як сеніор сім'ї і протектор молодшого брата Жигимонта; інтересів Олександра особисто вона не зачіпала, але йому не годилося підіймати рук на акт ним санкціонований, і тим пояснюється його ухильчиве становище; ясно виступає і становище малопольських панів, котрим хотілося доконче обстояти принцип вільної елекції від обмежень, які містило в собі дідичне право Ягайловичів на Литву, і хвилями готові були пориватися до рішучої боротьби з Володиславом і розриву з Ягайловою династією.

Неясна зістається в представленню автора позиція литовських панів-ради. Автор головну увагу свою звертає на те щоб збити традиційні поголоски про замисли Михайла Глинського, він піддає дуже докладному переглядові весь матеріал про його діяльність

аж до повстання, виявляє його повну лояльність не тільки супроти Олександра, але й Жигимонта—се вже й давніше було видно (Історія України, с. 284), але автор іде далі: йому удалось знайти невідомі досі листи Глинського до цісаря Максиміліана і до міста Гданська з року 1509 однакового змісту, де Глинський, шукаючи їх впливу на Жигимонта, оповідає про свої заслуги перед ним і його несовісність і невдячність, і проф. Фінкль з повним довір'ям приймає слова Глинського, що він «бажаючи собі zapewнити ласку сього короля Жигимонта на пізніші часи, уживав усяких заходів і старань у короля Олександра, тоді ще живого, аби він зволив згаданого Жигимонта прийняти за сина і ще за життя свого піднести і поставити за володаря в кн. Литовського». По словам Глинського, ці заходи відкрив Жигимонтові через Любранцкого, єпископа познанського, і Андрія Шамотульського, воеводу познанського, і Жигимонт сам потім перед усім сенатом корони польської засвідчив сю нашу вірність і захованне». Проф. Фінкель приймає, що Глинський працював дійсно в порозумінню з Жигимонтом, що Жигимонт потайки зносився з ним, кликав його до себе по смерті Олександра, обіцяючи обіцянками, як пише Глинський в своїм згаданім листі, і приїзд Глинського до нього з його сильним полком, котрого Жигимонт вичікував під Городком, дуже сильно підніс його шанси і претенсії на в. князівство, — взагалі Жигимонт в осягненню своїх плянів на вел. князівство (а за тим і на польську корону) дуже багато завдячував Глинському, що в той момент був героєм дня на Литві по своїй побіді над Татарами і як недавній провідник воєнних сил в кн., мав великі впливи (с. 124—140). При тим одначе невиясненим зостається, чому Жигимонтові приходилося так багато покладати саме на поміч Глинського, коли властиво вся правляща аристократія в кн. Литовського мусіла дуже симпатично ставитися до його плянів на великокняжий трон, не маючи иньшого кандидата, а принципіально противлячися спільній елекції з поляками. І по друге до незрозуміння гідкою, мерзенною стає роля Жигимонта, коли він справді так багато завдячував Глинському, так шукав його помочи, так багато обіцяв йому, а потім так безсовістно занедбав ті обіцянки, поодбірав уряди від нього і від його партизанів, і по всіх запевненнях його невинности, яка йому так добре була в таким разі знана, з легким серцем повторив потім всі ті брехливі обвинувачення, які зложені на голову Глинського його ворогами. З характеристикою Жигимонта, яку приймає проф. Ф., таке поведження Жигимонта досить трудно погодити, і певна загадковість в сім епізоді зостається, а навіть збільшується.

Автор занадто йде далеко, я думаю, в своїй негачії старої традиції про Глинського, очищаючи його ролю від усякої націо-

нальної закраски. В спеціалнім екскурсі (с. 234—250), аналізуючи сю традицію — виказуючи як незаслужено зроблено було Глинського жертвенним козлом всього, що осуджувала польська тодішня політика, він силкується ослабити і все те, що представляє Глинського заступником руського елементу в вел. князівстві. Тим часом його виставляють таким не тільки пізнійші письменники, як Гурский, Стрийковський, Бельский, а і сучасник Ваповский, що по осуду самого д. Фінкля, незвичайно інтересувався Глинським, мав правдивий погляд на нього і не виступаючи гостро проти нього, постарався всякими виразами багання і сумніву звести всі оповідання про його злочини до певної міри (с. 241—3). Тим часом Ваповский без усяких застережень каже, що сторону Глинського тримала православна Русь і становила головну частину його партизанів. Проф. Фінкель завважає, що се була правда, але висловлена без згадки про те, що Глинський був католиком, що він не прапював на користь православія за часів Олександра, витворила фальшиве поняття, ніби Глинський стояв на чолі русько-православної партії против партії литовсько-католицької» (с. 243). Автор кладе натиск на те, що Глинський був католик, отже не міг бути національним проводирем в тих обставинах, коли поняття релігії і національності були тактично звязані. Він одначе на иньшій місці признає, що не вважаючи на своє католицтво Глинський «мав прихильність і довіре і серед православних Русинів» (тестамент Путятича, котрим той поручав Глинському роздати його гроші по православним церквам), і що в очах Олександра він, хоч католик, «стояв» «на чолі численної православної руської дружбини» (с. 95).

Автор тут готов признати, що на Глинського в руських кругах дивилися як на свого, що за часів Олександра вони групувалися коло нього—се власне те, що говорив я в Історії України (с. 282 і д.), і що говорить Ваповский, і мені здається, що автор даремно на закінченне своєї студії старається обмежити слова Ваповского, прикладаючи їх тільки до часів по-Олександрових, і думає, що я задалеко пішов в признанню національного елементу в історії Глинського. «На користь православія» ніякої спеціальної діяльності Глинського ми не знаємо ні за Олександра ні потім, але се нічого й не значить—від католика сього мабуть і не вимагали. Автор дивується, що я не запримітив факту, як Глинський їздив послом від Олександра до Володислава, побуджуючи до спільних заходів в інтересах католицької віри (с. 95)—але я не тільки запримітив, а й підчеркнув сей факт (с. 279), і думаю, що се посольство, поручене Глинському Олександром, не стояло ні в якій суперечности з позицією Глинського в українсько-білоруських кругах великого князівства. Досить вказати на Свитригайла, котрому його католицтво (навіть католицька

ревність) теж не стояла на перешкоді бути героєм литовської Русі, що на ній будувала всі надії, за нього пакладала головами. Для часів, коли Глинський підіймав боротьбу проти Жигмонта, професор Ф. очевидно не сумнівається, що він вступав, як представник русько-православних інтересів; але як би се могло бути, коли б в попередній діяльності Глинський відчужився був не тільки з релігійного, але й з національного погляду від руського елемента? Думаю, що в своїй опозиції російсько-православному поглядові деяких письменників на Глинського, шан. автор пішов трохи задалеко в кінцевих розділах своєї, будь що будь гарної книги,—одної з найкращих праць по історії в. кн. Литовського, які принесли останні роки.

Сі наукові прикмети праці проф. Фінкля виступають особливо виразисто в порівнянні з иньшою працею в області тих же польсько-литовських відносин першої половини XVI в., яка з'явилася по ній в польській літературі—L. Kolankowski. Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548 (we Lwowie, 1913, ст. 419, 13 таблиць).—Всім літ перед тим автор надрукував невелику розвідку про елекцію Жигмонта-Августа (Elekcyja Z. Augusta—Kwart. Historyczny 1905), потім кілька літ присвятив архивальним студіям, на котрих опер свою нинішню більшу працю, далі просліджуючи поставлену тему. Ці завдання характеризує він так на вступі (с. 2): «Се студія про правління Жигмонта-Августа на Литві в рр. 1544—1548. В круг її входять з одної сторони виводи про стан вел. кн. від піднесення останнього Ягайлона на великокняжий трон до хвилі, коли перейняв він фактичне правління на Литві в році 1544 та історія сього правління до переходу до нього, по смерті Жигмонта I в р. 1548, польської корони. З другого боку маємо погляд на молоді літа короля Жигмонта Августа до р. 1548. Таким чином, нинішня студія має двоїтий характер: вона являється пробою представлення замкненого в собі періоду удільного правління Жигмонта-Августа в великім князівстві за життя батька, а zarazом може творити вступ до цілої Августової історії». Як перший розділ в сю книгу ввійшла, в переробленій і доповненій формі, також і давніша студія автора про елекцію Жигмонта-Августа.

Автор таким чином поставив собі дуже широкі і різнородні завдання. Дати образ вел. князя Литовського в 1529—1544 рр., в сю переломову добу першого Статуту, при нинішнім стані науки і її вимогах само мусіло б становити предмет дуже серйозних архивальних студій, просторої і докладної студії; так само діяльність Жигмонта-Августа на Литві в таку важку переломову хвилю дає не тільки дуже

вдячну, але й дуже широку, ріжносторонню тему; так само особиста біографія Жигимонта-Августа досі не написана і по тих більше або менше привагідних і побіжних писаннях, які досі з'явилися, вимагає дуже пильних і скрупулянтних студій. В результаті, як можна було сподіватися, автор не подолав своїх завдань, і книга його становить ряд екскурсів, що обробляють поодинокі партії матеріалу, які насунулися йому або звернули на себе його увагу; злучені досить механічно між собою, вони місцями дають де-що інтересне, нове, але не становлять цілоти, а що особливо неприємно—якось поміж пальцями автора тікає властива тема: в'яснення литовсько-польських відносин на ґрунті сього епізоду, чи властиво—цілого ряду далекосяглих епізодів, як вибір Жигимонта-Августа великим князем незалежно від участі коронних панів, інтронізація і в кінці удільне пановання на Литві за часів батька—останній епізод того рода, який немов повертав литовсько-польські відносини до часів Ягайла і Вітовта уставляючи на ново певні області, де рядили *dux magnus* і—*dux supremus m. d. Lithuaniae*. Колине що пнше, то хоч би праця проф. Фінкля, що появилася кілька літ скорше, повинна була звернути увагу автора на сей центральний пункт його теми. Великокняжий вибір і пановання Жигимонта-Августа в Литві були льогічним розвитком сепаратного вибору його батька в вел. князівстві—дальше використання тих же обставин в интересах династії, а проти интересів унії; тільки те що в першій епізоді, з вибором Жигимонта Старого, скупилося в розмірно невеликім часі, тут ростягнулося на кільканадцять літ. Тим важнійше було на сих фактах в'яснити і висвітлити відносини ріжних факторів—політичних, соціяльних і національних, ріжних верств і сторін до справи самостійности вел. князівства, до унії, до краківського і виленського правительства. Автор подав де-що нове, на де-що вказав—але все воно далеко не в'ясняє сих питань.

Головна тема книги, таким чином, можна сказати—зовсім пропала; але і в пнших питаннях не дає вона чогось важного, більшого, не вважаючи на чималі розміри праці, дуже претенсіозні відзиви автора про дотеперішню літературу і імпазантний ніби, на перший погляд принаймні, архивальний матеріал, ним використаний. Він заявляє на вступі, що «друкованих матеріалів до сих часів і відносин дуже мало, а оброблень ще менше, а властиво і зовсім нема»; для зверхньої історії в. кн. Литовського він одмічує тільки начерк московсько-литовської війни 1534 року у Солов'йова, все написане з внутрішньої історії в. кн. Литовського—«для сформування відповідного образу внутрішних відносин Литви в якійсь добі —майже не придатне» (с. 3). Таке неприхильне становище, чи упередження, мало наслідком, що автор далеко не використав літератури і всього, що вона могла дати. Напр. в історії кримських відносин сильно

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

дає себе відчувати брак знайомости з літературою; в епізоді про козацький погром Очакова автор посплається на різні недруковані документи, не підозріваючи, очевидно, що колекція документів, далеко більша, була свого часу опублікована в спеціальній розвідці, присвяченій сьому епізодові. В погоні за архивальним матеріалом автор мало уділив уваги його обробленню; досліднича робота в його книзі виступає досить слабо. З другого боку і архивальна робота має якийсь випадковий характер; не може не робити дивного вражіння, коли автор замість звернутися до Томіціан, сеї першої підстави для питання політики корони, в останніх часах так добре з'інвентаризованої, задовольняється випадковими пізніми копіями—які ввійшли в тект Нарушевича.

Такий загальний характер праці; додамо ще дещо про її уклад та про її зміст.

Розвідка поділяється на три часті, відповідно до трьох головних тем, зазначених на вступі. Перша присвячена Жигимонтові-Августові перед роком 1544, і складається з трьох розділів.—Перший присвячений заходам Жигимонта Старого і кор. Бони коло забезпечення корони синові, розділ короткий, де на 25 ст. говорить і про уродини Жигимонта-Августа, і про вибір великим князем, і про пляни Бони що до Мазовша, і про вибір Жигимонта-Августа королем, так що маємо тільки зверхню схему сих подій. Другий розділ, дещо довший, говорить головно про заходи Бони коло піднесення власти і престижу королевської власти і свого впливу. Третій коротко займається вихованнем молодого короля, становищем його в короні і матримоніальними заходами.

Друга частина—«Литва в р. 1529—1544», найбільша розміром, містить насамперед великий розділ (с. 93—189), найбільший в книзі, присвячений литовсько-московським відносинам тих літ, а головно війні 1534—6 рр.: автор одначе користується переважно звісними джерелами і при слабшій досліді його представлення дипломатичних відносин і воєнних операцій сих літ не має взагалі особливого інтереса, а для властивої теми сеї книги так і зовсім ні. Розділ другий, що ближше відповідає поставленій темі—«внутрішня управа в. кн. Литовського в рр. 1529—1544», на трох аркушах (189—235) займається головно правлящею, панською верствою в. кн. Литовського

Пі відносинами до шляхти,—вияснює склад ради і ту економічну силу, котру вона представляла; чимало місця займає тут (с. 193—211) на підставі попису 1529 року подана в таблицях статистика шляхетських родів і числа коней посланих ними по воеводствам і повітам, а також статистика воєнної служби панських і княжих родів—відносини вияснювані вже попередніми дослідниками; в кінці є кілька слів про становище міщанства, представлене в дуже рожевих фарбах (с. 230),

про селянство і національні відносини—дуже коротко і побіжно (с. 233—4). В кінці в розділі третім на кількох сторінках (с. 235—40) оповідається про передачу управи в. кн. Литовського Жигимонтові-Августові і обставини, які привели до того.

Третя частина (с. 240—347) присвячена «Великому князівству під управою Жигимонта-Августа» (1544—8). Більше місця дано тут заграничним дипломатичним відносинам сих років (Крим, Туреччина, Ливонія і Прусія, протестантські князі цесарства). Чималий екскурс займається переведенням тоді розмежуванням в. кн. Литовського з сусідніми державами і взагалі границями в. князівства—на особних картах (числом 10) представлені частинками границі в. кн. з сусідніми державами в першій пол. XVI в. у різних скалях і неоднаково докладно тай визначаються бідністю написів хорографічних і топографічних. Дуже широко обговорено справу перебування польської монети на литовську, переведену тоді—тому що автор мав докладні рахунки з сеї операції. Екінці чимало місця присвячено двірському життю Жигимонта-Августа і його супружому пожиттю. Властивій внутрішній управі і внутрішнім відносинам сих років присвячено всього кілька сторін і взагалі виклад стоїть в залежності від тих матеріалів, які стрілися авторові і, тому має характер вповні епізодичний.

В додатку подано 22 документи, дуже різнородного характера, а також ітнерарій Жигимонта-Августа з р. 1543—8.

В жовтні 1914 року.

Л. ОРЛЕНКО.

Справа Ксенії Розлач

(Сторінка з давнього київського життя).

Співають у пісні про необачну Лимериху, що не в міру «шла на меду, та й прошила дочку свою молоду». Певна річ, учинок п'яниці Лимерихи був лихий, бо мав для дочки трагічний наслідок: але в виправу їй можна й те сказати, що необачна мати сього не передбачала, бо пропиваючи дочку, не завдавала їй в якусь неводю а тільки заручила за нелюба, а це—світова річ: так роблять матірки й тепер, та ще й хваляться, що ось, мовляв, як то горливо дбають вони про долю своїх нерозсудливих доньок.

Але чи чувано коли про те, щоб рідна мати продавала свою дочку в кріпацтво? Звичайно, це могла вчинити не проста людина, а дворянка, бо тільки дворяне мали колись ганебне право торгувати людьми, як товаром, міняти їх на собак і т. и.; але й між ними навряд чи знайшлась би друга така немилосердна мати, щоб зважилась рідну дитину запродати в кріпацтво як це вчинила в Києві в 1806 р. дворянка Ксенія Розлач. В свій час оця нечувана подія справила на богобоязких княз надзвичайно страшливе вражіння, а проте місцевий суд виправдав злочинницю, і тільки через п'ять років, коли справа якимсь невідомим способом дійшла до найвищої влади, були покарані по заслугі і сама Розлач, і її недбалі судді, і всі приятелі, що допомагали їй в лихому учинку. Відомий історик Києва М. Закревський, що сам родився й зріс на Подолі, так характеризує місцеве вражіння цієї гучної справи: «Происшествіе это по причинѣ необыкновенности своей и по стеченію разныхъ соприкосновенныхъ къ этому дѣлу обстоятельствъ, произвело на киевлянъ въ свое время глубокое, неизгладимое впечатлѣніе; подробности его для юриста и психолога въ высшей степени интересны; но все это надо было слышать отъ очевидцевъ, которыхъ теперь (в 1850-х роках) едвали можно встрѣтить»¹⁾. Невразні перекази про справу Розлач ще й потім довго

¹⁾ „Описание Киева“. вид 1868 р., стор. 581.

існували в Києві. Років сорок назад нам траплялось дещо чувати про це від старожитних киян, хоч рядом з імовірними подробицями в цих переказах було чимало й вигадок, наприклад—така, либонь пані Розлач було катовано на Житнім базарі і т. п. Правдиво справа Розлач переказана в сенатському указі 1811 р., який внесено в «Полное собрание законовъ Россійской Имперіи» (т. XXXI, № 24821). Тримаючись сього певного джерела та додаючи дещо з місцевих переказів, не зайво буде пригадати колишню подію, що так стурбувала тодішніх киян.

На Подолі, в парафії св. Миколи-Притиска, жив штаб-лікарь київського повіту, колежський асесор Семен Розлач з жінкою і з дочкою підлітком Марусею. Власне кажучи, писався він *Розлачевъ*, але кияне звали його просто *Розлач*, так і ми його зватимемо. Здається, були вони люде не тутешні, а захожі, мабуть, з Донщини, бо там мали якихсь приятелів. Сам штаб-лікарь, добре вже підстаркуватий, недолугий чоловік, був такий тихий та сумирний, та так уже потурав та догожав у всьому жінці, що його ніхто не вважав і за господаря в домі; се кажуть, так він був закоханий в свою жінку, що давав їй повну волю, а інші казали, що се так його залякала та замуштрувала лиха жінка, що він не смів і пари з вуст проти неї пустити, ховався від гостей у свою кімнату, і через те деякі знайомі вважали його трохи не за пришелепуватого. Зате пані Ксенія, значно молодча за чоловіка і для свого віку досить гарна, була, як то кажуть, кремій-жінка, занадто енергійна, властолюбна, мстива, уперта і така люта, що як розпалиться, то вже її нічим вгамувати неможна. А проте любила вона весело жити, з добрими людьми кумпанію водити і до себе гостей закликати. Найближчою приятелькою її була пані Гудимиха,—се була старожитна, міщанська, а тоді вже купецька родина на Подолі, що потім перейшла на дворянство,—та ще попадає Зіненчиха та якась удова Неміровська,—усе народ пристойний, хоч і не дуже значний. Особливо любила пані Ксенія приймати у себе молодиків з академії, філософів та богословів, молодих, веселих і завжди голодних. Вона було їх нагодує й напоїть, а вони їй заграють, заспівають, ще й інтермедію поставлять. А найбільше вчашав в дім штаб-лікаря здоровенний богослов, перший октавіста академічного хору, Остап Нестеренко, особливий сердешний приятель пані Ксенії, з яким вона любила чути розмови про церковний спів і про інші побожні речі. От через цього богослова і зкоїлась велика розруха в родині Розлачів.

Річ у тім, що Ксенія, проводячи з ним довгі години у своїй кімнаті, і не гадала, що має в домі потайного піглядача в особі власної доньки,

з якою в неї взагалі були цілком ненормальні відносини. Не любила вона її змалку, може через те, що нещасне дівча, зроду вдалось якесь невдатне, трохи недотепне, а коли Маруся стала вже підлітком, мати якось вороже почала поводитись з нею, цілком не дбала про її виховання, зодягала як наймичку, держала більше в пекарні між слугами і не криючись виявляла до неї немов огиду і призирство. Натурально дочка платила матері тими ж грішми, і між ними все росла та ширшала потайна ворожнеча. Як став вчащати до них богослов, Маруся помітила, що тільки він на поріг, то мати вже проганяє її до пекарні, а коли вона поткнеться за чим до покоїв, надає їй стусанів і випхне з хати. Це дуже дратувало дівчину, і вона з злоти почала нишком підглядати за матіррю, і якось-то, коли та занадто вже віддалась побожній розмові з гостем і забула про всяку обережність, Маруся привела батька «и открыла предъ нимъ неприличное обращеніе» матері з богословом «въ нарушеніи супружеской обязанности». Це викликало несподіваний конфлікт: штаб-лікар розпалився як порох, приніс пістолі і грізно вимагав, щоб богослов «какъ благородный человекъ» пробі стрілявся з ним на дуелі. Але богослов стрілятись не схотів, а вхопив в одну руку щуплого штаб-лікаря й одніс в його кімнату, а пані Ксенія ще й двері за ним замкнула. Так скінчився конфлікт, як вірити переказам. Закревський про його й не згадує, а просто каже: «Марія однажды рѣшилась было раскрыть глаза отцу насчетъ поведенія матери; но слабый Розлачь, ослѣпленный красотою жены, не повѣрилъ дочери, не замѣчалъ и не понималъ ничего, что въ его домѣ происходило». Так чи инак, а все лихе окошилось на Марусі. Мати до останку зненавиділа, Іла її поїдом і стала гадати про те, як би її викурити з дому. Вона одвезла Марусю в Козелецький дівочий монастир «для всевозможнаго ея тамъ изнуренія», а коли та втекла звідти стала її наймати до подільських міщан як просту наймичку. Але Маруся робити в наймах не хотіла, кидала господарів і тікала до батька; та й поговоріть недобрій пішов по місту, що як то отакі пани, дворяне, неволять рідну дочку в наймах служити. Значить, треба було кудись запроторити Марусю так, щоб про неї й чутка не доходила.

Радилась якось про се Ксенія з Гудиминою і з іншими приятельками та й каже:

— Добре було б завезти Марусю на Дін, та, горенько, ні з ким її туди переправити. Хіба з чумаками?

А сержантова жінка Антониха й озвалась:

— А в моєї тітки стоїть господою козак з Дону, якийсь Фершалов, та, видно, багатирь Кажуть, осажує на Дону слободу, а сюди приїхав купувати хрестян. То, може, б він згодився одвезти Марусю?

— От, коли б він купив мою пришепелувату дочку! Далєбі, дешево б продала!—промовила Ксенія.

— Так це ж продають тільки кріпаків, а чи можна ж продати рідну дочку, та ще й дворянку?—усумнилась попада Зіненчиха.

— А чому й ні?—озвався зять Гудимишин, колежський регистратор, що служив у повітовому суді.—Закон дає безмежні права родителям: можуть вони неслухняних або распустних дітей сажати у смпрительні доми, віддавати внайми, то чому й не продати? А що касаємо дворянства, то й це обійти не велика труднація; тільки й того, що в продажному акті просто написати: продається отака-то «дворовая дѣвка», та й все. У нас, в повітовому суді, такий акт легко справити в один день, як підмазати кого слід, а там—нехай ваша Маруся доводить, що вона дворянка, а не кріпачка!

Цей занадто сміливий проєкт непома́лу здивував присутніх. Помітивши се, Гудимиша гадала:

— А так, так! Як мій зять каже, то так воно дійсно й є! Ви ж знаєте, який на йому чин; а що вже всі оті закони, то навряд, чи хто їх знає краще за нього.

Рані Розлач аж з місця схопилась та до сержантки:

— Голубко моя, зробіть таку мені послугу: доступіться до того Фершалова та й закінште слівце, що тут, мовляв, пані штаб-лікарша хоче продати дворову дівку, та не кажіть—дочку, а пробі—дівку, власну кріпачку, та й за ціну умовтеся, я вже вам добре за це віддячу.

Антониха згодилась, і між купцем та продавцем зайшли жваві торги, які скінчилились на тім, що Фершалов зторгував Марусю за 90 рублів. Треба було ще урядово оформити цей продаж, але Голубовський порадив не робити цього у Києві, щоб не пішла поголоска, а замість того написав, а пані Розлач підписала «довѣренное письмо» Фершалову, в якому вона доручала йому продати кому трапиться її власну кріпачку «дворовую дѣвку Марію Федорову (дійсно була вона Семенівна) за обявленною ему ціну и просить о совершении на нее покупщиму на законномъ основаніи у крѣпостныхъ дѣль крѣпости». Київський повітовий суд, за старанням Голубовського, не вагаючись посвідчив цей документ, і формально справа була закінчена.

В самий день Спаса (6 серпня, 1806 р.) в домі Гудимиши (бо від штаб-лікаря таїлись з усією справою) пропивали Марусю. Фершалов одлічив 90 рублів і при свідках передав їх Гудимисі; а в пекарні тим часом дурили Марусю, що оцей, мовляв, козак повезе її на Дін до її хрещеної матері, де їй буде добре жити і хороше походити, а щоб в дорозі її не пізнали й не перейняли материні слуги, треба їй передягтись в наймиччине плаття і нікому не признаватись, хто вона саме єсть. Отак укоськавши, вивели Марусю в горницю і передали до рук Фершалову, а той зараз звелів одвести її до своєї господи, і тільки

після цього вийшла до гурту з бокової кімнати пані Розлач і разом з усіма почала (як і Лимериха) пропивати дочку свою молоду.

Так би нещасна панночка й звікувала у кріпацтві, та на її щастя, а на материне лихо знайшлась добра душа, якийсь титулярний совітник Єсенко, що взяв та й доніс губернаторові про всю злочинну справу, а той звелів поліції зробити формальне слідство. Тільки два дні й пробула Маруся у Фершалова, як мати вернула йому гроші, благаючи віддати назад дочку й довіренність. Той стребував ще й плату за якісь «убытки». Ксенія порвала документ, але в повітовім—суді, де його стверджено, він був уписаний в книгу. Взагалі факт, що пані Розлач продала рідну дочку, хвальшиво видаючи її за власну кріпачку, був цілком доведений, і її віддано під суд.

Тоді був такий порядок, що карну справу попередку розглядав повітовий суд і не декретував її, а тільки постановляв «мнѣніе», як би її слід розсудити по закону, після чого справа переходила на розсудок вищої інстанції, так званого «главного суда». Пані Розлач виправлялась тим, либонь вона не мала справжнього заміру продати дочку, а хотіла її тільки пострахати за неслухняність та розпустне життя. Повітовий суд дав повну віру такій виправі, і покладаючись на 41 артикул Полицейскаго Устава, «мнѣніемъ положилъ: Розлачеву оставить безъ всякаго взысканія свободною». Такий самий вирок видав в сій справі і київський «главный судъ», покликуючись на артикули Уложенія, Воинскаго Устава, Воинских процессов і Лит. Статуту, і тільки додав: «а какъ въ законахъ нѣтъ точнаго постановленія, дабы родители могли продавать дѣтей своихъ за ихъ преступленія, то хотя Розлачева и показываетъ, что она дочь свою намѣрена была не продать, а только постращать къ исправленію распутнаго ея поведенія, но за всѣмъ, однако жъ, тѣмъ сдѣлать ей, Розлачевой, выговоръ и строго подтвердить съ подпискою, дабы впредь на то не отваживалась, а въ исправленіе дочери своей, ежели подлинно она распутнаго поведенія, поступала бы по согласію съ своимъ мужемъ и по правиламъ, на таковыя случаи начертаннымъ въ 391 ст. о губерніяхъ Учрежденія» (мова йде про віддачу дітей у «смирительні доми»). А про те, що Розлач допустилась хвальшу, змінивши при звіще дочки по батькові і йменуючи її «дворовою дѣвкою», не було й згадки ні в повітому, ні в «главному» суді. Не звернув на це уваги і тодішній київський губернатор Панкратієв; він не вагаючись ствердив вирок «главного» суда, і здавалось—справі кінець.

Так легко позбувшись халепи, пані Розлач знову прийнялась за своє—як здихатись дочки. Зараз вона вдруге запроторила її «для изнуренія» в Козелецький монастирь, а потім, користуючись пригодою, що якась її знайома з Дону прибула на прощу до Києва, вона накинула їй Марусю, і та завезла її з собою. Бідна дівчина сьому й

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

не противилась, бо їй було все Ідно, хоч світ за очі, аби тільки позбутись лихой матері. Що там на Дону з нею сталося, не було й чутки.

А мати забула й думати про неї. Тепер їй була повна воля робити що хоч, бо ніхто вже не підглядав за нею.

Так минуло кілька років, і в Києві стали вже потроху й забувати про дивну подію, що як то мати дочку в неволю продавала, а суд її за те ще й по голові погладив.

Аж ось в жовтні 1810 року через тодішнього міністра юстиції князи Лопухина вийшов царський наказ: київському віцегубернатору Четверикову ґрунтовно розслідувати справу Розлач, а сенатові заново її переглянути і вирішити як закон велить. Як це сталося й через кого — не відаємо; мабуть, і тут допоміг доброволець, як раніш Єсенко. Четвериков совістно виконав царське доручення і детально обслідував справу. На жаль, його власного доклада ми не маємо, але на його підставі сенат зложив свій вирок, в якому широко висловив факт, добути слідчим, через те його тут цілком приводимо.

«Правительствующій сенатъ, разсмотрѣвъ оное дѣло, также и розысканіе, произведенное по Высочайшему повелѣнію кievскимъ вице-губернаторомъ Четвериковымъ, нашель: что жена живущаго въ городѣ Кіевѣ штабъ-тѣкаря, коллежскаго асессора Розлачева Ксенія, возненавидѣвъ родную свою дочь Марью за то, что она открыла предъ своимъ отцемъ неприличное обращеніе ея, Ксенія, съ однимъ мужчиною въ нарушеніи супружеской обязанности, съ того времени желая удалить ее изъ своего дома и пользуясь (какъ вице-губернаторъ доносить) слабостію и легкомысленностію своего мужа, отсылала ее, Марью, два раза въ самомъ нищенскомъ одѣянніи въ Козелецкій дѣвичій монастырь для всевозможнаго ея тамъ изнуренія, неоднократно отдавала въ мѣщанскіе дома вмѣсто работницы, наконецъ, рѣшилась безъ вѣдома мужа продать ее, Марью, донскому козаку Фершалову, выдавъ ему, за подписаніемъ своимъ, 1806 года, августа 6 дня, довѣренность, въ которой, дабы скрыть отъ Фершалова, что она продаваемая ему дѣвка есть родная дочь ея, Розлачевой, назвала ее дворовою своею дѣвкою, и не Семеновою, какъ отца ея зовуть, а Федоровою дочерью, предоставляя ему, Фершалову, продать ее желающимъ за объявленную уже ему цѣну и просить о совершеніи на нее покупщику на законномъ основаніи у крѣпостныхъ дѣлъ крѣпости. Противу чего Розлачева при слѣдствіи хотя оправдывалась, что дочь ея, бывъ съ природы недостаточна душевными дарованіями, вела разпутную жизнь, и что поступки ея содѣяались нестерпимы до того, что она, изыскивая способы къ усмиренію ея, вознамѣрилась для устрашенія поручить ее Фершалову съ тѣмъ, дабы удостоверить, каково будетъ чувствованіе ея отъ мнимой разлуки съ родителями и родственниками; но сіе показаніе есть несправедливое

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

потому: 1-е, вице-губернаторъ удостовѣряетъ, что дочь Розлачеву никто по городу Кіеву не винитъ въ разпутствѣ, а считаютъ болѣе несчастною и гонимою отъ матери; впрочемъ, хотя она въ разумѣ проста и похожа на самую не воспитанную поселянку, однако не есть полуумная, каковою мать ее назвала, да и непросвѣщенію ея причиною болѣе полагаютъ худое воспитаніе, данное ей отъ родителей; 2-е, всѣ употребленные ею, Розлачевою, къ продажѣ ея дочери люди подъ присягою засвидѣтельствовали, что она, Розлачева, продавала ту дочь свою козаку Фершалову въ видѣ своей дворовой дѣвки, получила за нее отъ Фершалова по договору 90 рублей и, вруча Фершалову помянутую довѣренность, отдала ему при оной и дочь, которая находилась у него въ квартирѣ два дня; но когда титулярный совѣтникъ Ессенковъ донесъ полиціи и покупщикъ Фершаловъ узналъ о таковой фальшивой продажѣ, то Розлачева, возвративъ Фершалову полученныя отъ него за дочь деньги и заплатя ему убытки, довѣренность свою изодрала, а дочь взяла въ свой домъ. 3-е, вице-губернаторъ донесъ, что когда послѣ слѣдствія и рѣшенія дѣла дочь Розлачева была водворена въ домъ отца, то Розлачева старалась опять удалитъ ее отъ себя, что наконецъ и исполнила, съ согласія мужа, отдавъ ее, Марью, 1808 году на Донъ одной изъ пріѣзжавшихъ въ Кіевъ донскихъ жителей женщинъ подъ настоящимъ уже именемъ своей дочери. Изъ сихъ обстоятельствъ открывается, что Розлачева дочь свою точно хотѣла не штрафовать для исправленія отъ пороковъ, а продать, и сіе доказательно тѣмъ, во-первыхъ, что она за дочь получила отъ покупщика договорныя деньги, выдала ему на нее формальную довѣренность, въ судѣ засвидѣствованную, по словамъ котрой покупщикъ (ежели бы сія фальшивая продажа не была обнаружена) конечно, увезъ бы ее на Донъ и тамъ продалъ за крѣпостную; во-вторыхъ, вручала дочь свою, дѣвицу, якобы для устрашенія неизвѣстному мужчинѣ, у коего и была она два дня, чего благонамѣренная мать не сдѣлаетъ, да и ненатурально, чтобы такими предосудительными средствами исправлять дѣтей отъ разпутства, въ коемъ ежели бы и точно дочь ея обращалась, то къ усмиренію таковыхъ предписаны способы Высочайшаго о губерніяхъ учрежденія въ 391 статьѣ, которою и должна была она, Розлачева, руководствоваться, а не продавать дочь въ противность всѣхъ законовъ. А какъ она Розлачева, сдѣлавши все сіе, обнаружилась виновною въ продажѣ своей дочери вмѣсто крѣпостной, въ написаніи на нее довѣренности и въ перемѣнѣ ей ложно отечества, то сенатъ полагалъ: за таковыя дживые поступки, яко разрушающіе дворянское достоинство, на основаніи указа 1775 года, апрѣля 28 дня, и по силѣ Воинскаго 201 артикула и Высочайше жалованный дворянству грамоты 6-й статьи, лишивъ ее, Ксенію, дворянства и носимаго по мужѣ званія, сослать въ Сибирь на поселеніе».

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

«Поелику же, 1-е, Кіевскій повѣтовый судъ и главнаго суда 1-й департаментъ оправдали Розлачеву въ вышеозначенномъ поступкѣ— по такимъ законамъ, коими дана неограниченная власть родителямъ надъ своими дѣтьми токмо въ наказаніяхъ за ихъ неповиновеніе и дерзости противу родителей, но какъ сіи законы отнюдь не приличны къ разрѣшенію настоящаго случая о продажѣ дворянкою своей дочери, чего законы не позволяютъ, то за такое несообразное съ существомъ дѣла сужденіе присутствующихъ и секретарей, въ то время въ оныхъ судахъ бывшихъ и подписавшихъ рѣшенія по сему дѣлу, оштрафовать въ пользу государственныхъ доходовъ: повѣтоваго суда 100, а главнаго суда 1-го департамента 500 рублями и подтвердить тѣмъ судамъ, дабы впредь въ положеніи по дѣламъ рѣшеній, согласныхъ съ обстоятельствами и силою законовъ, прилагали большее вниманіе, въ противномъ случаѣ присутствующіе сихъ мѣсть будутъ отрѣшены отъ должностей и преданы суду по законамъ. Сверхъ того, рѣшеніе кіевского главнаго суда, подписанное предсѣдателемъ Залѣскимъ, совѣтникомъ Неверовскимъ, депутатами Янковскимъ и Заковшобскимъ и скрѣпленное секретаремъ Черкуновымъ, по силѣ имяннаго высочайшаго указа 1797 года, генваря 19 дня, публиковать повсемѣстно. Пропустившему же такое неправильное рѣшеніе безъ вниманія бывшему кіевскому гражданину губернатору Панкратьеву хотя бы и слѣдовало за то учинить замѣчаніе, но какъ онъ умре, то сіе и оставить.

«2-е, кіевскій вице-губернаторъ донесъ, что дочь Розлачева Марья не находится въ Кіевѣ другой уже годъ, а по обоюдному Розлачевой съ своимъ мужемъ согласію отдана на Донъ, по словамъ однихъ— пріѣзжавшей въ Кіевъ Оксайской станицы офицерской женѣ Иринѣ Петровой дочери Ворониной, а по увѣренію другихъ—живущей въ Черкасскѣ, въ предмѣстіи онаго на Болотахъ Софіи Ивановой, почему Войска Донскаго войсковою канцеляріи подписать указомъ, чтобы немедленно учинила выpravку о мѣстѣ пребыванія оной Марьи Розлачевой, у кого имянно, по какому письменному виду и въ какомъ положеніи она живетъ; и буде окажется она въ бѣдномъ состояніи и пожелаетъ возвратиться въ домъ своего отца, то доставить ее къ нему на щетъ его въ Кіевъ, препроводивъ ее пристойнымъ званію ея образомъ для врученія отцу въ кіевское губернское правленіе, а сему, по полученіи и отдачѣ ея отцу, обязать его подпиской, чтобы доставлялъ ей пристойное по званію его и по возможности содержаніе и имѣлъ бы попеченіе о ея участи; а есть ли она, Марья, вышла уже въ замужество или другимъ какимъ-либо дозволеннымъ законами образомъ основала гдѣ-либо свое жительство и возвратиться къ отцу своему не захочетъ, въ такомъ случаѣ предоставить сіе ея волѣ, о послѣдующемъ же войсковая канцелярія донесла бы правительствующему сенату.

«3-е. Касательно описанных вице-губернатором Четвериковым слабости и легкомысленности мужа подсудимой, коллежского ассесора Семена Розлачева, по причинѣ конихъ жена его происводила въ дѣйство свои намѣренія на угнѣтеніе дочери, какъ онъ, Розлачевъ, служилъ штабъ-лѣкаремъ кіевскаго повѣта, предоставить разсмотрѣнію министра полиціи, способенъ ли онъ, Розлачевъ, за такимъ увѣреніемъ о слабости его, къ отправленію настоящей должности.

«И 4-е. Хотя кіевскій повѣтовый судъ и главнаго суда 1-й департаментъ не входили въ разсмотрѣніе поступковъ прочихъ лицъ, по дѣлу сему замѣшанныхъ, но какъ продажа Розлачевою своей дочери происходила въ Кіевѣ въ домѣ купеческой жены Гудимовой, при ней, Гудимовой, при попадѣ Зѣненконой, вдовѣ Немѣровской, сержантовой женѣ Антоновой и коллежскомъ регистраторѣ Голубовскомъ, изъ конихъ Гудимова принимала деньги отъ Фершалова для отдачи—Розлачевой и дочь ея, отпуская къ Фершалову, одѣвала въ свое платьѣ; Немѣровская по порученію отъ Розлачевой возила дочь ея въ Козелецкій монастырь, а послѣ изъ дому Розлачевой доставляла въ домъ Гудимовой для продажи Фершалову; Антонова была торговкою со стороны Фершалова; Зѣненкова, по обнаруженіи уже фальшивой продажи ѣздила къ Фершалову и взяла отъ него дочь Розлачеву; Голубовскій же, зять Гудимовой, писалъ и представилъ къ засвидѣтельствуванію въ повѣтовый судъ вѣрующее письмо отъ Розлачевой къ Фершалову,—слѣдственно всѣ они были между собой знакомы и потому и не могли не знать о томъ, что Розлачева бѣ видѣ дворовой дѣвки продавала Фершалову родную свою дочь, но о семъ правительству не объявили; то за такое соучаствованіе съ Розлачевою въ продажѣ дочери ея предать всѣхъ ихъ сужденію надлежащаго при-судственнаго мѣста по законамъ».

Сей вирокъ 22-го серпня 1811-го року був стверджений власноручнимъ царскимъ написомъ: «Быть по сему. Александръ», і сенатъ сразу же розіслав указ про негайне виконання всіхъ його наказівъ.

Такий був фіналъ справа Ксеніі Розлач. Запевне сенатський вирокъ викликав чималу сенсацію в Кієві, бо його тут навряд чи сподівались. Досталось усімъ: і самій злочинниці і недбалимъ місцевимъ судьямъ, що її були виправдили, і всімъ приятелямъ, що допомагали їй в злочинній справі; мабуть, зазнав клопоту і штаб-лікаръ, винний тільки тимъ, що занадто кохавъ жінку і дававъ їй безмежну волю. Останні, запевне, і в головахъ не клали, що їх спіткає лихо. Якъ їхъ було покарано і, взагалі, що далі сталося з усіма учасниками справи—не відаємо.

В. НАУМЕНКО.

«ЖАЛОВАННАЯ ГРАМОТА» ПОЛТАВСЬКОМУ ПОЛКОВНИКУ ІВАНУ ЧЕРНЯКУ 1718 р.

За часи Мазепиної зради, як відомо вже з опублікованих джерел, невеличку роллю довелось виконати бунчужному товаришеві Івану Черняку, який зараз-же після цього заняв посаду полтавського полковника. Коли вже на місце Мазепи був обраний гетьманом Скоропадський, він послав бунчужного товариша Івана Черняка до кримського хана з оповісткою про обрання нового гетьмана; але Черняк був задержаний в запорозькій Січі, де на раді кошовий Кость Гордієнко «билъ его до полусмерти и отослалъ къ Мазепѣ»¹⁾. Як воно було насправжки, нелегко розібратися, бо, як писав про Івана Черняка п'ять год пізніше стольник Протасьєв, «кромѣ всякаго своего непостоянства и легкомыслия, онъ непросыпный пьяница»²⁾. Найбільш подробиць про цього полтавського полковника ми знаємо з матеріалу, надрукованого в «Кіев. Старині» А. Востоковим³⁾, де опубліковано багато фактів з спеціального «дѣла полтавскаго полковника Івана Черняка, производившагося въ 1714 году». З цього «дѣла» бачимо, що на Черняка було чимало доносів не тільки політичного характеру, а просто обвинувачення його в мошенствах. Між иншим доноси ці стали відомі і государственному канцлеру графу Головкину, який і написав гетьману Скоропадському лист 18 XI 1714 року. В цьому листі він пише: «Извѣстно здѣсь учинилось, что полтавскаго полка судья Петръ Кованко и иные приносили жалобу на полковника полтавскаго Івана Черняка во многихъ его ко всему полку обидахъ и что онъ-же, Чернякъ, выдалъ на тотъ полкъ горѣлки своей 1000 куфѣ, а за каждую куфу взялъ по 24 руб.; да онъ же для взятковъ учреждаетъ въ сотники и въ иные уряды того полка людей подозрительныхъ,

¹⁾ *Соловьѣвъ*. Ист. Россіи. Изд. Тов. «Обществ. польза». Кн. III, т. 15-й, стр. 1543.

²⁾ *Ibid.*, кн. IV, т. 16-й, стр. 287.

³⁾ Кіев. Стар. 1889 р. % 10, стр. 1—17 «Полтавск. полковн. Иванъ Чернякъ».

а именно: учинилъ въ мѣстечко Будище сотникомъ зятя своего Дмитрія Калачинскаго, у котораго братъ родной при измѣнникѣ Войнаровскомъ маршалкомъ, новосенжаровской сотникъ Матвѣй Буцкой, нехворощинскій сотникъ Дмитро съ измѣнникомъ Косткою Гордѣенкомъ былъ, когда въ Царичанкѣ побили велшкорусскихъ людей». З приводу цих фактів гр. Головкин дає вказівку гетьманові зробити розслід і прислати цей розслід йому. Розслід про Черняка ¹⁾ дає багато фактів його темних подій, і більша частина їх—усяких сортів мошенства і кривди посполитим людям. Факти ці настільки яскраві, що не було навіть сумніву про те, що Черняк буде скинутий з посади полковника. Так про це і читаємо у Соловйова ²⁾ але з матеріалів, надрукованих А. Востоковым, бачимо, що царський указ 31 марта 1715 р. каже, що за ці провини Черняка «надлежало было его, полковника, отъ того уряду отставить; однакожь его царское величество, напомня его, Ивана Черняка, вѣрность, что во время измѣны Мазепиной былъ въ вѣрности и по прелести его Мазепиной къ нему не приставалъ; и посланъ онъ былъ въ Крымъ и въ Сѣчу запорожскую, и тамо отъ вора кошеваго Костьки былъ пойманъ, вязанъ, битъ и къ Мазепѣ отвезенъ и до счастливой баталіи полтавской держанъ,—пожаловалъ его, Черняка, велѣлъ ему то все вышеписанное, что онъ въ полтавскомъ полку къ тягости козаковъ и посполитаго народа чинилъ, *отпуститъ* и быть въ томъ полку по-прежнему полковникомъ». Хоч в кінці цього указа царь загрожує Черняку, щоб «будучи впредь въ томъ полку полковникомъ, отнюдь онъ того не чинилъ», а також приказує гетьману «взять у него, полковника, письмо за его рукою, что онъ такой его царскаго величества указъ вѣдаетъ и исполнять по оному обѣщаетъ»,—все-ж таки мав право А. Востоков в кінці своєї статті сказати: «такъ опять пустили щуку въ рѣку ловить карасей».

Промітний, мабуть, чоловік був цей полковник Черняк, бо не вспів він, дякуючи царській ласці, визволитись з біди, як вже через три года подає цареві просьбу ствердити царською жалованною грамотою всі ті ґрунти і слободки, які йому були даровані або які він купив у різних місцях і на які має універсали Скоропадського, але не ствержені ще поки царською грамотою. Ця «жалованная грамота» з мотивами царської ласки, а також з показником усіх маєтностей Черняка, настільки, на мою думку, має значіння, що варт її надрукувати мало на цілком, тільки минаючи назвиська куплених їм ґрунтів та дрібних маєтків ³⁾. Але ранійш треба ще додати, що з надрукованих

¹⁾ Див. подробиці в показаній стат. А. Востокова.

²⁾ Част. IV, т. 16-й, стр. 290.

³⁾ Грамота ця, в офіціальній копії 1775 року, знаходиться в моїм власнім зібранні рукописів.

досі джерел ми знаємо ще про один факт, де теж виступає той самий Іван Черняк, і на цей раз виявляє він себе заступником за козаків свого полтавського полку, з якими він був посланий в 1721 році на каналну роботу. Про цей факт відомість подана в «Кіев. Стар.» в № 5-му 1884 р., де надруковано «Обьясненіе полковника И. Черняка о работахъ козаковъ на Ладожскомъ каналѣ». Документ цей свідчить, що в сенат зроблений був доклад представниками російського уряду при роботах каналних, буцім-то «козаки лениво работають»; на це «оскарження козаків» і дав свою відозву полковник Іван Черняк, не тільки запевняючи ширу роботу козаків, але разом з тим заявляючи про ті кривди і утиски, які козакам роблять представники уряду, і про ті хвороби і страждання, які випали на долю козаків його полтавського полка.

Божією посѣществующею милостию мы пресвѣтлѣйшій и державнѣйшій великій государь царь и великій князь Петръ Алексѣевичъ всея великія и малыя и бѣлыя Россіи самодержецъ московскій, кіевскій... (і далі повний титул) наше царское величество пожаловали войска нашего запорожского полтавского полковника Ивана Черняка за его вѣрныя и усердно радѣтельныя къ намъ великому государю къ нашему царскому величеству службы повелѣли ему дать сію нашу великого государя нашего царского величества жалованную грамоту, для того, въ нынѣшнемъ 1718 году билъ челомъ намъ великому государю нашему царскому величеству онъ полтавскій полковникъ Иванъ Чернякъ, что служилъ онъ намъ великому государю во всякой вѣрности кримскихъ, казакирменскихъ, въ нарвскихъ и во всѣхъ польскихъ походахъ, а наипаче въ измѣну проклятого Мазепы, не склоняясь къ его прелести, но в ту измѣну посланъ былъ отъ насъ великого государя изъ Лебедина съ указомъ нашего царского величества къ запорожцамъ и къ хану крымскому съ объявленіемъ о подданномъ нашемъ гетманѣ Скоропадскомъ и тамъ въ Крыму, исполнивъ наказанное ему дѣло, возвратясь въ сѣчь запорожскую, гдѣ измѣнникъ Костя Гордѣнко, взявъ его, билъ и мучилъ чуть не на смерть и, заковавъ въ кандалы, отослалъ его къ измѣннику проклятому Мазепѣ въ шведское войско, гдѣ пропадалъ даже до щасливой полтавской баталіи, и завезенъ до Переволочной, и тамъ, когда Крейцъ и Ливенгоптъ съ войскомъ намъ великому государю приклонился, тогда и ево Ивана во всемъ томъ запорожскомъ узылицѣ генералу нашему фельдмаршалу свѣтлѣйшему князю Александру Даниловичу Меньшикову отдали, за что онъ по нашей государской милости пожалованъ полковникомъ полтавскимъ, а по нашей государской милости имѣеть онъ въ разныхъ мѣстахъ купленные грунты и слободки со всѣми къ

нимъ принадлежностями, на что нашего царского величества подданного гетмана Ивана Ильича Скоропадского и универсалы имѣть, а нашего царского величества жалованною грамотою не подтверждены. И дабы мы великій государь наше царское величество пожаловали его за тѣ его вѣрныя службы и за полное терпѣніе на помянутые его маестности въ подтвержденіе гетманскихъ универсаловъ повелѣли дать нашу царского величества жалованную грамоту, а при томъ онъ полковникъ объявилъ подданного нашего войска Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана Ивана Ильича Скоропадского подлинныя универсалы ему данныя, въ которыхъ написано: *въ первомъ* прошлаго 1708 году декабря 2 дня объявляетъ онъ гетманъ, что Иванъ Чернякъ, знатный полку полтавского товарищъ, имѣть въ уѣздѣ полтавскомъ до ласки войсковою данныя полтора села, именно село Гавронцы съ мельницею о двухъ колесахъ и другого села называемаго Рыбцовъ половину, такожь съ мельницею, да въ полку мѣргородскомъ мельницу о трехъ колесахъ....; *въ второмъ* данномъ того-жь 1708 году декабря 6 дня, что онъ гетманъ за учиненную обыду и за разореніе Ивану Черняку знатному войсковому товарищу отъ измѣнника Григорія Герцика тысячи талярей и за порубленіе мельничныя шесть колесъ и за разграбленіе ево Иванова двора, по прошенію ево, дать ему оставшуюся измѣнника Герцика слободу выше Нефорощи Василевку, дворець со всѣми грунтами и мельницы двѣ зъ четырма колесами на рѣкѣ Орелѣ будущіе со всѣмъ во владѣніе и послушаніе; *въ третьемъ*, данномъ прошлаго 1711 году ноября 1 дня, по прошенію полковника полтавского Ивана Черняка у вспоможеніе разоренному ево господарству, даетъ до ласки войсковою мѣстечко Нефорощу съ надлежащими до него угодіями, такъ же часть войсковую мельницу подъ городомъ будущихъ, опричь млиновъ законниковъ нефорощанскихъ, належную и лѣсъ крутобережскій измѣнника Герцика ему полковнику полтавскому въ полное владѣніе, повелѣвая ему съ того мѣстечка надлежащіе отъ людей тяглыхъ отбирати послушаніе и повинности, съ мельницъ размѣровые войсковою части приходы и с лѣса обыкновенныя пожитки (опрочъ тамошнихъ козаковъ, которые при обыкльхъ войсковыхъ волностяхъ соблюдены быти имѣють) должны ему полковнику Ивану Черняку отдавати послушаніе и повинности: *въ четвертомъ*, данномъ прошлаго 1712 года іюля 1 дня, что Иванъ Чернякъ, полковникъ полтавскій, объявилъ ему гетману купчіе записи, на урядѣ полтавскомъ справленныя, на грунта и просилъ его гетманского подтвержденія, того ради онъ гетманъ далъ ему сей универсалъ и подтвердилъ въ полное ему владѣніе, чтобы въ томъ никто зъ старшины и черни войсковыхъ и посполитыхъ людей ни малой обыды, перешкоды и перепоны ему чинить не дерзалъ, а понеже въ тѣхъ вышписанныхъ грунтахъ, какъ доносить онъ-же полковникъ полтав-

скій обрѣтается сколько земли, на которой возможно слободку осадити, того для онъ гетманъ, по его прошенію, повелѣваетъ тѣмъ-же универсаломъ людей захожихъ сколконадцать хать поселити, съ такимъ докладомъ, дабы тѣмъ поселеніемъ въ грунтахъ инныхъ людей тамъ прилѣглымъ не было абыды; *въ пятомъ*, данномъ въ прошломъ 1715 году іюня 5 дня, что Иванъ Чернякъ, полковникъ полтавскій, набывши купчимъ правомъ за пятьсотъ рублей отъ Василя Жураковскаго, осаула войскового генеральнаго, греблю старую пустую, прозываемую крутобереженскую при селѣ Грабиновцѣ будущую, черезъ его-жъ асаула за долгъ въ той же ценѣ отъ Павловой Герциковой взятую, съ рощею для гаченья потребною... и построивъ на оной мельницы-просилъ на то его гетманской конфирмаціи, съ тѣмъ предложеніемъ, чтобы съ нихъ и части войскової розмѣровыхъ пожитковъ на обиходъ двору своему употреблять, и онъ гетманъ, по прошенію ево Черняка, помянутые мельницы, на купленной греблѣ построенные, своимъ универсаломъ въ свободное владѣніе подтверждаетъ.....; *въ шестомъ*, данномъ въ прошломъ 1716 году маія 14 дня, что Иванъ Чернякъ, полковникъ полтавскій, предъявлялъ ему гетману правые купчіе письма уряду, въ Полтавѣ учиненные на грунта тамъ-же въ полтавскомъ уѣздѣ на урочищѣ Головачъ у разныхъ тамошнихъ людей за добровольнымъ ихъ изволомъ купленные имъ, а именно....., на которые купленные грунта онъ же полковникъ просилъ гетманского подтвержденнаго универсала и позволенія, чтобъ ему въ томъ-же грунтѣ для обереженія онаго сколько хать людей не зъ околичныхъ городовъ или селъ полку полтавского, но дабы изъ за границы или бо изъ-за Днѣпра захожихъ осадить, того для онъ гетманъ даетъ свой универсалъ въ подтвержденіе вышензображенныхъ и имъ купленныхъ, на Головачу положеніемъ обрѣтающихся грунтовъ, и полную власть, какъ въ помянутыхъ купчихъ ясно есть изображено, съ оныхъ всѣхъ всякіе користи и пожитки отбирати, такожь и людей, сколько можно хать изъ-за границы или изъ-за Днѣпра захожихъ, въ томъ-же грунтѣ поселити; *въ седмомъ*, данномъ въ прошломъ 1717 году маія 15 дня, что у награжденіе долгу трехъ тысячъ трехсотъ золотыхъ безъ тритцати на старой Герцичкѣ Павловой и на сынѣ его Григорье рукоданныхъ обликахъ свидѣтельствуемого опредѣлили онъ гетманъ Данилу Апостолу, полковнику миргородскому грунтовъ ея жъ Герциковскихъ у полку полтавскомъ будучихъ....., однако жъ помянутый полковникъ миргородскій, добровольно отобравъ отъ Ивана Черняка, полковника полтавского, сполна помянутыхъ денегъ сумму, уступилъ ему во владѣніе всѣхъ тѣхъ герциковскихъ за долгъ себѣ опредѣленныхъ грунтовъ и належитую въ томъ приняли здѣлку, того для онъ гетманъ, по прошенію его полковника полтавского, въ коифирмацію той издѣлки даетъ универсалъ свой, яко притомъ и вышенмянованные герциков-

скіе, перве полковнику миргородскому отданные, а потомъ отъ него за отобрание денегъ уступленные уже грунта въ полное и спокойное ему Черняку, полковнику полтавскому, и потомству его во владѣніе утверждаетъ.....; *съ восьмомъ*, данномъ въ Москвѣ нынѣшняго 1718 году февраля 25 дня, что объявлялъ ему гетману полковникъ полтавскій Иванъ Чернякъ купчіе записы на мельницахъ....., того ради онъ гетманъ тѣ вышеписанные мельницы съ принадлежащими до нихъ грунтами въ спокойное владѣніе универсаломъ своимъ утверждаетъ.....; *съ девятымъ*, данномъ въ Москвѣ сего-жь 1718 году февраля 25, что объявилъ ему гетману Иванъ Чернякъ универсалъ прежняго гетмана, въ которомъ братьевъ его и иныхъ ево сродниковъ въ маестности его жъ Гавронцахъ и въ Тахтауловѣ живущихъ, а именно: Алексѣя Савина Черняка, Халимовскихъ, Матвѣя Павленку, Прядку, Сохацкихъ, Койнашовъ, Бабанскихъ, Чикаловъ и Курила Яворенка, какъ сродниковъ для отбыванья военныхъ походовъ, опредѣленно: того ради онъ гетманъ, по прошенію его полковника, универсаломъ своимъ подтверждаетъ при немъ всѣхъ вышепомянутыхъ его сродниковъ, дабы при ономъ войсковую въ походахъ отправляли службу, такъ сильно вышепомянутыхъ универсаловъ утверждаетъ, дабы какъ во владѣніи вышепомянутыхъ мѣстностей, мельницъ и грунтовъ и всякихъ ко онымъ принадлежащихъ угодій и во отправленіи при немъ сродниковъ ево войсковыхъ службъ никто зъ старшины малороссійской войсковой и посполитой обиды и трудности чинить не дерзаль. И мы, пресвѣтлѣйшій и державнѣйшій великій государь царь и великій князь Петръ Алексѣевичъ всея великія и малыя и бѣлыя Россіи самодержецъ наше царское величество пожаловали его, полковника полтавского Ивана Черняка за его къ намъ великому государю нашему царскому величеству вѣрныя и усердно радѣтельные въ войскѣ нашемъ запорожскомъ службѣ, повелѣли ему тѣми вышепомянутыми данными и купленными маестностями, селами, слободками, грунтами, мельницами, полями, лугами, пашенными землями, хуторами, рыбными ловлями и всякими къ онымъ принадлежащими угодіи по правамъ и привилегіямъ войсковымъ владѣть ему и женѣ его и дѣтямъ свободно безъ всякаго отъ другихъ помѣшательства, какъ о томъ въ вышеизображенныхъ ему гетманскихъ данныхъ универсалахъ изображено, и для вѣщаго утвержденія дана ему сія нашего царского величества жалованная грамота за нашею государственною печатью. Писанъ въ Санктпетербургѣ лѣта отъ рождества Христова тысяща семьсотъ восемнадцатаго мѣсяца іюля седмаго дня, государствованія нашего тридцать седмаго году.

На подлинной подпись:

Государственной канцлеръ графъ Гаврило Головкинъ. Государственная печать въ сребномъ позлащенномъ ящикѣ привѣшена на золотыхъ съ кистями шнурахъ.

Сія копія списана съ подлинной высочайшей грамоты, представленной въ коллегію при доношеніи отъ полковника миргородского Федора Занковского и съ учиненнаго въ малороссійской коллегіи сего ноября 13 числа опредѣленія, оная подлинная грамота отдана лейбъ-гвардіи капитанъ-поручику Михайлу Милорадовичу, а сія копія дана за подписомъ коллегіи члена съ приложеніемъ коллегіи печати полковнику миргородскому Занковскому 1775 года ноября 16 дня. Семеонъ Неплюевъ.

С. ЕФРЕМОВ.

З офіційної літератури 60-х років XIX в.

Початок 60-х років спершу позначився був ніби поворотом до народу та народних інтересів навіть в офіційних кругах. Визволення селянства, нові права селянського стану, потреба пояснити народові нові його права та повинности, нарешті такі події, як польське повстання 1863 р., коли серед народу треба було простати урядові думки, щоб одхилити людей од повстанців—усе це сплодило досить широку, як на ті часи, офіційну літературу. А як тоді ще уряд не прийшов до переконання, що української мови «не было, нѣтъ и быть не можетъ», мовляв словами з Валуєвського циркуляру 1863 р., а майбутні донощики—Катков, Юзефович і інші—ще не похопились були, на яку їм ступити в українській справі, то ця офіційна література не цуралась иноді навіть і народньої мови. Відомий факт, що з царського наказу маніфест 19 лютого 1861 р. та селянське «Положеніє» Куліш переклав був на українську мову; частина перекладу навіть була вже видрукована і він не вийшов у світ тільки через те, що між перекладником та чиновниками не прийшло до згоди з приводу деяких деталей перекладу ¹⁾. Київський губернатор друкує свої промови паралельно російською й українською мовами; катеринославський випускає по українському для селян книжечку про волю. Перше видання «Байок» Глібова видруковане було в Києві казенним коштом. Чимало українського матеріялу знайдемо й по офіційних «Губернскихъ Вѣдомостяхъ», які виходили того часу в українських губерніях і т. и.

На жаль, уся оця офіційна література досі не зацікавила нікого з дослідників нашого минулого. А тим часом, минаючи вже принципіальну сторону справи, як спробу українізації офіційних уста-

¹⁾ Див. *Вашкович Г.*—Переводъ Куліша на украинскій языкъ манифеста 19 февраля 1861 г. и положенія о крестьянахъ. «Кіевская Старина», 1905 р., кн. 2 і 3.

нов—просто цікаво, чим годували тоді наш народ, яку духову страву йому подавали, що силкувались у його вщепити, од чого одвернути. Лишаючи на колісь обслідування з цього погляду таких виданнів, як «Губернскія Вѣдомости», спинюсь поки що на двох документах з початку 60-х років. Документи ці зберігаються в бібліотеці небіжчика Бориса Грінченка і з них я маю змогу покористуватися, дякуючи ласкавому дозволу Марії М. Грінченкової.

Перший документ, який нижче подаю цілком в українському тексті, має заголовок: *«Слова произнесенныя Господиномъ Киевскимъ Гражданскимъ Губернаторомъ Генералъ-Лейтенантомъ Гессе, при собраніи съѣзъ волостныхъ старшинъ по каждому уѣзду»*. Надруковано його в форматі звичайного писаного піваркуша на чотирьох сторінках. Кожну сторінку поділено по половині; на лівій половині надруковано російський текст, поруч на правій стоїть український. Ніякої дати, місця видання, друкарні і вбших таких відомостей не позначено,—видко, тоді з формальностями в урядових актах не дуже рахувались. Український текст друковано правописом російським (з ъ, ѣ то-що-навіть з ѣ), не дуже додержаним і взагалі страшенно безграмотно. Іноді, не зазирнувши до російського тексту, важко навіть зрозуміти, що хотів сказати промовця. Очевидно, переклад зроблено людиною, що знала українську мову тільки по верхах, силувалась обходитися невеличким запасом слів—і досить зде з тим справлялась, ростягаючи без потреби фрази, або просто перекручуючи російські форми й слова. Що до змісту, то кидається в вічі не дуже дотепне захвалювання нового ладу та заохочування селян до доносів—риси звичайні у всіх документах, з якими обертались тоді до селян. Трапляється місцями й зовсім таки дивовижна манера залякувати—хоча б напр. тим, що «начальство не буде разбирати таких прозьб», тобто скарг на уставні грамоти, без селян і не до ладу складені. Добре ж заспокоєння та пояснення нових прав!... Взагалі можна думати, що погано зроблений і до того ж покалічений безграмотним правописом переклад важко було розуміти тим, кому він справді був потрібний. Чиновницька холодна рука просто зопсувала добрий сам по собі замір.

Другий документ, самою російською мовою, зветься—*«Бесѣда съ русскимъ народомъ, живущимъ въ западномъ и юго-западномъ краѣ Россіи»*. Формат той самий. Після текста—«Дозволено цензурою 27 апрѣля 1863 г. Г. Кієвъ» і «Въ типографіи Федорова и Мин.». Зверху над заголовком написано «Полствинъ»,—очевидно «Бесѣду» цю розсилано по селах на Київщині (Полствин село Канівського повіту)—«Бесѣда» не підписана, хоч ведеться од першої особи. Зміст її—польське повстання 1863 р. і видано її, як ще повстання не скінчилось. В якому тоні оповідає невідомий автор, нехай посвідчить оцей уривок.

«Какъ началась рѣзня поляками, такъ и продолжается: они вѣшаютъ нашего воина на его кишкахъ, глумятся надъ тѣломъ убитого ими,

безоружнаго нашего генерала, нападаютъ на мирныхъ жителей, принуждаютъ къ бунту простой народъ польскій, который любитъ нашего Царя и руками и ногами отбивается отъ бунтующей шляхты и весьма часто приводитъ къ начальникамъ нашихъ войскъ захваченныхъ имъ мятежниковъ; но когда сила на сторонѣ бунтовщиковъ—они уводятъ людей насильно въ лѣса, вооружаютъ чѣмъ попало и въ стычкахъ съ нашими войсками выставляютъ ихъ впередъ, на вѣрную смерть, а сами, по обычаю своихъ предковъ, бѣгутъ *do lasu*,—тѣхъ же, которые боятся Бога и нехотятъ бунтовать вмѣстѣ съ ними, безжалостно убиваютъ».

І далі так само, в тому ж явно переборщеному та помашеному зненавистю й брехнями підбитому тоні. Та автор бачив, що самим залякуванням не можна було переконати селян, що треба було й щось позитивне виставити. І от застерігаючи од польських—обмовних, на думку автора—обіцянок (між иншим згадано «обученіе дѣтей вашихъ по своему»), він торкається становища селян за нового ладу, і тут теж перо його не знає жадної міри в другий бік. «Помните, что паны добиваются своего только своеволия, а не какой то вольности для васъ. *Больше той вольности, которую вы теперь имѣете, не имѣтеъ (это стѣрно, какъ Богъ святъ) никто на свѣтѣ*». І зараз же необачний автор поясняє, що то за «вольность», якої—аж запрясятися!—не має ніхто инший на свѣті. «Вы управляетесь сами собою, вы отработали свои дни за землю (такої вольности справді таки ніхто не мав!), или заплатили небольшой оброкъ, и все остальное время, всѣ плоды вашихъ трудовъ—ваши; кушайте себѣ на здоровье да только молитесь Богу за Царя православнаго, вашего незабвеннаго благодѣтеля». Наївна демагогія витикається і в тих порадах, які дає автор—хапати агітаторів («не позволяйте надувать себя разнымъ прощальгамъ, бунтовщикамъ и бродягамъ, которые, и въ свѣтахъ вашихъ и безъ свѣтѣ, шляются теперь по разнымъ закоулкамъ»), вязати їм руки й ноги і ставити у волость або до становаго. Але характерно, що автор не вірить селянам і боїться, що вони зрозуміють його науку так, що з кожним паном треба зробити те, що він рекомендує тільки для «прощальгъ, бунтовщиковъ и бродягъ». «Но храни Богъ,—додає він тоном проповіді,—не бунтуйте безъ пути (sic) противъ землевладѣльцевъ и, что вы признали міромъ да закрѣпили своимъ подписомъ въ уставныхъ грамотахъ, исполняйте точно и добросовѣстно, безъ всякихъ принужденій. Этого требуетъ и совѣсть и справедливость, этого требуетъ и Богъ и люди. Да и между помещиками польскими,—цілком несподіваний викрут,—есть много добрыхъ людей, которые и прежде не желали и не дѣлали вамъ зла. Когда Богъ дастъ, что вы или сами разбогатѣете, или Царь благодушный выкупить (*nota bene*: тією самою рўкою, що надписала «Полствинъ», останнє слово поправлено на: «*пособитъ выкупитъ*») для васъ землю

у пом'щикова,—ви будете ім'ять в' нихъ только добрыхъ сосѣдей, которые охотно будутъ помогать вамъ и своимъ разумомъ, совѣтомъ, защитой и, в' случаѣ нужды, своимъ имуществомъ, ссудой и тому подобными сосѣдними (sic) услугами и одолженіями». Ця кріпацька іділлія проливає трохи світла на особу автора. Певне це був якийсь пан «руссаго происхожденія», у якого становий інтерес кінцево-кінцем переважив навіть люту зненависть до «безпокойныхъ и спѣсивыхъ ляховъ», невартих «никакихъ милостей», і спровадив автора на шлях апології панів-поляків. Страх, що «дурний мужик» («добрий, православный народъ русскій живущій в' здѣшнемъ краѣ») почне бити по всіх панах, не розбіраючи, хто з них свій, а хто чужий, хто лихий, а хто добрий—виразно проступає з цієї прокламації. Автор видимо боїться—і це позбавляє його утвір логичности й консеквентности.

Неприємно вражає ще й підсоложений, неширий тон «Бесѣды». Автор очевидно підроблюється під «мужика», подекуди вживає навіть слів та форм українських, силкується, хоч не всюди щасливо, писати популярно. Але пише все-таки вже російською мовою. І це теж характерно, як порівняти до недавніх ще часів, коли не гребували народньою мовою навіть губернатори. Очевидно, в повітрі вже иншим вітром повіяло, і напередодні Валуєвського циркуляра та катковських наскоків небезпечно було виходити прилюдно з українською мовою такому «патріотові свого отечества», якого удавав автор «Бесѣды». Отже характерна вона й з національного боку,—це виразний покажчик того, що вже минувся безпосередній, чисто практичний погляд на українську мову, як на знаряддя освідмлення людей,—погляд, що заходив був навіть до офіційних актів, і що вступила вже в свої права безглузда вигадка про «польську интригу», яка з модифікаціями та одмінами дожила собі любісенько аж до наших часів...

А тепер подаю од слова до слова згаданий офіційний акт українською мовою. Правопису вживаю сучасного, але в дужках позначаю й характерні прикмети оригіналу. Після наведеного вгорі заголовка «Слова произнесенныя» і т. д.—стойть:

Волостні старшини!

Я зібрав Вас, щоб ознакомитись з Вами і хочу ще потолкувати о тім, що Вам і громадам Вашим належить знати.

Ви знаєте, що по Царському положенію піддані скориствуютъ всіми правами, якими обдарив їх Царь, тоді тільки, як введуться Уставні Грамоти.

Ви знаєте, що треба, щоб з того часу, як издавсь Милостивий Манифест, через рік грамоти були готові, а через два роки були вже введені. От уже кінчається рік, а грамот куди як мало. Од чого ж це

так? Дідичі Ваші мовлять, що виною тому сами піддані; дідичі кажуть, що піддані не хочуть ні говорити о грамотах з нами, ні підписувати тих грамот, ні сходиться на умову. Чи ж може тому бути? Як то можна, щоб люде не дбали о своїм добрі, щоб вони не хотіли як найскоріше скористуватись з тих прав, котрих вони так давно бажали? А мабуть дідичі правду кажуть.

До мене доходить вірна чутка, що між людей ходять безтолкові вісти, що через два роки їм дадуть ще луччі права від тих, які уже дані; но скажу Вам за правду, що ті вісти розсівають люде, котрі не кохають Вас, а хотять поглумитись з Вас, а щоб більш увірити Вас, то знайте, що Царь як їхав в Крим, то не раз і в різних місцях був милостив толкував волостним дані права і напминав їх повинности; при тим Царь говорив: «никакой другой воли не будет, кроме той, которая дана, и потому крестьяне должны исполнять то, чего требуют от них общие законы и положение 19 февраля»¹⁾, т.-е. иншої волі не буде, як та, котра дана, і що піддані повинні одбувать те, чого требують гуртові закони і положеніє 19 лютого.

От бачите—Царська мова доказує (в оригіналі: «доказує») Вам, що других прав, які написані в положені, не може бути.

Та чи можна ж бажати більш того, що дано вже—подумайте? Ви були піддані, Вами і всім вашим дідич що хотів, то і робив, він міг продати Вас, подарувати, віддати в москалі, на Сибір, розлучити дітей від батьків і маток, братів від сестер—одних («иднихъ») оставити на місці, других держати в панським дворі, третіх повідслати в другі села, і мало чого не міг дідич по тим правам, які були дані йому на Вас, зробити з Вами,—тепер же, як вийшло положеніє, Ви можете робити з собою, дітьми своїми і рухомістю, як Ваш (Вам?) сам розум наказує; Вас не можна уже бити, як перш били, Вам ніхто не може зробити ніякої кривди, Ви маєте тепер такі права, які мають другі вольні люде.

Чого ж, здається («здаѣця») ще треба? Ні, мало того, що я Вам сказав; в угоду Царю дідичі не тільки одцурались тих прав, які вони перш мали над Вами, но ще подарували Вам хати і другі в обійстях будинки, а щоб Ви могли добрими хозяїнами стати, то дають Вам обійстя і ґрунт за самий малій чинш і відробіток, і то ще як хто з Вас влодобає чи чинш чи відробіток,—а щоб Ви були певні того, що Вам даються на-віки в ужиток обійстя і поля, то Царь приказав, щоб все, що Вам дається, дідичами було написано в уставні грамоти; от

¹⁾ Царські слова тут без перекладу покинуто і тільки далі переказано їх зміст. Можу зазначити, що в «Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» 15 грудня 1862 р. ті самі слова перекладено так: «ніякої иншої волі не буде, опріч тієї, що вже дана хрестьянам; хрестьяне повинні за панську землю одбувати на панів усі одбутки, які постановлені у Положені».

і пишуться уставні грамоти для добра людей, а люде байдуже о них, не хочуть ні підписувати їх, ні входити в умову, ні радитись,—скажіте ж сами, хіба так розумні роблять?

От бачите, як Царь і дідичі дбають о людях, а щоб ті люде могли бути настоящими господарями того обійстя і ґрунтів, котрі їм дадуться і написані будуть в уставні грамоти, то вони мають право купити ті обійстя і ґрунти, а тим, котрі стануть покупати, Царь хоче дати вспо-могу.

Тепер скажіть, що ще можна було зробити для підданих? Їм остається тільки дякувати Богові, Царю і дідичам і з вірою і покірністю начальникам і старанням, щоб як найскоріше були кінчені уставні грамоти, начать жити, як би сказати, иншою долею, яка була досі.

Ще скажу Вам, до мене доходять вісти, що ніби-то («ни быто») стали являться якісь люде, котрі дурють народ, розказують, що обійстя і поля повинні достатися народові дармо, но коли вони так говорять, то вірьте, що вони люде недобрі і кепкують з бідного народу.

Розсудіть сами, чи можна їм вірять. Дідичі, сами чи їх батьки і діди, як купували села, то платили, чи то казні («казны») чи кому другому, гроші не тільки за всю землю, но і за самих підданих; підданам дали волю, значить гроші ті, що заплачені за підданих, уже пропали,—ну можна ще після того одбирати од них дарма і землю, за котру вони заплатили власні гроші? Одбирати землю у дідичів, котрі і так уже багато стратили, одказуючись од підданих, значить грабити їх, та хто ж чув, щоб на світі робилась така неправда і хто із хрещеного люду захотів би такої неправди? Звісно, ніхто.

Тепер моя річ просто до Вас, Волюстні старшин. Ви вибрані своїми, як люде розумні і правдиві, начальство Вам дало власть, а люде повинні Вам вірять,—на що ж вони Вас і вибрали, як не на те, щоб Ви їм радили, помагали і боронили. За те ж і Ви повинні пильно дбати о тих, що Вас вибрали і вірять Вам, а для того Ви повинні вмовляти в них для їхніх (sic) добра, що вони повинні бути покірні, тихі, боялись би Бога, трудились і не п'янствували і тим показали би, що вони вірні піддані нашого Батька, Царя Александра Николаевича.

Наставте їх, щоб вони не вірили зустрічному і поперічному і людам назнаємим і щоб вони о таких, котрі їх будуть збивать з панталику об'являли начальству: посередникам, чиновникам поліцій і Вам,—нехай вони будучи спокійні і вірять, що мирові і чиновники поліцій не ошукають їх: на те вони присягали перед Богом і в ділах своїх повинні дати одвіт перед Царем і начальством. Научайте їх, що їм нічого боятись підписуватись у документів (sic) уставних грамот. У тих документах повинно бути сказано, коли грамота скомпонована не так, як требає положеніє, або з якою неправдою для людей; ті документи будуть розбіраться на мирових з'їздах і під моїм дозором в губерньскім присутствії.

Вони думають, що скористують на тім, як уставні грамоти будуть написані без них і вони не підпишуть їх; ні, вони не скористують, а стратять багато, бо після того хоть і будуть просить о тім, що грамоти не так написані, як треба, і для них з кривдою, но начальство не буде розбірати таких прозьб, та немає йому на те часу, а тим часом вони своєю упорністю докажуть, що не варті того, щоб так начальство об них хлопотало. Увірьте їх, що начальство по-батьківськи об них дбає і хоче довести як найскоріше до кінця то, що начало робити для них—для того, щоби скоріше бачити їх, як би сказати, в иншій луччій житні, то я прошу панів маршала і мирових посредників заставляти дідичей (sic) поспішати з компоуванням уставних грамот. Надіюсь, Волостні, що Ви зробите то, що я Вам поручаю, як Царь, закони і сумління приказують.

Тепер вернітєсь в свої волости, передайте всім все, що я Вам сказав, а щоб ніхто із Вас не забув моїх слів, то я даю Вам друкований лист, в котрім все видруковано, що я говорив.

ІВ. СТЕШЕНКО.

Російсько-українські паралелі в творчості Т. Г. Шевченка.

* * *

Вивчення душі людської є річчю ваги великої, без того і наша теорія і практика життя не можуть іти вірними ступнями.

Але вивчення душі творчої, геніальної—є річчю ваги особливої. Творчість—істота життя, бо вона є рух вперед. Ми йдемо за нею, ми вчимося в неї. Тому сама творчість мусить пізнати свої підвалини, щоб певніше йти вперед, а ми, її учні,—повинні знати їх, щоб знати, куди йти, і щоб помагати, а не шкодити творцям в їх роботі перетворення нашого земного існування.

В цьому випадку стежити за розвитком талантів—є дуже корисна, необхідна справа, бо тільки так побачимо ми, наскільки творчість нового дуже трудна, і що власне потрібно для неї, а значить, і для нас, щоб нашу мету піднесення життя ми досягали найпевніше.

Що стосується до творчості взагалі, те має силу й для поетичної; і що має вагу для поетів взагалі, те стосується і до наших, з-особна до Шевченка.

Берем останнього і з причин методичних, і почасти, з громадсько-національних. А власне: коли закони нормальної творчості стверджуються прикладом геніїв, то тим більше обов'язкові вони для людей середульших. З цього, методичного боку постать Шевченка в великій мірі може бути імперативною, зразковою. Але обміркування творчості власне Шевченка дуже важливе і з другого, чисто громадського боку.

Як звісно, наш поет дуже багато писав на російській мові. Можна навіть сказати, що на російській він написав *більше*, як на нашій.

На перший погляд, це—факт надзвичайного значіння. Справді коли наш найперший поет, органічний син народу, з однаковим успіхом міг володіти обома мовами і творити на них, то, очевидно,

український національний рух губить під собою ґрунт. Звичайно рух тільки в тому обсягу, наскільки національність звязана з мовою. Але й цей обсяг дуже великий: бо коли визнати байдужість в справі мови, то тоді зникає неминуча потреба нашого красною письменства, української по мові науки, і таких же інституцій. Очевидячки, нашу мову можна замінити рідною їй російською і на наші вимоги дивитись, як на приємну забавку для нас, а для загально-людського поступу і держави—справу, одначе, шкідливу. Бо на що, справді, роз'єднання, коли й наш найбільший поет, вживаючи російської мови, ішов шляхом повного злиття з російською творчістю? І такі міркування дійсно матимуть окольную, примарну вагу, доки не спинимось над причинами російського писання Шевченка, а насамперед не спинимось більше над його творчістю. Ця остання дасть тоді величезні по вазі skutki.

З її розгляду ми побачимо, що творчість Шевченка російська стоїть далеко нижче від української, і коли ми захочем дізнатися про причину, то тут нам допоможе дуже значний факт у його творчості.

А саме—факт паралелізму, існування у Шевченка однакових літературних жанрів на однакові сюжети—і в російській і в українській мові. Це факт дуже важливий. Бо коли однакові по жанру а різні по сюжету, мові і виконанню твори можна ясувати прикметами сюжету,—то чим ясувати різне виконання при однаковому жанрі і сюжеті?

А факт різного виконання перед нами, і щоб одшукати причини його, мусимо обернутись до самих творів Шевченка, належних до того паралелізму.

Їх—три: «Наймичка», «Княгиня», «Варнак». Найранішим з українських паралельних творів є «Наймичка», і їй же пощастило стати об'єктом досліду нашого заслуженого вченого д-ра Ів. Франка. Але, з причин методичних, ми одсунемо обміркування цього твору на кінець і звернемось до других.

Першу згадку про них ми подибуем в листі Шевченка до Бр. Залеського від 21 квітня 1856 р. Шевченко пише: ¹⁾ «Еще посылаю тебѣ Варнака и Княгиню; прочитай ихъ и поправь, гдѣ нужно, отдай переписать и пошли по слѣдующему адресу: «въ С.-Петербурѣ, въ академію художествъ, художнику Николаю Осиповичу Осипову, на квартирѣ графа Толстого,—а если имѣешь тамъ добраго и надежнаго человека, то пошли на его имя для извѣстнаго употребленія.»

Залеський, що був тоді в Оренбурзі, одписав Шевченку 8-го червня. Там, між иншим, він писав ²⁾ про «Варнака»: «только пишець поганый

¹⁾ «Кіевская Старина» 1883 р., № 3, стор. 618.

²⁾ Ів. 1897 р., № 3, стор. 459.

переписуваль, не говоря о безчисленных ошибках, еще во многих мѣстах пробѣлы—то двухъ-трехъ словъ недостааетъ, то иногда и цѣлой строки. Жаль, очень жаль, что ты не просмотрѣлъ при отправленіи. Варнака къ Осипову я еще не посылалъ; жду на дняхъ вѣрнаго и хорошаго человѣка, которому бы хотѣлось его поручить, а нѣтъ, то пошлю Сигизмундомъ. Онъ ѣдетъ тоже въ Петербургъ и можетъ быть удастся ему сдѣлать тамъ что-нибудь для тебя.»

З цього видно, що «Княгиню» вже було одіслано до столиці, «Варнака» затримано, але неясно одно: мова йде про українські чи про російські твори? Дальше листування це поясняє. В своїй відповіді на лист Залеського Шевченко 10 червня пише ¹⁾: «я писалъ Алексѣю, чтобы онъ справился черезъ своихъ знакомыхъ въ Петербургѣ о рукописи К. Дармограя (псевдонім Шевченка); но такъ какъ ему теперь почти невозможно, то прошу тебя, если ты имѣешь знакомаго въ столицѣ, чтобы онъ зашелъ въ контору «Отечественныхъ Записокъ» и взялъ (если она только не напечатана) рукопись подъ названіемъ: Княгиня, К. Дармограя, и прислалъ бы ее тебѣ, или передалъ въ другой журналъ; если же напечатана, то чтобы сдѣлать условіе съ редакторомъ, на какихъ условіяхъ можетъ К. Дармограй доставлять въ редакцію свои рукописи».

З цього уступу видно, що ті твори Шевченка були тільки російськими, бо співробітничати в «Отечеств. Записках» і як збирався далі Шевченко, в «Современнику» або «Русской Бесѣдѣ», можна було тільки по російському.

3-го липня Залеський написав Шевченкові, що виїздить з Оренбургу до столиці, і з того часу клопоти Шевченка по надрукуванню своїх російських творів зачіпають других осіб і тільки частинно Залеського, на скільки в нього ще задержався «Варнак».

Користуючи з нагоди, подамо історію тих клопотів,—насамперед про «Княгиню». Знайомі, що могли б подбати про твори Шевченка, знайшлися. Одним з них явився перш за все той Осипов, на адресу якого казав поет переслати «Княгиню». Мальовник Осипов пішов на війну, захворів і тільки нешвидко одписав Шевченкові, що «повѣсть Дармограя (Княгиню)... передалъ графинѣ для помѣщенія въ «Современникѣ» ²⁾. Цей лист Шевченко одержав тільки 16 травня 1857 ³⁾, а тим часом старався довідатись про «Княгиню» від других.

Він звернувся до М. Лазаревського. В листі од 8-го грудня 1856 р. Шевченко йому пише ⁴⁾: «Тепер от що я тебе проситиму, друже мій

¹⁾ «Кіевская Старина» 1883, № 3, стор. 620.

²⁾ *Чайка*—Жизнь и произведения Т. Г. Ш-ка, стор. 90.

³⁾ *Ib.*, стор. 91.

⁴⁾ «Основа». 1862, Березиль, стор. 5.

єдиний: як би ти сам побачився с Писемским (за знаомство з ним не будеш мене лаять) та спитав би його, чи бачився він з графинею Т. і що вона сказала йому про «Княгиню» К. Дармограя. На цей лист і, як видно, й на другі попередні, Лазаревський Шевченкові одповідав¹⁾: «Объ Осиповѣ я говорилъ Семену и самъ спрашивалъ, да не чуть такого тут. Писемскій въ «Отеч. Запискахъ» не участвуетъ, да его и въ П.Б. нѣтъ теперъ. Княгиня, кажется, теперъ у Н. Д. Бѣл., съ которымъ буду видѣться и возьму. Отдалъ ее Кулишъ ему, а Кулишъ теперъ въ Москвѣ, а его жена в Малороссіи».

Шевченко йому 22 квітня 1857 р. знов пише²⁾: «Лихий його знає, де той Осипов дівся? і Писемського кажеш немає в Петербурзі. А Княгиня, пишеш, у якогось Н. Д. не знаю хто се Н. Д. Як би Княгиню взяв на свої руки Кулиш, чи не лучче б було? та й Матроса прибгав би до Княгині та причепурих би їх гарненько та й пустив би в люде». Як ми бачимо, в руки Кулиша «Княгиня» попадала, з них вийшла, попала в редакцію «Р. Бесѣды»³⁾ і врешті лишилась ненадрукованою аж до смерти поета.

Та ж доля спіткала й Варнака, дорученого Залеському. В одповідь на лист його, місяцем не датований, але писаний до вересня, Шевченко писав⁴⁾: «Я весьма опрометчиво поступилъ съ моимъ Варнаком, и тѣмъ болѣе, что черновую рукопись уничтожилъ. И теперъ не знаю, что мнѣ и дѣлать. Если онъ у тебя переписанъ, то пришли его мнѣ: тамъ нужно многое поправить. Слогъ вообще довольно шершавый. Во всякомъ случаѣ не посылай его Осипову».

На це Шевченко дістав одповідь, напisanу 18-го вересня 1856 р.⁵⁾: «Варнак, приготовленный къ печати, т.-е. переписанъ, остался у Сова, вмѣстѣ съ принадлежащимъ ему экземпляромъ—онъ этого желалъ, потому что хотѣлъ передать его Михайлову, одному изъ теперешнихъ писателей, съ которымъ онъ очень хорошъ, и который пишетъ во многихъ журналахъ. Когда я былъ въ Уфѣ, его тамъ не было, и потому Варнакъ остался на попеченіи Сова; ему тамъ будетъ хорошо, повѣрь, друже мой,—и онъ вѣрно не забудетъ и не затеряетъ его».

На цього листа Шевченко відповів Залеському 8-го падолиста дуже характерно: він через Залеського прохає свого приятеля «уничтожить Варнака»⁶⁾.

Бажання знаменне, смисл якого вяснимо пізніше. На цій згадці листування про повість кінчається,—і «Варнак» лишається аж до смерти

¹⁾ «Кіевская Старина» 1901, № 2, стор. 286.

²⁾ «Основа» див. вище, стор. 7.

³⁾ Чалый.—Жизнь и проиав., стор. 119.

⁴⁾ «Кіевская Старина» 1883, № 4, стор. 858.

⁵⁾ Ів.—1897, № 3, стор. 462.

⁶⁾ «Кіевская Старина» 1883 № 4, стор. 854.

поета ненадрукованим. Яка тому причина? Справа здається дивною,— особливо що-до «Княгині». Твір належить великому поетові, за друк клопочуться видатні люде,—і, одначе, з того нічого не виходить, а навіть поет доходить до прохання свій твір «уничтожить». Раз нецензурного в тих творах не було нічого, то, очевидно, причина їх недрукування лежала в них самих; очевидно, то були слабі твори. Ніби перечення цьому ми знаходимо в відозві Залеського ¹⁾: «я тебѣ послѣ напишу больше о Варнакѣ и Княгинѣ... Обѣ вещи очень хороши; хороши простотою и глубокимъ чувствомъ—вѣрностью. Варнакъ еще выше»—и т. д.

Одже обидва твори визнаються гарними... Але це визнання тільки дає матеріал для широких міркувань про хитливість і часом безгрунтовність деякої критики.

Наші дослідники дивляться на справу більше прикро,—бо річ видима: за-для краси твору не досить самих «простоти и чувства»,— треба ще багато иншого,—чого власне, побачим нижче.

Але факт той, що на згадані твори погляд складається инший, ніж у Залеського. А саме: одержавши нову російську повість Шевченка «Матрось», М. Лазаревський йому пише: «Многіе жалѣють, что не на малорусскомъ языкѣ пишеть Дармограй» ²⁾. Тут іще ніби не видно: чи жалкують «многіе», що Шевченко пише такі гарні речі по російському, чи що по російському в нього виходить погано? Ясну відповідь дає листування Кулішеве. Як ми бачали раніше, Шевченко дуже хотів почути Кулішевний присуд і разом з тим, щоб цей знавець дав раду його творам. Бажання Шевченка справдилось: Куліш широко розпросторюється про російські твори Шевченка. Він Шевченкові пише: ³⁾ «Пишуть до мене із Москви, щоб у московському журналі що-небудь твоє напечатати. Не квапся на цеє, мій голубе, до якого часу... з великою увагою треба тепер роздивлятись, що печатать, а що й придержать. Слава твоя писательна тепер у зеніті, то вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не аби яким. Послі 1847 року ждуть од тебе земляки річей великих, а послі вже й малими до їх обізвесся.»

Тут, більше-менше ввічливо, поки-що натяком, Куліш дає зрозуміти Шевченкові, що його російські твори—слабі, українські—навпаки. «От як би Гуса ти згадав, або наново скомпонував?» додає Куліш врешті... Але Шевченко не вгавав... Він бажав побачити російські свої твори в друку. На те Куліш пише йому більш уже одверто й гостро ⁴⁾: «Не хапайся, братіку, друковать московских пові-

¹⁾ Ів. 1897, № 3, стор. 459.

²⁾ «Кіевская Старина» 1901, № 2, стор. 285.

³⁾ Чалый.—Жизнь и произв. Т. Ш-ка, стор. 106.

⁴⁾ Ів., стор. 117.

стей: ні гроші, ні слави з них не добудеш. Лучче нічого не роби, так сиди та читай, а ми тебе хлібом погодуємо, аби твоє здоров'я». Але Шевченко ці ради Куліша не прийняв до уваги. Тоді Куліш написав йому рішучо й просто:¹⁾ «про московській ж твої повісти скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, та й більш нічого. Як би в мене гроші, я б купив у тебе їх усі разом да й спалив. Читав я твою «Княгиню» і «Матроса», може ти мені віри не поймеш, може скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного таланту треба. Прочитуючи твої московські повісти, земляки твої кивають головою, а москалі одкидають геть; а вірші твої рідні і москалі шанують і земляки наче псалтирь промовляють. Так-то, брате, до всякого діла особая кебета і особая наука».

Не ймучи віри такій суворій критиці свого земляка і вважаючи його дійсно нестороннім відносно великоруських творів свого пера, Шевченко відправив «Княгиню» С. Т. Аксакову з тим, щоб він, прочитавши повість, передав її для друку до редакції «Р. Бесѣды», якою часово порядкував М. А. Максимович, що витав вороття Тараса ще в грудні дружним листом, прохаючи його прислати йому нові свої твори, «щоб їх пропустить в світ через «Молву» або «Р. Бесѣду». Аксаков Шевченкові висловив таку свою і Максимовича думку. Останній, — пише Аксаков,²⁾ — «поручилъ мнѣ увѣдомить васъ, что повѣсть ваша въ настоящемъ ея видѣ не можетъ быть напечатана въ журналѣ... Я не совѣтую вамъ печатать эту повѣсть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина».

Зовсім вірно каже Чалій, що «це була остання інстанція літературного суду, вирок якого не припускав уже апеляції, і Шевченко, на превеликий свій жаль, мусив йому підлягти»³⁾.

Наслідком цього було, справді, те, що жадної російської повісти Шевченко за життя свого, не надрукував. Їх було признано всіма літературними сферами за-слабими. Але діло, власне, не в цьому. Наведене листування мусило нам довести, на скільки сам автор надавав якоїсь ваги своїм творам і на скільки иншої думки були тямучі люде. Це постійний і дуже важливий факт для психології творчості. Він показує, що митцю трудно бути собі критиком, що творчість якось затуманює, схвилює творця, і довгий час він зостається в тому гіпнозі, через який буває так же тяжко себе перевірити, як і підважити той дзиглик, на якому сидиш.

Нова ілюстрація на стару тему з психології, що трудніш всього

¹⁾ Чалій, стор. 118.

²⁾ Ів., стор. 119.

³⁾ Ів., стор. 119.

пізнати себе. Ствердивши факт слабости російських творів Шевченка шляхом посвідчень поважних особ, ми ще не торкнулись головного нашого завдання: вказання причин, з яких російська творчість Шевченка нияче його української, та навіть і не вказали конкретно, в чому ж ця слабкість.

Виконання цього можливо тільки при порівнянні українських творів Шевченка з його російськими. Наведені критики, висловлюючи свій присуд, не мали перед собою паралельних російсько-українських творів на однаковий сюжет. Вони тільки брали українську і російську творчість взагалі і з порівняння її давали загальну характеристику таланта і хиб автора. Так Аксаков, пояснюючи Шевченкові хиб, писав йому: ¹⁾.

«Вы лирикъ, элегистъ; вашъ юморъ невесель, а шутка не всегда забавна. Правда, гдѣ вы касаетесь природы, гдѣ только доходитъ дѣло до живописи—тамъ все у васъ прекрасно, но это не выкупаеъ недостатковъ дѣлаго разказа».

Уваги Аксакова безперечно коштовні. Вони помагають і роз'ясненню нашого питання, але з них не випливає розв'язання нашого головного сумніву: чому ж великий український поет Ш-ко так, порівнюючи, слабо писав на російській мові? Це питання може бути розв'язане тільки порівнянням паралельних по сюжету російсько-українських творів. Цей же захід дасть змогу зробити різні висновки і в сфері психології мистецької творчості. Він же, побічно, вкаже ступінь твердості і наших національних підвалин. Для цього всього обернемося до аналізу паралельних творів Ш-ка на сюжет, насамперед, «Катерини».

II.

При виконанні цього завдання, повстає нове питання, вже зачеплене в нашій науці, але розв'язане спочатку не зовсім влучно. Це питання про хронологію паралельних творів Ш-ка, про те власне: що було творено раніше—російські чи українські твори? Той чи инший вирок у цій справі дає різні перспективи і різні висновки; але не дає нам змоги все ж таки розв'язати головні сумніви: на що Ш-ко писав по російському і чому він писав тоді гірш, ніж по українському?

Можно сказати, першим, хто вдався до розгляду хронології паралельних творів Ш-ка, був д-р Ів. Франко у своїй розправі про «Наймичку» ²⁾.

Д. Франко, на підставі старих даних, вважає, що російські па-

²⁾ Записки Наукового Тов. імени Ш-ва, т. -VI.

паралельні твори написано раніш од українських. Він навіть говорить, що порівняючий аналіз паралельних творів Ш-ка «в противнім випадку мусів би дати зовсім противні результати, і смію сказати, довів би нас до зовсім хибного погляду на процес творчости поетичної у Ш-ка»¹⁾.

На скільки перша частина цього твердження вірна, на стільки друга, як ми побачимо, є помилкова. Хибний погляд як раз і одержується при традиційній хронології, прийнятій д. Франком. І ця хибність довела б до самих неприємних skutків, коли б ми визнали факт попередности російських творів Ш-ка і захотіли б спитати, чому Ш-ко раніш писав на ті сюжети по російському? У д. Франка ми не бачимо тих skutків, бо він не поставив цього питання, обмежившись тільки порівнянням паралельних творів. Але воно повинно виникнути й бути розв'язаним вірно, щоб процес не тільки творчости Ш-ка, а взагалі його думання було пояснено правдиво. От через що з тією хронологією треба покінчити на завжди, і для цього є тепер усі дані.

Ми повинні прийти до висновку, цілком протилежного Франковому, — і з цього, на нашу думку, виникають вельми важливі інші висновки. Чим же, справді, доводиться раніша хронологія українських паралелів Ш-ка? Такими фактами і міркуваннями. Російські паралелі мають таке датування: «Варнак» — 1845 р. Клів., «Наймичка» — 25 февраля 1844. Переяслав, «Княгиня» дати не має. Українські паралелі на думку д. Франка, писано пізніше: «поема Варнак писана в оренбурських степах, деє в початку 50-х років. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровському укріпленню, а поема, коли не вся, то бодай викинчена в Нижнім Новгороді 1858 році. Наймичка написана була по поемах політичних, в 1846 році, а може й ще пізніше»²⁾.

В обох категоріях, виключаючи повість Княгиня, хронологічної вірности немає.

А власне. Як показує дослід д. Доманицького, що для свого видання скористався новими даними і творами Ш-ка, українські твори Ш-ка мають зовсім іншу хронологію. «Наймичка», як це видно з дати, рукопису, написана 13. XI 1845 р.³⁾; «Княжна» — 1847 р.³⁾; «Варнак» — 1848 р.⁴⁾. Таким чином, тримаючись навіть старої хронології російських і українських творів Ш-ка, все ж таки, на підставі цих нових даних, можна впевнитись, що і «Княгіню» і «Наймичку» написано по українському раніше. Питання тільки в «Варнаку»; але й воно розв'язується на тій підставі, на якій стара хронологія російських паралелів мусить бути відкинута. Та підстава така: дати російських

¹⁾ Ів., стор. 4.

²⁾ В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 117.

³⁾ Ів., стор. 182, 4.

⁴⁾ Ів., 183.

паралелів показано не вірно,—і, думається, навмисно. Що дата російського «Варнака»—невірна, це цілком очевидно. Сюжет його, про засланця «Варнака», відноситься ніяк не до 1845 р., як це зазначено під повістю, а надто пізніше, коли Ш-ко блукав по-за Уралом. І тільки тоді міг написати про стрінутого Варнака свої вражіння: це б то після 1847 р. Але на-що невірна точність в датах в цьому й другому російському творі Ш-ка? Причина одна, що поясняє й час їх написання. Ш-ко не смів, боявся подати точну їх хронологію, бо, як звісно, йому заказано було писати. Щоб побачити, а головню, зрозуміти цю причину, треба взагалі пригадати боротьбу Ш-ка на засланні за змогу писати і поставити це в звязок з мистецькою істотою Ш-ка.

Українська творчість Ш-ка виринула з душі Ш-ка досить пізно. Вона стала його стихією, забиваючи завжди його працю, як мальовника, чим, наприклад, він так сердив Сошенка. Надрукувавши перші твори і придбавши голосну славу по всій Україні, Ш-ко в своїй українській творчості понісся, як на крилах. Немов іскра підпалила його натхненну душу, і нічим не спинене потекло його глибоке народне слово. За цей час, головню 7 років до свого заслання, він написав половину свого, «Кобзаря»,—по виданню Доманицького звиш 300 сторінок. В якому стані була його російська творчість? Він написав уривок з драми «Никита Гайдай» і привячену В. Репніній поему «Безталанний», поему «Слѣпая» і ще де-що... Що було причиною тії творчості, за яку він одержав догану від земляків? Причина—вдачі штучної: засміяний російськими критиками за українські твори, він хотів показати, що може писати й по російському. Спроби вийшли не блискучі, і, по новій нагінці за те з боку земляків, Ш-ко ніби безповоротно вдався до творчості вкраїнської. І коли в цей час душу його не спонукало до російської творчості ніщо мистецько-органічне, коли він горів творінням українського слова, коли, як ми знаємо, він провадив цілком мандрівне життя,—то який був би стимул для утворення тих довжелезних, розтягнених, безбарвних російських паралелів? І внутрішньою і окольною стимулу не було жадного, і навіть поява його була б річчю протиприродною. Душа поета рветься вилитися в національних, органічних формах, за які вся інерція попередньої творчості,—і раптом він вдався б до форм чужих, неорганічних, щоб потім од них перейти до форм рідних: це ж річ ненормальна!

Натхнення—це напруження всіх органічних сил митця, це їх блиск і сяйво,—а в яких з паралелів воно знайшло собі місце? Про це двох думок бути не може. Всякий визнає, що печаттю натхнення одзначено власне українські паралелі, а російські—щось бліде, ніби одсвіт сонця на темній постаті місяця. Одже, психологічно, російські паралелі і просто російська творчість Ш-ка до 1848 р.

розвиватись не могли. Вони могли бути лиш мулом, нанесеним побічними обставинами, та й то в формі взагалі природній Ш-кові, а в той час особливо,—в формі віршовій. Ними як раз і були написані в той час «Стѣпая» та «Безталанний», що виникли з причин штучних. Для більшої російської творчости в Ш-ка не було ні нахилу, ні потреби, ні часу, бо й українську творчість він чергував з малюванням. Потім наступають для поета тяжкі роки заслання, коли йому заборонено малювати й писати. Ця заборона висіла над Ш-ком мечем Дамокла. Але коли він міг писати навіть під час першого слідства в столичній цитаделі, то тим більше мусив це робити на засланні в стосунковій «волі». Ховаючись од людських очей і ховаючи за халяву свою книжочку з віршами, він не перестає творити,—і знов, у якій мові? Тільки в українській. За перші роки заслання, від 1847 по 1850-й, Ш-ко написав до 200 сторінок «Кобзаря», це-б то дві третини другої її половини. Російських творів за цей час уже зовсім не могло бути. Поет, з одного боку, для своїх найщиріших настроїв мусив прибрати й найщирішу форму,—власне вірш і рідну мову. З другого боку, при тяжких умовах нелегальної роботи, звичайно, поетові логічно було скористуватись часом для праці на користь коханої рідної землі, і, в-третє, ті ж умовини нелегального писання зовсім не сприяли творінню довгих російських повістей, для яких треба було далеко більше часу і спокійної, сливе кабінетної обстанови. Одже в цей час ті твори не могли явитись. Навпаки, цілком логічно явидись і «Княжна» і «Варнак», ці першовтвори російських паралелів.

По повороті Ш-ка з морської експедиції, наступили для нього люті часи. Через донос, ніби поет дамає встановлену над ним заборону, його було одіслано до Новопетровського форту і встановлено найпильніший догляд. Кільки років він не міг нічого писати, і тільки біля кінця 1852 р. він одержав цю змогу фактично, а 1854 р. юридично, але тільки для російської мови. От в ці-то роки, в виритій з наказу коменданта землянці, і написав Ш-ко згадані російські паралелі і другі твори. І, справді, в оголошенню «Основи» (1862, кн. 3) «Княжню» датовано р. 1853¹⁾. «Наймичку» від читав Усковим «якось на святах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854, і казав при тій нагоді, що такого змісту є у його поема мовою українською ще не друкована і лишилась вона у когось на Україні²⁾».

До цього ж, очевидно, часу належить і російський «Варнак», про надрукування якого Ш-ко, як ми бачили, клопочеться одночасно як і про «Княжню». Таким чином всі дані говорять за те, що російські паралелі було написано по українськи, в найтяжчі роки заслання.

¹⁾ Комиський, Т. Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 113.

²⁾ П., стор. 114.

поета, коли йому тільки й можна було писати по російському,—і ця обставина відіграла велику роль в наданні особливої вдачі російській творчості Ш-ка. Ця особливість виплила з особливого душевного стану Ш-ка в той період. Йому заборонено було писати рідною мовою,—це дуже значний факт для напряму творчості. Раз енергія творчого натхнення не може користуватися належними їй од природи формами, вона мусить гаснути, бо частина її піде на опанування незвичною формою втілення думки. Друга частина губить свій вогонь та емоціональні барви, які звязано з рідною формою,—і вся взагалі творчість у таких неприродних формах дуже багато тратить. Це власне й одбылося в російських паралелях Ш-ка, і буде показано на конкретних прикладах.

Потім і самий зміст російських творів Ш-ка і факт їх паралелізму цілком стоїть в звязку з тим пониженням творчої сили через неприродну форму. Справді, що є ті російські твори? Здебільшого матеріал автобіографічний. Крила натхнення було підтято, і поет віддався епічному переказу пригод і споминів свого життя. З другого боку, коли бракує натхнення або форм для його вислову, мимоволі вдаються до повторювання старих мотивів. Наслідком цього і є паралельні твори. Але вже самий факт цього повторювання дає ключ до зрозуміння причин слабости повторного твору. Первотвір, побіч нормально висловленого натхнення, мусить бути завжди вище свого двойника, для якого нема ніколи ні раніших творчих сил, ні потрібної форми вислову. Ми вже не говоримо про те, що в повторюванні, цілком свідомо, автор може піти шляхом, невідповідним його мистецькій організації. Тоді нова причина—зниження вартости твору,—що вплива з одні вказаної першопричини—неможливости користуватися природною формою вислову. Все це треба пам'ятати для остаточних висновків про творчість Ш-ка, а поки що вдамося до дрібнішого аналізу його паралелів: він мусить наочно показати, в чому слабість російських заходів Ш-ка і разом з тим рішучо дозволить зробити ті наші висновки, що, при встановленню хронології російських його паралелів, ми накреслили вже а ргіогі.

III.

Коли обернутися до розгляду української поеми «Княжна», то зразу видко, що маємо діло з великим поетом, з твором, який вирвався з глибини душі і повитий всіма чарами натхнення. В поемі Ш-ко має намалювати трагедію в житті княжни, створену злочинним батьком. Він учинив над нею гвалт, наслідком чого сталась пожежа, втека дочки, її хвороба і смерть. Гвалт над дочкою батька є осередок

твору і трагедії. До нього поет готує нас всім попереднім оповіданням. Щоб зробити ймовірним такий неможливий вчинок батька відносно дочки, поет малює його життя чорними фарбами: життя повне п'яної роспусти. Щоб підкреслити ще більше зв'язчу вдачу батька, поет, в антитезу, малює голодне життя селян. Байдужість до них ситого роспустника-пана, уряжання постійних бенкетів, у яких тонула вся душа,—от що було полем, на якому вродився патологічний вчинок князя. В смислі технічному, весь твір є підготуванням читача до впізнання того брудного вчинку; і цю працю переведено дійсно майстерно. Поет не дає ніяких зайвих епізодів і веде одну лінію повільного напруження дії з боку батька, останній вчинок якого є річчю цілком сподіваною, мотивованою. Цей строгий, повільний розвиток дії є характерною прикметою згаданої й других поем Ш-ка, і, яко вища психічна економія, склада ознаку дійсного генія. Не ухиляючись на бік, автор, однак, потрібні для нього картини малює надзвичайно виразно. Такі, напр., уривки про виховання княжни, або про сум матері, або про голод селян.

Тут бачимо дійсну широту пензля. Другою характерною прикметою поеми є високе журливо-ліричне почуття, яке розливається при кожній нагоді і поливає всі картини якимись чарівними слізьми. Вся поема в цьому смислі ніби блискуча троянда, зрошена перлинами роси. І третя риса—перейнятість духом народньої поезії та її символікою, що так яскраво одбивається у вступі до поеми: «Зоре моя вечірняя» і т. д. Всі подібні прикмети роблять з поеми «Княжна» зразковий в багатьох смислах ліро-епічний твір, що, очевидно, вилився, як ми сказали, з переповненого натхненням серця поета.

Що ж виявля з себе російський паралель поеми—повість «Княгиня»? Щоб полегшити собі відповідь, пригадаєм мотиви створення російської повісти.

Психологічно і логічно її поява була зовсім зайва. На що, справді, повторювати по російському той самий сюжет, що, здається, забрав уже з душі поета для себе всі сили?

Приводів було досить. Одним з них було безперечне бажання мати з своїх російських творів заробіток. Для цього поет не потребував неодмінно вигадувати нових сюжетів, коли ще свіжа була пам'ять про допіру розроблені. І от поет, щоб не завдавати собі клопоту, вдається до старого. Але клопотів йому годі обминути. З праці в 6 листків багато не заробиш,—і тут виника потреба розгорнути сюжет, доповнити. З-гори можна сказати, що ця робота настільки трудна, наскільки й безплідна.

Матеріалістично говорючи, це, значить,—одиницю сили роспустити на побільшену кількість предметів, вкинути грудку цукру, замість,

шклянки, у відро води. Що-до ранішого сюжету,—напруження звірчості князя аж до вибуху в гвалт над дочкою, то розширення його вплилось би у розмазування, у збліднення раніш яскравої фарби твору. І, треба сказати правду, поет зробив усе можливе, щоб алмаз української поеми розбити в куряву російської повісти, щоб ранішу високу економію психіки повернути на мляву, зайву трату слова. Покажемо це наочно. Ш-ко, насамперед, змінив ніби трохи, але дійсно—значно сюжет. В поемі осередок уваги—княжна, в повісти—княгиня; але діло не тільки в цій переміні. Разом з нею іде й друга зміна. Коли зникла княжна, яко осередок твору, зникла й драматична його барва; наслідком—одержується твір цілком епічний, що складається головню з опису життя князя відносно княгині. На що було так мінати сюжет. З метою, очевидно, усунути потребу вдаватись до сексуального натуралізму, ворожого «строгий» музі Ш-ка. Натомісць поет вдавсь до ріжних широких картин, автобіографічних вставок і інших епізодів. Ослаблена в сюжеті, російська повість Ш-ка ще більш була ослаблена причадалами того зверх-епічного заходу викладання. Прикладів останнього до схочу. Повість Ш-ка з 12 сторінок віршів виросла у 30 сторінок густої прози. Як і в поемі, маємо побільшений діфірамб українському селу. Потім, на 5 сторінках, ідуть спомни поета про своїшкільні роки; на одній сторінці—спомин про історичні часи міста Козельця; на чотирьох сторінках опис 'хазяїв, у яких спинився подорожній Ш-ко. Тільки по цих 10 сторінках починається історія будучої княгині. На 5 сторінках розказується про батьків і виховання її, про марне кохання до неї сина майора. Знов на 5 сторінках—про шлюб будучої княгині, ждання дитини, гульню князя і голод на селі. Тут господар хати розказує, як він за цей час забагатів. Потім на 3 сторінках—про родини, привіз з собою «сестер» князем. Потім на 1 сторінці розказується, як князь прогнав селян, що молотили для себе хліб, подарований княгинею. Останні сторінки присвячено бенкету князя, пожежі і божевіллю княгині. Далі подробиці епілога.

Як можна бачити, російська повість Ш-ка має чималі хиби. Тут нема струнко поведеної лінії оповідання. Навіть, коли хочете, нема виразного сюжету: чи він в бешкетах князя, чи в поневірянні княгині, чи в лихолітті народа? Коли ж, відповідно заголовку, головний сюжет в лихій долі княгині, то його розвинено невиразно, особливо в пункті про пожежу і божевілля. Піячення князя розтягнуто дуже, сам він обмальований мало, а, тим часом, 10 перших сторінок потрачено на зовсім побічні речі. Одержується вражіння великої словесної води,—що виключа мистецьку вартість твору.

Все це хиби що-до будови твору: в ньому виявився невиразно зазначений сюжет і невміло розтасовано матеріал. Але є в ньому, ще

й другі вади, насамперед брак того, що так характерно для Ш-ка: брак ліричного тону. Він, звичайно, для епосу не обов'язковий, але без нього слово російської повісти Ш-ка вийшло не живим. І, цікаво, як раз найменше його в тій частині, де говориться про княгиню, а тут-то його особливо потрібно. Чим пояснюється така млявість тону? Тим власне, що при писанні російського твору не горів у душі поета вогонь натхнення, що він ніби виконував офіційне замовлення і через те бгав у свій твір, що міг і як міг. Друга причина, що він взявся до повістярського епосу, який був не в природі Ш-ка. Третя, що він, замість вірша, вдався до прози. І, врешті, що свій твір він узяв в російське вбрання. Ці дві причини особливо варті уваги. Коли в душі горить вогонь натхнення, тоді він переливається в потрібні форми: музика віршу, чарп рідного слова—були прекрасною формою, що тримала в собі той вогонь. Не стало її, малпй до того був вогонь,— і замість гарячого поетичного утвору, одержався холодний твір, що примушує нудьгувати за колишнім огнистим сонцем.

Те ж саме, в відомій мірі, можна сказати і про другу російську паралель «Варнака». Український первотвір знов показує прикмети великого талану. Сюжет поеми розпадається на дві фази, і обидві драматичної вдачі. Перша—згвалтування коханої дівчини варнака, коли він стримався до прийдешньої помсти. Друга—людське відродження Варнака по трьох роках душогубства. Обидві ці фази сплітаються в одну і дають психологічну картину високого інтересу. Весь український твір має п'ять сторінок і на їх протязі, в стислих рисах, малює дуже багато. Виклад поета йде, ніби ледве торкаючись фактів, і одначе з того повстають цілі картини. Той лаконізм дуже прикметний. З ним поет говорить про вчення варнака з паннчачи, про віддання до плуга, про згвалтування паном його дівчини. Ширше говорить про вбивство на весіллі молодих, а вже про своє розбишачтво знов коротко, як і про свій остаточний душевний зворот. Але епічний лаконізм викладу надолужається пишним заходом: високим ліризмом, переважно громадської вдачі. Тим ліризмом сповито спомин поета про дитячі роки; багато ліричного настрою з приводу вчення, ходіння за плугом, марення про шлюб, про згвалтування коханки, і особливо його багато в напруженім малюнку каяття варнака. Ті ліричні барви,—ніби живо-творча вода, що скроплює алмазні малюнки епосу Ш-ка,—а все разом дійсна есенція поетичного вислову. І, цікава річ, не вважаючи на лаконізм, як жива, встає перед нами постать варнака і робить на читача велике, жалісне вражіння. Через що? Не через описи, яких не любить поет, а через вислов, ніби самим варнаком, своєї души, це б то знов заходами глибокого ліризму. Таким чином, даний твір Ш-ка має вигляд типової ліричної поеми, з перевагою першого елемента. Що уявляє з себе російська паралель цього первотвору?

І в російському творі ми теж знаходимо драматичне становище— в епізоді з насильством над коханкою варнака. Але другий драматичний уступ—про каяття виконано вже зовсім епічно. Одже пульс нового твору став одразу слабший, і все його переведення дуже понизило вартість цієї переробки. Перед автором її стояло раніше завдання—поширити першу працю, і от, замість поемки в 5 сторінок, ми одержали повість у 32 стор.;—можна собі уявити, як треба було розтягти першу, щоб одержати другу. Як же поет виконав це розтягання? Насамперед, на протязі 5 сторінок він розказує про своє знайомство з варнаком і дає опис його, його хати і тільки потім переходить до оповідання про долю варнака. На 4-х сторінках розказує той про своє поневіряння в дитячих роках, аж поки взяли його до послуг молодому графові. На 4-х сторінках розказує про вчення його, приятелювання з панною Магдаленою, доки не одправлено графа до Вільни. На 2-х сторінках—про впорання своєї хати і виховання молодого спроти Марисі. На 2-х сторінках—оповідання про гвалт паннича над його Марисею. На 6 стор.—про замах його на графа, арешт, втеку, знайомство в шинку з розбійником, про його грабування разом з розбійниками, про дарування життя графу. Знов на 4 сторінках—про хворобу варнака, новий його арешт, убивство графа і родини його; на останніх 4-х сторінках—знов про хворобу варнака, про побачення з Магдаленою та Марисею—і про віддання себе до рук владі. З цього переказу видно великі відмінності щодо сюжету, і всі вони не на користь мистецькому вражінню. В українському творі—головне діло в образі варнака і каяттю його,— в російському ніби в тому ж самому, а навсправжки в окремих епізодах, без яких цілком можна було обійтися, або подати їх далеко коротче.

На що й другий арешт його, на що ці хвороби? На що опис хати варнака? Це все цілком зайві частини повісти. Але, крім того, оповідання й про інші факти занадто розтягнені, так що затуманюють дійсну істоту твору. А в чому ж вона міститься? Трудно про це сказати, бо її так заплутано зайвостями та довжелезностями, що й відшукати її одразу годі. А головне,—постать самого варнака обмальовано не виразно, і через те лишається дуже бліде вражіння. І власне от в чім справа. В українській паралелі—змальовано людину, що страждає від початку твору до кінця. Вдача її—драматична. Варнак українського твору переживає тяжкі моральні муки і під тягарем їх приходить до перелому. Варнак російської повісти більш наче втомляється хворобами та намовляннями панни Магдалени, і, спонукане різними зовнішніми обставинами, каяття його проходить якось трафаретно, мляво. Відбулась цікава творча подія: сила розкиданих слів не збільшилась, а зменшилась вражіння. Через що це вийшло? В найблизчій стадії

через те, що розкидані слова не мали печати вогню, були неживими, одноманітними, поет хотів надати повісті більш епічності, але ця риса не була йому властива,—і повість зосталась кістяком, не оживленням прикметами високого ліризму. Справді, брак його просто вражає,—настілки байдужо-спокійно провадиться багато уступів оповідання.

Видко ніби офіційальну роботу, що справлялась без любови і, так мовити, аби писати. Видно й ще одно: що чужа мова не сприяла настрою, не викликала в душі відповідних асоціацій, і, через всі тії неприхильні умовини, і цей російський твір стоїть далеко низче свого українського оригіналу.

І знов те саме треба сказати і про третю паралель на сюжет «Наймички».

IV. •

Цьому твору в нашій науці пощастило: ним дрібно зайнявся д-р Ів. Франко і присвятив йому окрему порівнявчу роботу. В ній він подав кілька вірних уваг, але збив себе невірною хронологією і через те не дав відповіді на ряд різних питань, що впливали з порівняння обох паралелів. Крім того, взагалі висловив досить спірні тези, через що питання про творчість Ш-ка на сюжет «Наймички», в усякому разі, підляга перегляду.

З огляду на те, що порівняння обох паралелів д-ром Франком уже в своїй статті зроблено, ми особливо дрібно не будемо цим займатись; вдамось тільки до деякого доповнення і перегляду висновків згаданого дослідника.

Він правдиво зауважає, що в поемі нема описів місцевости (ст. 5), що Ш-ко тут більш виступає ліриком (ст. 7),—але нема в нього пояснення головнішого: чому Ш-ко писав по російському? Натомісць, є багато спірного, і особливо вража нас висновок д. Франка, що поема Ш-ка виходить низчою від його російської повісти, бо в останній д. Франко бачить: «навмисне затирання кольориту локального, вбожество характеристики осіб, пропускання епізодів не тільки лишніх, але й дуже важних для характеристики головної особи» (ст. 15).

До такого сумного skutku довела віра в традиційну хронологію Шевченкових творів і незмога через те подивитись на них через інші, правдивіші окуляри! Попильнуємо тепер дати пншу оцінку згаданих творів і перевірити разом слухність деяких уваг Франкових. Зовсім правдива його думка, що Ш-ко хотів «сконцентрувати нашу увагу на особі молодці» (ст. 5),—матері Марка, але не будемо ставити в догану

Ш-ові затирання «льокального колоріту», «пропуску» епізодів,— «вбожества характеристики».

Сам же д. Франко каже, що це було потрібно Ш-ві, «високе розуміння штуки... мабуть заставляло його очищувати вибрану тему від усіх, так сказати лишніх подробиць»... (ст. 16). От через те-то і не плував і не обважав себе Ш-ко тим «льокальним колорітом: «вірне заобсервований і вміло вхопленій факт живої дійсності він старається тим способом перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї» (ib.).

Це перше. А друге, не треба забувати, що мета поеми Ш-ка чисто психологічна: він бажав нам показати драматичні переживання Наймички у повній їх силі,—через те жадні епізоди, або топографічні описи не були при цьому завданням до речі. Можна сказати, разом з д. Франком, що «постать Гаяни вийшла троха загальна, туманна, немов відірвана від землі, прислонена якоюсь романтичною мрією» (ст. 13), хоч вищенаведена його думка перечить даній, але факт безперечний один: для мети напруженого драматичного малювання завалювати сюжет епічним тягарем було непотрібно. Інша річ, коли д. Франко запевняє, що ті епічності, епізоди були потрібні,—в такому разі це вимага ширшого обговорення. І наслідок його, як і відносно других російських паралелів Ш-ка, буде той самий: краще було б, коли б того «льокального колоріту», тих епізодів, Ш-ко до свого твору не заводив. І розглянемо справді. В українському творі поет починає з прекрасної лірично-народньої картини, де прийдешня наймичка виливає свою тугу на могилі, збираючись підкинути своє немовлятко; далі, теж ліричними рисами, поет характеризує нерадісну старість бездітних діда й баби і малює прекрасну епічну картину, як в неділю сиділи собі на призьбі дід та баба й бідкались про свою долю. Тут вони почули голос дитини, пішли й забрали її. Весь виклад цих фактів провадиться яскраво, вразно, з лаконізмом високої поетичної барви. Що ж ми маємо в російському творі? Те ж виконане завдання поширення первотвору, щоб зробити його для російської публічності «цікавим», а для себе—«заробітним». І Ш-ко свій твір поширив: замість 16 українських сторінок ми маємо 70 російських! Чимсь то їх треба ж було заповнити! От і почав Ш-ко те заповнення, на перших 4 сторінках він подав епізод про походження ромоданівського шляху. Потім на 2-х дальших дає опис жнецького свята; знов на кількох сторінках опис хутора Якіма Гирла, полуднування його з жінкою і врешті знаходження дитини. Наслідки цього порівняння вражливі: в російському творі накидано силу матеріялу, і вражіння нема жадного, бо пропущено саме головне: чулі картини душ наймички і старих,—картини високого змісту. Далі, в українському творі, в III розділі роска-

зується, як за рік по тому, прийшла до хутора наймичка і найнялась за плату, розмір якої мав в'ясянитись потім, по її праці. Наймичка, як цього й треба було сподіватись, стала прекрасною дбахою свого Марка. В цьому короткому розділі що ні уступ, то краса і реальність: і в тому, що вона прийшла найматись не зразу, а через рік, і в тому, що розмір її плати визначався, так сказати, а posteriori. Картина ж доглядання наймички за Марком повна великої краси вислову й малювання. І це все сливе на 2-х сторінках. Далеко не те маємо в російському творі. В поемі, в IV розділі, говориться вже про смерть старої та сватання Марка і в російському ж творі, від наймання матері Марка до смерті старої заповнено 50 сторінок великого розміру. При такій жахливій кількості, мимоволі спитаеш: чим же ту прірву можна було закидати? І от ці епізоди, що полягли в тій безодні словесній. Коли Яким їхав до о. Нила, щоб привезти його хрестити Марка, то стрів на могилі, в степу, наймичку. Більш як за місяць старі розмовляли, що добре було б, коли б знайшлась для Марка наймичка: як раз у ту пору вона й з'явилась. Старі роспитують її про чоловіка, потім без неї розмовляють про неї—сторінках на 2-х. Через якийсь час вони знов говорять про неї. Коли старі поїхали на Різдво гостювати, то Лукію (ім'я наймички) примушує автор, на протязі сторінки, гратися з дитиною. Коли старі вернулись, то дитина знов стала об'єктом їх уваги; потім дарувалися наймиці дарунки; потім переказуються розмови підпилого Якіма. Нема що й казати, на скільки такі епізоди зайві, скільки вони затемняють головну лінію твору: показати страждання матері, що не може признатись у своєму материнстві. Ще більше шкодить епізод із венгром, у якого Лукія, а також старі, купували для Марка ліки. Тут же згадується розмова з собою Лукії: вона присуджує до смерті не одкривати, що вона мати Марка. Цей уступ цілком антимістецький: охоложуючи інтерес, тут просто вказується те, що мусило розгорнутися в самій дії поволі, в поодиноких фактах. Потім слідує епізод, «пропущений в поемі з великою—на думку д. Франка—шкодою для сеї поеми» (ст. 12),—це поява офіцера, зводника Лукії. Він явився ненароком, пізнав її і навіть поклав собі переїхати по службі ближче до Лукії. Цей епізод займає чимало місця; до нього приточено ще зустріч офіцера з батьком Лукії, оповідання про смерть її матері і сумний стан самого батька. Потім розказується про одвідини офіцера, про бенкетування з Якимом, про бажання його підкупити Лукію, а потім службу Катрю. Далі розказується, як Лукія поїхала говіти додому, не знайшла в своїй пустці ні батька ні матері і зайшла до хворої московки, колишньої «вечерничної матери». На шести сторінках розказується, як Лукія за нею впадала, потім вернулась додому.

Тут вияснилось, що офіцер II мав зовсім од'їздити. З приводу можливої II долі Ш-ко риторствує більш як сторінку, потім розказує, як офіцер хотів II забрати з собою, і вона одмовилась. Про ці епізоди д. Франко завважає: «вони розказані дуже живо і порушують наше серце до самої глибини. Для чого Ш-ко пропустив ці характерні сцени в поемі, для чого залишив перетопити їх в перли поезії, котрі були б певно належали до його найкращих перел, на це відповісти трудно. Концентрація інтересу на постаті наймички тут ні при чім і т. д.» (ст. 12). По всіх тих пунктах тримаюся іншої думки: поіменовані сцени—бліді, нудні, і причину відсутности їх в українській поемі Ш-ка вгадати не трудно. Перше, тут власне відограла роль та «концентрація», тільки не на всій постаті наймички II, а на одній драматичній II душі: на боротьбі любови до сина з потребою, в імя цієї любови, не видавати себе. Одже для цієї мети не треба було вводити побічної лінії кохання Лукії з офіцером, тим паче одвідин нею рідного села: побічні епізоди тільки розхоложували б вражіння, що й вийшло в російській, безмежно розтатненій повісті.

Це, звичайно, в тому разі, коли автор поставив собі означену драматичну мету. Коли б же він на сюжет подивився ширше і захотів до матерніх почувань Лукії додати це почуття коханки, то цілком певні, що Ш-ко вчинив би не по раді д-ра Франка. В українському творі поет подав би конфлікт межн обома почуттями Лукії, і тільки тоді його твір мав би мистецький інтерес. Так і зробив Ш-ко в «Катерині», де примусив героїню шукати свого зрадливого коханця. І коли він зробив у російській «Наймичці» не так, то наслідки лишились тільки сумні.

Який смисл було вводити в повість офіцера, коли він явився тільки епізодом і не мав жадного доброго впливу на хід оповідання? Не граючи ніякої ролі, він тільки затримав цей хід, ще більш ослабив вражіння і лише вийшовши з повісти, дав змогу читачеві слідкувати за сюжетом. Мало того, він навіть потону в низці тих дальших епізодів, що зробили присутність його в повісті дивовижною й зайвою. Такою ж зайвою частиною здається нам і згадка про одвідини Лукією рідного села: даючи більшу повнність її характеристиці, цей епізод не має прямих стосунків до головної лінії оповідання. І коли б ходило о те, щоб дати якусь всебічну характеристику Лукії, то різних її душевних рис можна було б подати кільканадцять і навести стільки ж епізодів. Одже останні не з'явилися в поемі Ш-ка через його мистецький такт і з'явилися в російському творі тільки через те, що в ньому всякі мистецькі заходи не обходили Ш-ка ніяким побитом.

Крім мистецької тактовности відносно згаданої головної лінії українського твору, не з'явилися в ньому ті епізоди і через другі,

очевидячки, думки, що теж вказують на високий мистецький розвій Ш-ка. Запроваджувати в українську поему офіцера було б уже нудно і зайво через те, що подібний сюжет у нього вже розроблено було в «Катерині», такий же мотив було одспівано і в «Сердешній Оксані» Квітки. Одже натхнути поета подібна річ уже не могла. Зовсім инакше виглядала справа при обертанні до російської публіки. При такій меті і банальний для нас сюжет міг здатися росіянам за новий, навіть цікавий, одже Ш-ко розвинув його на російській мові широко. Щоб це вийшло щасливо, годі сказати, і ставити брак появи тієї широчини в докір поетові—менш усього можливо, бо невведення її в поему дійсно говорить про високе розуміння Ш-ком штуки.

Впровадження офіцера в поему вийшло антимистецьким, бо заважило, без потреби, і без того млявий хід оповідання. Другі епізоди спричинились тому ще більше. Збір їх—вчення Марка, що займає в повісті 7 сторінок, і в поемі одсутне. Мета тих епізодів, мало щаслива, показати публічності техніку вчення на Україні, і знов такі їх присутність в творі, в такому вигляді, тільки шкодлива. По смерті хазяйки наймички поема і російська повість Ш-ка гостро розходяться. В поемі, надто планомірно, йде розвій драматичного напруження в душі наймички. В IV-му розділі готується шлюб Марка, йде питання про посажену матір,—і коли очі присутніх обертаються до наймички то вона з драматичним переживанням чує, що мусить утриматись од такої честі, бо вона справжня мати. В розділі V, весілля одбувається без неї, і Ш-ко дає чудесну антитезу-картину, як під час одправи цього весілля стара наймичка шкандибає в Київ і там стає служити в якоїсь міщанки, щоб заробити грошей на подарунки для своїх близьких.

З того часу наймичка що року ходила на прощу в Київ, а Марко почав чумакувати. В VI розділі поет малює прекрасну сцену бавлення діда з онуками, а в сцені вороття наймички з Києва малює добру її душу і тривогою її про відсутного Марка готує читача до того драматичного становища, коли вона вміратиме, а Марко буде ще в дорозі,—це б то до змісту 7 й 8 розділів поеми. В російській повісті оповідання йде одмінно і безбарвно, з повним ламанням психологічних умов поеми. Істнує в повісті епізод з сватанням Марка, але він не грає бажаної мистецької ролі. Про оженіння йде розмова у Марка з старими і наслідок її—відрочення шлюбу, що в повісті врешті й не відбувся. Це значна мистецька хиба, бо автор не захтів скористуватися кількома ментами, щоб показати важливі переживання наймички. В одній з епічних розмов є ніби натяк на цю драматичність, але тільки натяк. Марко, ні з того ні з сього, задав наймичці «неожиданный вопрос» (ст. 128),—«хто його мати?»—але він так був не припасований до загального ходу оповідання, що лишився чимсь одірваним і дійсно епізодичним.

Далі в повісті, з пропуском деяких місць української поеми, розказується, як Марко пішов чумакувати на Дін, а наймичка вернулась хвора з Києва і ще більше захворіла. В 7-й і 8-й розділах йдуть знов прекрасні картини-антитези, що доводять до остаточного пункту, до кінця драми наймички, перейнятого надзвичайним мистецьким ефектом. В 7-му розділі малюється недугування і непокоїння наймички, що Марка й досі нема з дороги. І вся обстановка—люде й природа—містично супроводять сумному настрою душі наймички.

А в той час, в розділі 8-му, не знаючи домового лиха, поспіша додому Марко, веселий, з подарунками близьким. Дві чудові протилежні картини! І от наступає фінал. Приїздить Марко, наймичка кличе його до себе і тут, в коротких рисах, в картині, кожна риса якої є «перло многоцвітне», одкрива йому, що вона його мати.

Хід оповідання йде такою логичною, повною повільного зросту хвилею, що вражіння одержується найсильніше. Що ж ми бачимо в російській паралелі?

На двох сторінках іде довжелезний опис маршруту, пройденого Марком, потім розказується, як за 5 верстов од свого села чумаки заночували. На що було це потрібно? Ніхто цього не зрозуміє, особливо через те, що Марко побіг до своєї коханої і цілу ніч говорив їй «сладкія, задушевнннн, упонтельннн, юношескія рѣчи» (ст. 133). Хіба він не міг цього зробити приїхавши за години-дві додому? Лише вранці він прийшов до дому, і тут йому одкрилася наймичка, що вона його мати. І опис маршруту, і хвороба наймички і врешті признання її синові, мають таку бліду, безбарвну форму, що не лишають жадного вражіння і гаснуть порожнім словом.

Те власне можна сказати і про всю російську повість. Порівнявши її з українською поемою, ми мусимо їх одділити як небо від землі, мусимо визнати, що їх ніби писали два ріжних письменники: один—великий, другий—дуже малий. А порівняння те ми робили насамперед з метою вняснити, наскільки шкодливим стався для поеми пропуск «колориту локального» і епізодів. Ми бачили, що той колорит був зайвий, а введені епізоди в російський твір стали навіть надзвичайно шкодливими. Що сказати про «убожество характеристики осіб» в поемі?

Я вважаю, що, коли визнати його відносно всіх дієвих осіб, крім наймички й діда, показаних досить виразно, то поставити його в докір Ш-ові ніяк не можна. Він міг тими характеристиками засипати читача,—це ж видно по його російській повісті,—і коли цього не зробив, то мав на це великі підстави. В українському творі він ставив особливу мету, для якої кількість рис введених осіб не грала ролі; тут він наближався до символічного методу творчості, що має повне право громадянства. В російському—мав другу мету—не психологічну, а по-

бутову, то тоді, звичайно, кількість рис відогравала ролю. Таким чином, жаден серйозний закид не може бути зроблений Ш-ві за його українську поему. Навпаки, порівнявши її з російським твором, можна тільки дивуватися, як навіть виникло таке нарікання. Російський твір Ш-ка дуже слабкий і по стилю, і по будові матеріяла,—і те ж саме можна остаточно повторити і про всі його російські паралелі,—я сказав би навіть—про всі його російські твори. З цього твердження зробимо свій остаточний висновок.

V.

Починаючи свої уваги про Шевченкові паралелі, я виходив насамперед з тієї засади, що такі дослід повинні мати вагу для вияснення загальної психології творчості. Що ж ми придбали в тій царині порівнянням творів Ш-ка? На мою думку, цілий ряд висновків, що мусили б застерегати письменників проти певних їхніх кроків і дати їм ґрунт для більш вірної праці. Більшість тих висноків одержується незалежно від хронології названих паралелів, частина—в звязку з тим, що українські написано раніш од російських.

Перший висновок що-до літературно-психологічної форми паралелів. В російських творах Ш-ко спробував стати епіком,—і тут йому не повелось. Він родився ліриком, риси якого трудно було передати в повістярській формі. Лірику важні не малюнки, епізоди, а його вислови, репліки, уваги. Йому досить одним словом торкнутися факта, без розмазування його,—і на читача робиться велике вражіння. І, навпаки, коли вдасться лірик до розмалювання, то в широких картинах тонуть перлини ліризму, їх не видно, а, натомісць, встають бліді картини автора, що не був мальовником по спеціальности. Запереченням цьому не можуть слугувати так звані поеми Ш-ка, яких досить багато: доволі придивитись до них, почати читати, щоб побачити, що тут діло не стільки в фактах, як в ліричному оцінуванні їх, що тут зараз же захоплюєшся тим почуттям і на крилах його несешся кудись далеко. Одже неуспіх Ш-ка в російських творах залежить вперше від отого, що поет занадто широко віддався оповіданню, замісць того, щоб з приводу фактів впливати свою душу.

Другий висновок—негармонійність загальної будови. У російському творі автор не виміряв, так сказати, місця для ріжних епізодів,—через те віддавав занадто багато місця деяким епіодам, або включав текі уступи, що до головної нитки оповідання не мали жадних стосунків. Одже, брак такої будівничої пропорціальности тяжко відбивається на мистецькому боці твору, цілком утомляючи увагу читача.

Третій висновок—прикмети мовної форми твору. Всякий знає про

колишній сінкретизм, змішаність різного мистецтва у дні давні... Сліди його відбиваються й досі: елементи, скажемо, музики, можуть бути тісно зв'язані з поезією,—взагалі з піднесенням душі. Коли ми чуємо музику, ми настроюємось на особливий, піднесений лад. Це надто стосується до творчості. Наш поет був віршовником, творцем мірної, музичної мови; тому-то, поруч з музичними образами мови, у нього виростали образи поетичні, по вродженій для нього асоціації. Музичність мови підносила його, гріла, гнала до творіння нових словесних і психологічних образів,—і таким чином одержувалась животворча стихія. Не те одержувалось, коли природжений лірик вдавався до творчості мовою не мірною, не музичною. Тут у нього тратився стимул, головний член асоціації, і утворювалось щось бліде, вимучене, не зогріте тим теплом, що випливає з природжених форм душі поета. Звісно, в декого з митців можливе сполучення однакової геніяльної прози і такого ж віршу. Але звичайно ми бачимо інше,—що великі прозаїки були поганями віршовниками, і навпаки. Той же закон спеціалізації мовних заходів у творчості одбився і на Ш-ві, коли він вдався до незвичної для нього прози. В останній нема вогню, немає надиху,—і нічого в тому нема дивного, що в нашому культурному багатстві прозаїк Ш-ко або не існує, або, як в «Назарі Стодолі», мало значить; і, навпаки, трудно уявити собі геніяльність Ш-ка, втілену в яншій формі, як у віршовій; як дивно було б представити геній Л. Толстого, або Тургенева,—у формі не прозовій, хоча, напр., останній і писав вірши. Але які то вірши! Одже в своїх російських творах Ш-ко зламав третій закон нормальної поетичної творчості.

Зламав він і закон четвертий, що для нас, українців, має вагу надзвичайну. Хиба його російських творів була насамперед та, що їх писано по російськи. Для Ш-ка це була велика хиба. В словесній, творчості—слово є, звичайно, все. Воно є те, що фарба в малюнку, що згук в музиці; підбрано фарбу не ту,—і малюнка немає. Те ж і що-до слова. Але при чому тут національність? При дуже важливій речі. Слово—це не літери, що ми бачимо на папері, яко значки для нашої мови. Слово—є складний психологічний процес, для якого фізичний згук є тільки один окольний додаток. Цей фізичний додаток, окремий для кожної народности, зв'язано по асоціації з рядом образів перш за все рідної атмосфери: бо по закону психології кожна абстракція мислиться тільки яко образ конкретний. А такими образами в мові рідній будуть рідні предмети, спостерегаючи які впроблювалась наша мова. Але ж ясно, який вплив на душу роблять рідні предмети, зв'язані з рідною мовою, і навпаки. Далі, самий фізичний згук, для якого існує в душі відповідна психологічна форма, тісно зв'язано з емоціональним боком духа. Через те-то слово не просто фізичний

згук, а ціла асоціація психологічних яв, у якій почуття грає велику роль, гук рідної мови будить в нас спомини, малює переживання,— і в цьому всьому бренть особливий, чистий, підвишений настрій. Порівнюючи з іншими мовами, рідна є душею, чужа—тільки знаком, що має умове значіння. Рідна мова є частиною природи людини, і як така, робить найліпший ґрунт і для простого вислову души і для поетичної творчости. Цей психологічний закон одбився і в творах Ш-ка. Доки він орудував мовою рідною, він творив огонь та бурю; як перейшов до російської мови—одержалась вода і тиша. Через віщо? Коли він говорив навіть про рідні сюжети? Ряд причин було вказано раніше,—ще одна власне в верідній мові. Остання була для нього штучним придбанням, не емоціональною формою, «кожухом не на нього питим». Являючись офіціальною, вона не будила в ньому жадних інтимних переживань,—і разом з примусовою літературно-епічною формою обтяжала його поетичні крила. Хай ніхто в цьому нашому твердженні не бачить тенденції, бо другим прикладом його буде М. Гоголь, з роду українець. Для нього рідною мовою, змалку привитою його духу, була російська, і хоч було б логично і етично вимагати од нього українських писань, але психологічно це була б річ не можлива. Його стихією була мова російська; тільки в ній він міг бути Гоголем, бо, через причини виховання, тільки вона пройняла всю його душу. І зовсім інше трапилось із Ш—ком, яко письменником російським, бо думка його йшла в питомих формах інших. А коли ми згадаєм, при яких умовах він писав свої російські твори, то особливо ясно побачимо, що инакшого наслідку не могло й бути. Перші свої російські твори Шевченко писав для «фасону», щоб уславитись, щоб показати, що й він може писати по російському. Твори російські в неволі він писав, щоб заробити гроші, а особливо через те, що йому не вільно було писати по українському. Ці підвалини приводять нас до пятого закона творчости, поламаного також в російській творчости Шевченка.

Мистецька творчість є найвищий прояв духу, це шлюб її з найчистішою коханкою-музою. Для цієї одправи жадні корисливі, або примусові умови не існують. В творчости митець віддається лише внутрішнім вимогам духа, але не зовнішнім спонукам. І коли навіть припустити останні, то й то вони набувають значіння лише тоді, коли зливаються з внутрішніми потребами духа, з його натхненням. А вже коли въ творчість входить елемент насилля, то про нормальний процес творіння говорити годі. І от як раз всі ці небажані умови і входили въ процес російської творчости Шевченка; можна собі уявити, що з неї мусило вийти,—і ми вже бачили, що вийшло: примусова, неорганічна творчість дала тільки сухотні квіти. Ця пряму-

совість зложилась, між иншим, і з вживання російської мови. Треба собі знов уявити, як можна нормально творити, коли саме найдорожче в словесности—слово входить в твою душу не яко присмний гість, а яко офіційний заступник забороненого гостя... Яка може бути розмова з подібним заступником!

Отак і «творив» Шевченко в російській мові, заповняючи офіційними латками вирвані шматки свого живого духа. Було йому боляче творити, боляче й нам тепер читать сливе все, написане ним по російському, звичайно, не тому, що воно російське, бо Гоголя ми читаємо з захватом, а тому, що той «теплий кожух» виявився не на нього шитим і тільки здавив його могутню творчість.

От ті головні висновки, що можна зробити, порівнюючи російсько-українські паралелі Шевченка. А з них усіх можна зробити і ще більший висновок що до нашого культурно-національного руху. Він, як це показують закони психології, стоїть на цілком певному ґрунті, бо всяка творчість людська може відбуватися тільки в її природних і дальше розвинених формах. Ламання цього ґрунту є ламання нормального людського духу. І Шевченко, в своїх російських творах, є сумний тому доказ.

З родинних відносин на Гетьманщині в другій половині XVIII століття.

В старовину, коли родинні звязки були значно міцніші, ніж тепер, вони робили значний вплив на місцеве життя і відносини по-між людьми. Коли досліджувати тільки історію наших старих фамилій, то значіння родинних звязків стає зовсім ясним; в решті решт цілі фамилії завдячують свій добробут і своє становище одній-двом особам, які через свою власну енергію, здібности або через випадок випливали з глибин народньої маси на верх життя і тягли за собою своїх родичів і свояків. Чим вище було становище, якого досягла певна особа, що мусіла завдячувати тільки сама собі, тим численніші й ріжноманітніші по своєму складу були ряди родичів, які йшли за нею. Шлюбні звязки відігравали величезну роль в цьому процесі сформування в нашому краї вищого класу, через що на відповідний вибір жінок та чоловіків зверталось дуже серйозну увагу. По архівних матеріялах з'являлися вже досить цікаві з цього погляду документи ¹⁾, які свідчать з певністю, що приналежність особи до певної родини та її достатки відігравали при одруженні першорядну роль. Поруч з іншими процесами, які впливали на сформування у нас тісно об'єднаного старшинського класу, останній в значній мірі завдячує свій скорий зріст власне тому рахункові та міркуванню, яким підлягало питання про включення до певної сім'ї нової особи.

Сім'я Розумовських що до цього являється яскравим прикладом. Окрім доволі численних членів цього рода, які дякуючи казковій кар'єрі Олексі Розумовського майже всі досягли значного становища, цілий ряд близьких до них фамилій також закріпив за собою і достатки і вплив. Закревські, Дарагани, Будлянські, Сулими, Демешки-Стременцови, Троцькі, Забережні, Крупянські, Жили, Мозгалевські та багацько інших, одні більше, другі менше,— всі вони були висунуті Розумовськими.

¹⁾ Сулимівський архів, Київ, 1884, стор. 75—77.

До числа фамилій споріднених з Розумовськими і поліпшуваних завдяки їм своє становище, належали й Репешки або, як звали себе деякі представники цього роду Репешкови; про них і йде нижче мова.

В селі Беркові Козелецької сотні, в першій половині XVIII в. мешкав козак Каленик Репешко. Певна річ, що він спокійно дожив би свого віку в рідному селі і ми б ніколи про нього й не довідались, як би один з його синів, Яків Репешко, та не одружився рідною онукою Івана Яковлевича Розума й сестрою Петра (Нижинського полковника) і Василя (генерал-майора) Івановичів Розумовських¹⁾. Мобуть, одначе, сім'я Репешків належала вже до дуже поганого матеріалу до оброблення, бо тільки один з них Григорій, про якого буде нижче мова, досяг помітних чинів і становища. Старий Каленик Репешко аж в 1763 році дістав ранг значкового товариша Київського полка при абшті, маючи тоді вже дуже старий вік. Син його Яків служив також в цьому ранзі, а його сини Демян—значковим же товаришем і потім корнетом, а Опанас—військовим товаришем. Обидва брати володіли грунтами в с. Беркові, яке дістали частиною яко спадщину, частиною яко дар од Петра Розумовського. Опанас нащадків не мав, а Демян, оженившись на Марині Ничипоровні Падалці, дочці Нижинського міського возного, дістав за нею посагу 5 м. і 5 жін. п. душ в с. Володьковій Дівці, де потім і жив (1798). Внуки його служили у війську і один з них мав тут в 1850-х роках коло 100 м. душ. Рід цей, здається, перепинився.

Григорій Каленикович Репешко, або, як він себе називав, Репешков, учився разом з Петром і Василем Розумовськими в Сухопутному Шляхетському Кадетському корпусі і потім служив в «армейських полках», звідки пішов до абшты з чином капітана. Розумовські приймали живу участь в улаштуванні його долі. Так ось вони здобули йому в нагороду від імператриці шпагу, що було, розуміється, значною відзнакою, граф Олексій Розумовський, виражаючи Репешкова по абшті на Україну, подарував йому 250 червінців «ценою великої по два рублї и двадцяти пяти копѣекъ», а гетьман подарував йому триста рублів срібних грошей. Ці ознаки прихильности безперечно висували Репешкова в шерг осіб з становищем. Не ставало йому тільки багатства, яке можна було б добути підшукавши собі заможну молододу. За цю справу взялась сама «тіотушка» Репешкова, графиня Наталія Демянвна, яка особливо любила помогати своїм родичам і землякам.

¹⁾ Називаємо її дочкою Івана Івановича Розумовського на тій підставі, що сини останнього Петро й Василь Розумовські поставлені яко рідні дядьки з матірнього боку Демяна й Опанаса Яковлевичів Репешків, синів Якова Калениковича Репешка (Архив Чернигов. Двор. Депут. Зібр., д. №№ 2008, 2669 і 2670; звідти взято й інші родословні відомости про Репешків).

Вибір її зупинився на княжні Ульяні Івановні Шаховській. Вона була й родовита і доволі заможна. До того ж Репешков цим шлюбом одразу ставав родичем багатьох видатних фамилій краю; родина молоді також уважала підходящим за-для себе Репешкова, яко гетьманського родича. Правда, він був син простого козака, але й мати молоді була невідомого походження. Звали її Параскевою Андрієвною і перше ніж вийти заміж (перед 1735 р.) за майора князя Івана Панкратовича Шаховського, вона була замужем за Гаврилом Іличем Милорадовичем, полковником Гадяцьким (1730); останній же узяв її «визь дома князя Меньшикова», де вона була «служителькой»... Змовини між графинею Розумовською й княгинею Шаховською відбулися в жовтні 1756 року, при чому Репешков мусів одержати в своє володіння рухому й нерухому власність свого покійного тестя, який одружившись на вдові Милорадовича володів більше ніж 70 дворами «підданих» в с. Нехаєвці Новомлинської сотні Ніженського полка. Таким чином, через одруження Репешков одразу здобував і звязки і масток. Але благополучне життя Репешкова в Нехаєвці тяглося, як видно, дуже не довго. Мабуть смерть графині Розумовської (1762) і кінець гетьманування її сина (1764) були тими основними причинами, які різко змінили на гірше його становище і дали привод княгині Шаховській чинити зятеві всякі утиски.

Первісно Репешков мусів одмовитися од володіння всією Нехаївкою, в якій йому виділено було тільки третю частину. Сталося це «чрезь приключеніи от ней, тещи» йому й жінці його «бой, разніе обиды и гоненія». Мабуть виділення Репешкова в Нехаєвці домогався й Антін Милорадович, син його тещи од першого шлюбу, бо Нехаєвка була надана Гаврилу Милорадовичу, одже син його мав безперечне на неї право. З часу виділення Репешков почав жити в Нехаєвці самостійним господарем: збудовав собі дім «немалымъ коштомъ» і добув за свій кошт чимало «движимыхъ и недвижимыхъ имѣніевъ, скота рогатаго и нерогатаго, хлѣба и протчого, безъ всякаго вспомошествованія и дачи отъ оной тещи».

Але й у цьому стані йому вдалося пробути недовго: 1 юня 1768 року померла жінка Репешкова і мати її, ще не дочекавшись пока вона сконає, «первѣе приехала з крепостными и подданными, самоправно и гвалтовно нѣкоторую часть имѣнія зъ дому его забрала, а послѣ того, уже по умертвіи жени чрезъ три днѣ, приключая гвалти и разоренія», забрала все власне Репешкове майно, рухоме й нерухоме, а «патенти, уступки и другіе писменніи види взявши, невѣдомо гдѣ подѣвала». Скаргу на вчинки тещи Румянцову з боку Репешкова й уявляє собою наведений низче документ, до якого покривджений долучив дуже докладний реєстр рухомого майна, захопленого кня-

гинею Шаховською підчас її поїзду на Репешкова. На жаль, кінця суперечки між тещею й зятем ми не знаємо, так само як невідомий нам і результат цієї скарги Репешкова; але переглянувши багацько таких справ, можна з певністю сказати, що ледве чи добився Репешков справедливості. Не маючи дітей він мусів по закону повернути весь жінчин посаг жінчиній матері, а довести, що саме добув він сам і що на кошти жінки або її посагу—було доволі важко. Позбавлений колишньої могутньої опіки з боку «тітушки» графині й гетьмана, Репешков в оцей час опинився у великому клопоті, княгиня ж Шаховська була, як видно з усього, жінка енергійна і рішуча. Через те прохання Репешкова, звернуте до Румянцева про поворот забраної в його рухомості робить вражіння малопереконуюче, зате благання про оборону від «похвалоць» тещи здається подиктованим справжнім страхом перед можливістю здійснення цих погроз з її боку. А княгиня погрожувала «плѣтми бытъ» свого зятя, як що він буде намагатись вступити у володіння забраним маєтком, «чего, додає Репешков, «я въ крайнемъ опасеніи состою», бо «многочудно въ селѣ Нехаевцѣ крѣпостних и подданныхъ состоитъ». Оттак «отставной армейскій капитанъ» шукав у Румянцева оборони від своєї тещи.

Реєстр рухомого майна, яке належало Репешкову і було забране в його княгинею після смерті його жінки, має значний інтерес, маючи нам обстанову пана середніх достатків кінця Гетьманщини. Тут уже не стрічаємо більше кунтушів і жупанів, котрі замінені на камзоли і кафтани, єсть уже «гась» для капелюхів, пряжки до чобіт і до краваток, матерії для «реброновъ», карети та ин. Варто зазначити також «спалню на лѣтномъ и зимномъ станкахъ, кругомъ окованную, из дшлемъ», про яку сказано, що вона «за частими от тещи побѣгами и поездками спорченна». Цікаві також «погребцы» з «фрушталними штофами» і деякий хрусталевий посуд: три шклянки, «пукаль з кришкою, румокъ болшихъ шест и меншихъ шесть», шість «графинцовъ», а також «чайнихъ чашекъ четири», —розуміється, фарфорових; три табакерки, з них одна «аглицкой работы», а дві фініфтевих та ин. Книжок у Репешкова було небагато: «разнихъ нѣмецкихъ 9, Руский полуставъ, тестаментъ евангелія, псалтырь, канонникъ, букварь и алфавитъ духовній». Були також образи, мідний і оловяний посуд, деякі дрібні речі з дорогоцінним камінням, де-яка зброя, білизна і всякі продукти, не виключаючи «горѣлки, вишнювки, яблуневки и сливянки». Усе це в головній своїй масі, здається, зосталося в руках княгині Шаховської, а те, що вдалося повернути назад—перейшло потім до його небожів Деяна й Опанаса Яковлевичів Репешкових.

Вважаю необхідним справити тут одну помилку, зроблену в

«Малороссійскомъ Родословникѣ» (т. III, ст. 517) в родові Милорадовичів. Тут сказано, що одна з дочок Гаврила Милорадовича була замужем за Гаврилом Репешковим. Ця звістка, взята з багатьох родоводів Милорадовичів, здається, неточна. Про Гаврила Репешкова не збереглося ніяких відомостей, і треба вважати, що ця звістка уявляє з себе одну з звичайних численних неточностей, які допускав у своїх працях граф Г. А. Милорадович. Спорідненість між Милорадовичами, кн. Шаховськими й Репешковими встановлюється зовсім певно наведеним документом: Григорій Репешков був жонатий на дочці жінки Гаврила Милорадовича од її другого шлюбу з князем Іваном Шаховським, а не од її першого шлюбу з Милорадовичем. Припустити ще крім цього шлюбу ще шлюб Гаврила Репешкова з дочкою Гаврила Милорадовича ледве чи можливо.

В. Г.

Под. сентября 5 д. 1768 году.

Сіятелнѣйшому Графу, высокопревосходительнѣйшому господину генераль аншефу, Малороссійской губерніи губернатору, Малороссійского и Украинского корпусовъ главному командиру и разныхъ ординовъ кавалеру Петру Александровичу

Его Сіятелству Румянцову.

Нижайшее доношеніе.

С прошедшого 1756 году, в октябрѣ мѣсяцѣ, по словесному договору съ умершою графинею Наталією Демянвною Разумовскою, тіоткою моею, съ княгинею Шаховскою, удовствующою Параскевією Андрѣвною Ивановою, обити мнѣ съ дочерю еи Уліяною Ивановною в супружествѣ и о владѣніи еи, тещи, такожъ тестя моего движимими и недвижимими добрами, в яком случаѣ, всѣхъ подданных и крепостных своих созвавши, приказивали мене во всем слушать так, какъ своего владѣльца, по которому они и чинили исполненіе

И егда я изъ женою-моею уступилъ во владѣніе и поживя немного, чрезъ приключеніи от неи, тещи

моей, мнѣ и женѣ моеи бои, разніе обиди и гоненія, съ дому третьою частию грунтами отдѣленъ

По тому-же отдѣленію з оною женою моею живши, з собственних моихъ денегъ домъ себѣ здѣлалъ немалимъ коштомъ и приобрѣлъ себѣ з моихъ же денегъ движимихъ и недвижимихъ имѣніевъ, скота рогатого и нерогатого, хлѣба и протчого, безъ всякого вспомошествованія и дачи от оной тещи моеи.

А сего 1768 году, юня 1 дня, оная жена моя Божією волею умре, реченная же теща моя Шаховская, еще не дожидаясь окончанія смерти, первѣе приехала з крепостными и подданными, самоправно и гвалтовно нѣкоторую часть имѣніе съ дому моего забрала, а посля того, уже по умертвіи оной жени моеи чрезъ три днѣ, приключая гвалти и разоренія, все мое собственное и нажитое имѣніе забрала и имѣвшиесь патенти, уступки и другіе писменніе види взявши, невѣдомо гдѣ подѣвала, о якомъ самоправномъ и гвалтовномъ забратіи, что толко могу спомнить, при семъ реестрѣ сообщаю.

Прѣд тимъ же, за жизни оной жени моей, оная теща моя писменно утвердила и на ономъ печать з подписомъ руки своей дала владѣть вѣчно движимими и недвижимими имѣніями, а потомъ оная теща моя, тое все опровергла безъправильно, з под владѣнія уже нѣкаторіе грунта в продажу завела и еще намѣреваетъ заводить.

А-кромѣ того оная княгиня имѣеть на мене похвалки плѣтми мене быть, ежели я въ оное владѣніе буду вступать, і чего я в крайнемъ опасеніи состою.

Указами же публѣкованными велено: ежели кто грунтъ иль какія имѣнія самоправно и гвалтовно отойметъ, от тѣх отобравъ, въ прежнее владѣніе отдавать и справедливость обидимому чинить.

Для того вашего сіятелства всенижайше прошу милосердія о мнѣ в силѣ вишше писанного указа-послѣдовавшее от предреченной тещи моей самоправное и гвалтовное заграбленіе моего собственного и нажитого движимого и недвижимого имѣнія чрезъ нарочного отобравъ, мнѣ в прежнее мое владѣніе отдать по описъ за роспискою, а чтоб по похвалкамъ ей, тещи моей, яко многолюдно в селѣ Нежаевцѣ крѣпостних и подданных состоитъ, не выполнила, обовязать чрезъ того-жь нарочного подпискою, будижъ бы оная теща моя в силѣ одного не исполнила, то бы вислано ей в Малороссійскую Коллегію к поступленію за неисполненіе по силѣ указовъ и правъ. 1768 году, сентября д.

Отставной армейской капитанъ

Григорій Репешковъ.

Реестръ, сколко увезеннихъ имѣниевъ моихъ, имуществъ, серебрянихъ, золотихъ, брятовихъ вещей, платя разного, такожъ посуды, скота рогатого и нерогатого, тещою

моею княгинею Шафовскою и протчего взято гвалтовно и самоправно, о томъ значить нижея сего. 1768 г., сентября д.

А именно:

1. Икону Богоматерь, под серебряною шатою изъ позолотою.
2. Складнѣ серебряніе позолоченіе, в оних рѣзба по каперезу, крестъ и волная страсть Спасителя нашего, також и поверху рѣзба тѣх же страстей Христовихъ; оніе складнѣ на цепочку серебрянному.
3. Два образи Николая Чудотворца, да два образи Антонія и Феодосія Печерскихъ, еденъ же образъ Успеніе Богоматери кипарисній с мощами, которіе закрити серебряною бляхою, да третій образъ кипарисній Николая Чудотворца Рихлевскаго, на кепарисъ же образъ цара Костантина и матери его Елени.
4. При взятіи же в замуже жени моей внеслъ я денегъ, ея самую шитанихъ, двѣстѣ пятьдесятъ червонцовъ, ценою всякой по два рублѣ и двадцяти пяти копѣекъ, которіе червонци графъ Алексѣй Григоріевич Разумовскій при отездѣ в Малую Россію жаловаль, да двадцять пять червоних, взятих мною з должника моего сотника Никиты Козелского Келебердянского.
5. З оних червонцовъ в расходѣ: двадцять четири передѣлалъ на ланцужокъ, крест золотой у два червонци, женѣ моей двѣ пари сережокъ, една з финифтою въ полтора червонци, а другая пара такожъ въ полтора червонца, одно колцо витое в два червонца, а другое колцо гладкое въ полтора червонца, да за платокъ при зареченіи 12 червонихъ, цветов два:

- едень финифтовой с разными над тими бузами в 3 руб. 50 к., другой 6 рублей 50 копѣекъ.
6. Серебранихъ денегъ рублей триста пожаловал графъ Кирило Григоріевичъ, з грека Нѣжинскаго пятьдесятъ рублей, да пятнадцать рублей мѣлкихъ дано дванадцятъ червонцовъ 365 р.
7. Перстіенекъ золотой изъ зелеными изумрудами, а коло его 18 брилліантовихъ камней; другой золотой съ рубиномъ краснимъ, около его два зеление изумруда; третьей золотой з краснимъ около его рубини; золотая пряжка галстучная з трома камушками, восточнаго камня полпята червонца.
8. Жемчугу чтири низки, сорокъ шистъ рублей семдесятъ копѣекъ. 46 р. 70 к.

Изъ серебра:

9. Часи серебряннїе з цепочкою серебряною-ж, тридцять шесть рублей; пряжки серебрянїе башмачнїе, шлифнїе и галстучная една з камушками, цена всѣмъ двадцятъ шестъ рублей; да пара сребранихъ литихъ башмачнихъ на манеръ якобы з камушками здѣлана, цена востѣмнадцять рублей девитдесятъ копѣекъ; станаковъ болшихъ три, колпакъ болшой, чарокъ дванадцять з ручками, ложокъ сребранихъ двѣ, крестъ серебрянїй, сережки серебрянїе з камушками двѣ пари, а маленкихъ три пари з разноцвѣтными камушками восточными; запонокъ сребранихъ двойчатихъ пара, а одиначатихъ пара, наперстокъ серебряной, цена 50 копѣекъ. Итого, кроме положеннаго на цену серебра. 81 р. 40 к.

Зъ платя:

10. 1) Парчевое верхнее красное из сѣткою золотою на рукахъ; до оногo платя бѣлой парчевой камзолъ из золотою сѣткою на полахъ цветами золотими; штани парчевїе бѣліе з перевиными петлицями золотими.
- 2) Платя оливковое парчевое кафтанъ и камзолъ, на камзолѣ бахрама, золотомъ визолоченная, пуговицѣ золотїе.
- 3) Платя пара перевилная разноцвѣтная, по рукамъ по пошвамъ подишпанъ по камзіолу и по штанамъ петлицѣ перевиные и пуговицѣ серебрянїе.
- 4) Пара кафтанъ сукна малинаго цвета з серебряными витими петлицями и пуговицами, камзіоль и штани того-ж цвѣту, да кафтанъ оной подишпанъ сѣткою.
- 5) Шуба лисья подъ кармазиномъ, цена сто сорокъ рублей. 140 р.
- 6) Сасу з двоухъ шляпъ шесть аршинъ, петлица золотая от шляпи.

Зъ военного убору:

11. Шпага, жалованная от ея императорскаго величества блаженнїя и вѣчнодостойнїя памяти Елисаветъ Петровни, переламана, ефесъ Яровицкой мѣди, темляковъ золотихъ два о двоухъ кистяхъ.
12. Клинокъ шпанскїй, в ефесъ неоправливанїй.
13. Аглицкое ружже, другое французское, третье Тулское, четвертое мушкетонъ.
14. Двѣ пари пистолетовъ, една пара под сребромъ з золотою резьбою, а другая под мѣдоу.

Зъ мѣдной посуды:

15. Казановъ винокурнихъ чтири, трубъ дванадцять, да на опоеваня трубъ цѣнѣ на каждую трубу

пошло полтора фунта, всего. 98 р. 8 к. Казанковъ мѣднихъ подорожнихъ два, одинъ в полтора ведра, а другой в одно ведро; панва една; кандѣйка малая зъ носкомъ, чайникъ мѣдній средственній, кафейникъ мѣдній еденъ, чайникъ бѣлой мѣди, запонки и пряжки мѣдніе.

З платя, на жену здѣланного:

16. З красной люстрини на ребронъ и на юпку двадцять востъ аршинъ; з черной люстрини юпка, чотирнадцять аршинъ: бархатной из золотоу сѣткою карсетъ; карсетъ перевилній разноцвѣтній; три шапки женскихъ парчевихъ золотихъ з разными цветами, з околицами бархатними; лисяя шуба речетовая алая; платковъ разнихъ, болшой и средственной руки и интеліянскихъ; чолокъ шолковихъ бумажнихъ валяних, чрез все житіе купленно на пятьдесятъ рублей. . . . 50 р.
17. Сервизъ ценъ Россійской, сѣмнадцять рублей. . . 15 р. (sic!) Чернилницъ двѣ, соляница една, цѣновіе, два рубль . 2 р.
18. Молодецкихъ рубашокъ дваннадцять, з батистовими манжетами, по четири рубль. 48 р.
19. Рубашокъ полотна руского из шитими манжетами, по чотири рубля, двѣ пари. . . . 8 р.
20. Галанского полотна въ чети рохъ штучкахъ по 20 локтей и поболше.
21. Салфетокъ на штальтъ едомашковихъ двадцять четири.
22. Скатертей на манер галанскихъ здѣлано три, а онимъ скатертямъ и салфеткамъ дваннадцат, рублей пятьдесятъ копѣекъ.
23. Да скатертей болшихъ простихъ разноцвѣтнихъ дваннадцять, салфетокъ такожъ малихъ

- тридцять шесть домашной работи, до пятидесятъ рублей стойни.
24. Малихъ скатертей домашной работи востъ, да ручниковъ, по концамъ заповочніе, шесть.
25. Простирадловъ полотна московского малодецкихъ шесть.
26. Да подушокъ семь и пуховиковъ два, еденъ з лебединого, а другой з гусяного пуху.
27. Ковдеръ двѣ, цена всему тому пятьдесятъ рублей. . . . 50 р.
28. Полотенець утиралнихъ полотна московского дваннадцатъ, по тридцятъ копѣекъ . 3 р. (sic!)
29. Колпаковъ бѣлихъ дваннадцатъ, цена по семидесятъ копѣекъ. 6 р. 30 к. (sic!)
30. Платковъ носнихъ три бумажнихъ, по 80 копѣекъ 4 р. 80 к.
31. Полотенъ московскихъ чтири штучки, всякая штучка по 24 аршина, а еденъ аршинъ по 14 копѣекъ.
32. Полотна кужѣльного і илляного до тысячи семисотъ аршинъ ткацкихъ, нажитихъ обополно, уже убѣленихъ, цена всякому, а именно: кужѣльному по 16 копѣекъ с половиною, а иллянному цена по 6 копѣекъ и поль, а простому конопляному по 7 копѣекъ с половиною.
33. Да отдано еще бѣлить подданнимъ сувоевъ полотна илляного широкого шесть по 100 локоть, по 6 копѣекъ, а простого два сувои по 100-ж локоть, по 7 копѣекъ с половиною.
34. Спалня моя собственная на лѣтномъ и зимномъ станкахъ, кругомъ окованная, из дишлемъ; к оной три хомути новіе ремѣнніе з лѣйцами ремѣнными, на цѣну полтора ста рублей, которая, за частими нами от теши побѣгами и поездками, спорченна. 150 р.
35. По оную коляску лошадей парижихъ, а една савраса, дру-

- гая-жь гнѣдая, всякой по двадцати рублей, которіе лошади, в ездѣ употребляя, изнурила и от оногo пали. 60 р.
36. Карета, здѣланная з винокурного завода за сала (sic), доставшаяс в семидесяти пяти рублѣхъ, да хамутовъ три новихъ з посторонками новими ремѣнными, цена девять рублей. 84 р.
37. До оной коляски шестеро лошадей, пять сивихъ, а шестая гнѣдая, всякая по двадцати два рубля. 132 р.
38. Волонъ рабочихъ в Нежаевцѣ, цена всякому по восьми рублей, корова 4 рублѣ, а телица 3 рублѣ. 71 р.
39. Овецъ востмдесять старихъ з молодими
40. Шкуръ, в Нежаевцѣ-ж чиненних, шесть по рублю, сиромятнихъ три по два рублѣ. . 12 р.
41. Коровъ пять и телятъ четири однолѣтковъ, всякая по 4 рублѣ, телятъ. 20 р.
42. Кобилъ старихъ шесть з лошатами по девяти рублей. 54 р.
43. 3 двора взято:
44. Хлѣба житногo 115 копѣ.
Гречи 42 копи.
Ячменю 33 копи.
Гороху 10 копѣ.
- Скопщини:
- Жита зъ 100.
Гречи копѣ зъ 60.
Ячменю копѣ зъ 5.
Гороху копѣ зъ 10.
Овса копѣ зъ 5.
45. На Александровской сѣножатѣ чтири скиртѣ, возовъ по 10.
На Лобасовской три скиртѣ по 10 возъ.
На Пасѣковской шесть возъ.
На Лутавѣ и Пустовойтовской по 4 вози.
На Заболотѣ Терещевской и Мосѣковской пять возъ.
46. Шестомъ члвкамъ на миндиръ опанчъ шест камзіоловъ три со всѣмъ, издержано пятдесять рублей. 50 р.
47. Имѣлось в мене имперіаловъ десять, медаловъ пять росіійских.
48. А сколько денегъ осталось, за недопущеніемъ мене к осмотру неизвѣстен, сколько было.
49. На пустой Александровской землѣ домъ мой, устроеннй мною: свѣтлицъ двѣ з комнатами и сѣнми, з имбаромъ, з конюшнею, з винокурнею и с протчїими всѣми господарскими потребностями.
50. В Рашковѣ, в Московской сторонѣ, овиней 13.
51. Пчель уллевъ 43 в Нежаевцѣ.
52. Масла дѣжечокъ двѣ пудъ по шести.
53. Сиру три дѣжокъ.
54. Кадокъ винничнихъ три по 95 копѣкѣ, да една старая 2 р. 85 к.
55. Трубница 1 р. 50 копѣкѣ.
56. Перепустовъ три, коновъ двѣ.
57. Дѣжокъ головичнихъ двѣ.
58. Кадовбовъ три великихъ порожных.
59. Горѣлки полтори куфи.
60. Вишнювки барило.
61. Уксусу куфа.
62. Саль дванадцят, а в кулкахъ двох.
63. Дѣжечокъ 4 малихъ.
64. Яблуневки барило.
65. Сливянки барило.
66. Меду с кидлиною дѣжечокъ.
67. Пиль тертичнихъ новихъ три.
68. Чембловъ четири.
69. Свердловъ великихъ два, сренѣхъ два, маленькой еденъ.
70. Струговъ три.
71. Заступовъ три.
72. Ножей старихъ столовихъ шесть паръ, а дюжина новыхъ, 12.
73. Закладнихъ вещей, алмазнихъ, яхантовихъ, нитка една жемчугу великихъ урлянскихъ,

шматокъ сребра литого, серебрянихъ копѣекъ, которіе в шухлядки были закладной от племѣнника моего Сичевского с роспискою, купчіе его, Сичевского, и отца его и другіе крѣпости, под охраненіе мнѣ данніе.

79. (sic!). Муки ржаной три четверти.
80. Гречи четвертей шесть.
81. Проса четверть.
82. Ячного солоду четверть.
83. Пшеничной муки четверикъ.
84. Крупъ четвертей двѣ.
85. Бариль маленьких шесть.
86. Ящикъ еденъ.
Погребецъ великій з фруштальними штофами шестма, а меншими шестма.
Куфа водчаная новая, 70 коп.
Вѣдеръ четири.
И всякой надобности, к варенію и к кухнѣ подлежащей, немало.
Мѣшковъ 15 добрихъ.
Чайнихъ чашокъ четири.
Стакановъ фруштальныхъ три.
Пукаль з кришкою.
Румокъ большихъ шест.
Меншихъ шесть.
Сукна черного локоть 14.
Клубковъ пятъ жолтой волосяной (sic!).
Книгъ разнихъ нѣмецкихъ 9.
Руский полуставъ.
Тестаментъ евангелія.
Псалтирь.
Канонникъ.
Букварь.
Алфавитъ духовній.
Кравать желѣзная з пазальномъ ситцевимъ.
Пряжи конопляной и лляной клубковъ 40.
Мотковъ двадцятъ чтири иллянихъ и коноплянихъ мотковъ роздано по селу 10, а коноплянихъ 14.
Лому залѣза фунтовъ на 25.

Скринь три большихъ середственныхъ и малихъ.

Сахару двѣ головѣ в пол-пяти фунтовъ канарского.

Чаю черного и зеленого полфунта.

Фрушталью графинцовъ большихъ з ручками 6, по 70 копѣекъ. 4 р. 40 к. (sic!)

Бутель великихъ скла простого 5.

Средственныхъ бутель 3.

Казань чугунный, 2 р. 50 к.

Затуль чугунный, цена 70 коп.

Една большая и двѣ до печей 2 р.

Табакирокъ 3:

Една бумажная, круглая, под золотомъ, аглицкой работи. 12 р.

Другая табакирка малая шарнѣртомпаковая, финифтовая, 8 рублей.

Третья финифтовая, 4 р.

Зеркало стѣнное, золотіе рами, сѣмдесять пятъ копѣекъ 75 к.

Стулцовъ малихъ под орехъ 12, цена три рубль. 3 р.

Столъ большой складованой, чотири рубль с полтиною.

Весѣлля, коштомъ моимъ и умершой тіотушки моей Наталіи Демяновни дѣланій, а одной тещи моей никакого кошту не было, в домѣ Адамовскимъ.

Сто четвертей жита получилъ от тіотушки на новое господарство.

Шляпа перевивальная, соболемъ опушенная, чотири рубль с полтиною. 4 р. 50 к.

Шафу большую з золотими, тридцятъ шестъ рублей. . 36 р.

Чолковъ теплыхъ женскихъ баволнянихъ краснихъ и синѣхъ и другихъ шесть паръ новихъ, по 80 копѣекъ. 4 р. 80 к.

(Архивъ Черниговскаго губ. правленія, «дѣла военныя» 1768 р., зв. 17, № 765, л. 569 і слід.).

Матеріяли і замітки.

Думка про українську духовну часопись у Київі в 1858 р.

Багато матеріялів маємо ми вже опублікованих про усякі теорії і напрями в разв'язанні пекучого питання про українське письменство в 19-му і початку 20-го віків; але не настав ще час викладати повну історію цього питання, бо ніколи нема змоги освітити як слід, во всю глибину, багатьох моментів з цієї історії, через те, що не на порі ще оголошувати всі факти, які потрібні для об'єктивного погляду на події та на діячів в їх—це раз, а вдруге—дуже багато фактів ще переховується в архивах, в листуванні сучасників і др. Коли не настав ще час до складання повної історії питання, то треба тепер же по зможі використувати всі ті матеріяли, що лежать поки що ненадрукованими, як що вони по характеру своєму не запотрібують таємности. На цей раз я хочу подати маленький по змісту, але значний по характеру матеріял з листа П. Г. Лебединцева до свого брата О. Г. Лебединцева в кінці 1858 р.

Ім'я обох цих братів Лебединцевих дуже відоме не тільки у нас в Київі, але й по всій Україні, а може і по всій Росії. Один з них, Петро Гаврилович, був багато год катедральним протоєреєм в Софійськїм соборі в Київі, був правицею цілого рядка київських митрополитів, був знавцем місцевої історії, а особливо історії правобічної України й Київа; в де-яких гуртах його визнавали «сь юныхъ лѣтъ украинофиломъ по воззрѣніямъ и убѣжденіямъ»¹⁾, в інших—мало не ретроградом обрусителем, а про те по всіх гуртах—чоловіком дуже сильного розуму і великого такту. Другий брат, Теофан Гаврилович, був професором київської семинарії й академії, а потім начальником холмської учебної дирекції, далі—радомської, а нарешті—редактором

¹⁾ Так висловився про його свящ. О. Титов у Труд. Київ. Дух. Акад. 1897 г., № 1.

і видавцем в Київі історичної часописі «Кіевская Старина». Як і брат його, він ще дожидає того часу, коли можна буде освітити його з усіх сторін об'єктивно, бо за діяльність його в Холмщині і Радомі де-хто лічив його справжнім російським урядником-обрусителем, за редакторство «Кіев. Стар.» українофілом; а С. Щеголев ¹⁾, взагалі не скупий на аттестації sui generis, той прямо каже, що О. Лебединцев «изобличенъ еще въ 60-хъ годахъ въ украинофильской пропагандѣ въ Холмской Русн.»

В кінці 1858 р., з якої пори я і хочу подати маленький факт з листування братів Лебединцевих, П. Г. Лебединцев був священником в м. Білій Церкві, а разом благочинним і законоучителем. В той час він був вже в чималому почоті у адміністрації, особливо за участь його «въ содѣйствіи гражданскому начальству во вразумленіи взволнованныхъ крестьянъ» ²⁾, як сказано в його формулярі; був він відомий вже і в своїх наукових роботах, особливо ж в розшукуванні архивних матеріалів в Білоцерківщині. О. Г. Лебединцев був молодим професором київської семинарії, але вже магістром богословія і теж почавшим вже свої наукові роботи. При київській семинарії тоді видавалась невеличка часопись «Воскресное Чтеніе», якою, як видно, дуже був незадоволений Петро Гаврилович, бо в листі його до брата 12—V 1858 р. читаємо: «Какъ же подло пишуть въ Воскресн. Чтеніи! Посмотри № 1-й сего года—пасхальный: о, ужась! какой подлый стиль, какая безграмотность! Я стыжусь послать этотъ номеръ директору, хотя онъ и просилъ меня. Узнай, пожалуйста, кому принадлежитъ статья о явленіи Господа апостолу Петру, кто этотъ грамотѣй? О барбарь!» В цей самий час в київській семинарії явилась думка видавати нову часопись, і наскільки відомо, думка ця виходила од О. Г. Лебединцева. Знаючи, мабуть, про це, П. Г. Лебединцев і пише братові лист 14 дек. 1858 р., починаючи його так:

«Сейчасъ мнѣ пришла мысль благая! Можетъ и у васъ была она, да я не слыхалъ. Мысль не хитрая, простая весьма. Я выписывалъ изъ *Allgem. Zeitung*, что въ Венгріи издаются духовные листки на мадьярскомъ и словацкомъ нарѣчіяхъ для протестантовъ. Вспомнилъ я, что сталъ и у насъ выходитъ журналъ духовный на латышскомъ нарѣчии. Почему бы не быть у насъ журналу духовному на малоросійскомъ языкѣ, и почему бы не издавать его при Кіевской семинарии, имѣющей столько хохловъ въ учебномъ нынѣшнемъ штатѣ? Малорос. бѣдныя проповѣди Гречулевича дожили 2-го изданія; это ручательство

¹⁾ Див. його книгу «Украинск. движеніе, какъ современный этапъ южно-русс. сепаратизма». Кіевъ 1912 г., стр. 72.

²⁾ Див. про це «Український Науковий Збірник». Вид. Укр. Наук. Тов. Москва 1915 р., стат. Добровольского.

лучшее, что малорос. духовный журналъ будетъ имѣть успѣхъ. Воскресное чтеніе плохо расходуется по Малороссіи; ясно, что ей нуженъ, духовный національный журналъ. Малороссовъ же болѣе, чѣмъ латышей—12,000,000! Только! Да и языкъ чище латышскаго... За сотрудиками также дѣло не станетъ. Что же? составьте митингъ и, помолясь Богу, хлопчите у ближайшаго и дальшаго начальства. Если разрѣшить, то это будетъ великій подарокъ къ Новому году; только не откладывайте, пусть хоть съ 1 марта да начните. А грошей, грошей сколько наберете; такъ будете личить на карбованци, якъ Яхно ¹⁾, у кожного буде лишня тысяча карбованцивъ, або и двѣ. Мимоходомъ я передаю эту мысль и Преосв. Антонію. Слѣдовательно, она скоро обобщится. Кивни и Крамареву, если нужно прозвонитъ или проблагословитъ. Назовите хоть—*Недильна Бесида*—это то же Воскресное Чтеніе, или *Благочестива Мова*. Хоть оригіналу бы мало хватило, можно многое передѣлывать, особенно жизнеописанія святыхъ и свѣдѣнія о богослуженіи... А какое большое сочувствіе вы встрѣтите не только въ провинціи, но и въ столицѣ! А какъ велика польза будетъ душевная! Хотя сдѣлайте попытку: что вамъ скажутъ? Къ тебѣ обращаюсь я съ этимъ предложеніемъ, ибо ты хотѣлъ печатать въ Воскресномъ Чтеніи проповѣди на малорос. языкѣ, и о. Антонію, кажется, тебѣ обѣщаль. А сколько чести будетъ Кіевской семинаріи отъ Марченка, Срезневскаго, Кулѣша, Шевченка, Гулака-Артемовскаго и другихъ!..

Не маю я листа в одповідь на цю дораду П. Лебединцева, але з кількох стрічочок, які зустрічаємо в листі його 24 дек. 1858 року, зрозумілим стає, що О. Лебединцев не знайшов серед професорів семинарії приятелів цієї думки, бо там в більшості були не «хохлы», як пише П. Лебединцев, а звичайно «кацапы».

«А я думаль, что у васъ въ семинаріи одни хохлы да и о. Феоктиста считаль глубокимъ малороссомъ. Мое предложеніе было увлеченіе народное, пробудившееся при взглядѣ на то, что дѣлается у другихъ. Дай Богъ, чтобы когда-нибудь оно все же исполнилось» ²⁾.

Висловлені в цих листах думки про потребу для народа духовної часописі на українській мові, і висловлені тоді, як намічалася нова ера в житті цього народа, дуже важні, особливо ж у такої видержаної, такої тактовної особи, якою у всі часи був П. Г. Лебединцев.

В. Науменко.

¹⁾ Сахарозаводчик Яхненко.

²⁾ Листи П. Г. Лебединцева до брата знаходяться в автографах в моїй колекції.

До біографії Гр. Залюбовського.

Григорій Залюбовський (1836—1898) належить до мало відомих, але вельми заслужених діячів української етнографії, особливо етнографії Катеринославщини¹⁾. Ще менше ніж діяльність етнографа відома його участь в українському літературному русі 60-х і 70-х років. Матеріали з невеличкого архіва небіжчика, передані мені його вдовою, подають цікаві відомості про його велике зацікавлення літературним українським життям, про певні заходи в справі українського видавництва, як його самого, так і ще деяких наших діячів, заходи, які зоставалися досі здебільшого майже невідомі нашому громадянству. Тимчасом цей бік діяльності Залюбовського має інтерес не тільки для його власної біографії.

З цікавого листа Залюбовського до Максимовича, писаного 20 падолиста 1864 р. з Харькова, довідуємось, що Залюбовський, тоді студент університету, належав до українського гуртка, який дбав про видання й розповсюдження книжок на рідній мові, та й сам виступав, яко український видавець. В цьому листі Залюбовський звертається до Максимовича од імени харківського гуртка²⁾: «нам, харківцям, пише він, дуже б треба, дуже б бажалось володати Вашими літературними і историчними вчинками, таж Вашими збірками українських пісень (виданнями років 1827, 34 й 49) й українськими збірками, але чисто не знаємо, де їх добути. Я засилав прісьбу свою про це і у Петенбурх, і у Москву, і у Одессу, рився і в харківських книгар-

¹⁾ Про Залюбовського див.: некролог у «Придніпров. Краю» 1898, № 11; «Страничка изъ жизни Г. А. Залюбовскаго» у час. «Днѣпровская Молва», 1899, № 47 (передруковано в «Кіев. Стар.», 1900, № 1, стор. 17—19); В. Даниловъ, Памяти Г. А. Залюбовскаго, в т. V «Лѣтописи Екатер. Архив. Ком.», «Дніпрові хвилі», 1913, № 2, стор. 17—21; М. Биков, Г. А. Залюбовський, «Дн. Хвилі», 1913, № 9 (з портретом). Оце й уся література про Залюбовського, як не рахувати ще маленької заміточки в «Книжному Вѣстнику» за 1898 рік. Залюбовський брав діяльну участь у таких виданнях як «Приказки» Номиса, «Труды Чубинського і достарчив багато матеріалу для Юго-Западн. Отд. Географ. Т-ва, для словника Шейковського, для словаря, який склався при «Старій Громаді у Києві та ин.

²⁾ Передрукову уривки з цього листа, вважаючи на дуже малу розповсюдженість такого видання як «Лѣтопись» катеринославської архівної комісії, де умістив його д. Данилов (т. V, 1909 рік., стор. 110—111).

нях, але все по дурному—нема. Так оце, спіткавши случаєм шлях до Вас, я й пишу й покірливо прошю Вас відповідати нам, де б ми могли знайти це усе? Треба б сего усього у Харьків екземплярів по десятку або-що; не лишне б зовсім було, як би й більш було сих вчинків на продажі у книгарні Баллиної, хоч на компресії, бо потреба на них чуєця не рідко, а особливе на збірки пісень. Коли ласка ваша, шановний пане, оповістить нас про це. Кажу: «нас», бо я тут не один малоросс, бажаючи добра своїй родині і цінуючий людей, котрі роблять їй добро і не відвертаюця від неї, як снни непотрібні. Нас, кажу, я не один, і усі ми бажали мати Ваші вчинки і видання». В кінці листа Зал—ий додає: «Подозвольте мені від себе послати Вам два харьківських видання: «Долю», вчпнок молодого писакп-чорноморця Нордеги, і «Не до любови», вчпнок одного полтавського пана Шохнна. Прошу Вас прийняти в подарунок; я їх видавець. Готуєця у нас дечого багато до дрюку і повинно хутко попасти у дрюкарню—дещо і драматичне, і бельетристичне, і ліричне. Не знаю, коли воно вийде на світ Божий. Готуєця й збірка на світ»...

На цей лист Максимович відповів 16. XII. 1864 р. досить сухо (російською мовою), подаючи тільки відомости, де й за яку ціну можна добути його книжки. Ця відповідь знайшлася тепер серед паперів Залюбовського. Згадувана в листі Балліна (Олена Степановна) мала в 60-х роках у Харькові свою книгарню і видавала українські книжки; 1863 року її коштом видано було в Петербурзі збірник українських пісень. Тоді ж збиралась вона видати «Байки» Глібова, про що свідчить знайдений серед паперів Залюбовського лист Глібова до неї. В цьому листі поет-байкарь дає свою згоду на видання, попереджаючи, одначе, що його байки видав київський учейний округ для задніпрянських шкіл, в числі 800 примірників та що є вже потреба в повторенні цього видання. За те Глібов пропонує Балліній взяти на себе «небывалое доселѣ издание на украинскомъ языкѣ, подъ заглавіемъ *Ворожка*, *Веселая книжечка въ гулящій часъ* (українській оракуль)». Він подає й план видання: «Это издание будетъ имѣть несомнѣнный успѣхъ, какъ чрезвычайно популярная книжка. Я надъ нею работаю давно;—ждуть ее съ нетерпѣніемъ. «Ворожка» состоитъ изъ 3-хъ отдѣловъ: I. Питанія (вопросы); II. Ворожба—кружки и таблицы; III. Ворожчині речі (отвѣты). Она составлена очень оригинально, какъ ни одинъ московскій оракуль, наполненный каляканьемъ (а Вы знаете, какъ они идутъ!). Вопросы расположены по рядкамъ или группамъ: хата, гай, садокъ, поле, зілля, птиці и т. п. Гаданье—по кружкамъ, посредствомъ выбора любого названія: хатнихъ вещей и принадлежностей, всякого рода квітокъ, деревъ, хліба, зілля, пташокъ и т. п.; на таблицы бросается намистина или зернятко. Ворожчиннихъ речей (отвѣтовъ), очень разнообразныхъ, остроумныхъ и благоразумныхъ (солидныхъ)—

болѣе 5000». Скільки знаємо, ні «Байки», ні «Ворожка» Балліною видані не були.

Року 1864 Залюбовський покинув Харків не добувши університетського курсу і пішов на службу; р. 1867 він зробився судовим слідователем в катеринославському повіті, якийсь час служив у Ростові, р. 1881 знову вернувся на Катеринославщину (звідки був і родом) і вже до кінця віку служив тут на посаді члена окружного суду. Коли 1873 р. заснувався в Києві «Юго-Западный Отдѣлъ» Географічного т-ва, Залюбовський вступив до його членом (обібрано його 4 іюня 1873 року) і зробився активним співробітником. Тоді ж саме поновив Зал-ий свої колишні літературні плани, про що свідчить його лист до М. Лисенка (Зал-ий залишив у себе копію з цього листа, він взагалі знімав копії з своїх листів):

26 февраля 73 г. Екатеринославъ

Милостивый Государь,

Николай Витальевичъ!

Располагая кое-какими сочиненіями на малор. яз., я желалъ бы издать ихъ, но затрудняюсь въ избраніи ближайшаго и удобнѣйшаго пути (съ наименьшими стѣсненіями) для цензурованія ихъ; Иванъ Яковлевичъ Рудченко указалъ мнѣ обратиться къ Вашему содѣйствію. Основываясь на этомъ указаніи, а также на сообщеніяхъ нѣкоторыхъ моихъ одесскихъ знакомцевъ, я рѣшаюсь безпокоить Васъ настоящимъ письмомъ во имя добраго дѣла. Помимо открытія пути, меня затрудняетъ еще самая форма представленія сочиненій въ цензуру: нужно ли при этомъ какое-либо заявленіе и отъ кого именно—отъ автора ли или отъ издателя, или можно и отъ лица посторонняго? и въ какой формѣ должно быть это заявленіе? достаточно ли прислать сочиненіе въ одномъ экземплярѣ, или, быть можетъ, въ двухъ? и нужно ли цензору непременно сообщать имя автора и предполагаемое количество экземпляровъ изданія? или все это вещи безразличныя? я покорнѣйше прошу Васъ не поставитъ себя въ трудъ сообщить мнѣ эти свѣдѣнія, если Вы ими располагаете.

Я послалъ въ Кіевъ часть матеріаловъ для словаря, составляемаго г. Житецкимъ, и пишу ему о полученіи ихъ отъ сестры моей Залюбовской, въ домѣ Смирнова, на Крещатицкой площади, на углу Михайловской ул., въ квартирѣ генерала Червоннаго. Такъ какъ сестра моя остается въ Кіевѣ не долго (не долѣе 9-го марта), а письмо мое можетъ не дойти до г. Житецкаго до времени отъѣзда ея, то позвольте и Васъ просить принять участіе въ приобщеніи этого матеріала къ тому богатому запасу, которымъ, какъ слышу я, располагають работающіе по составленію словаря. Посланный мною матеріалъ довольно обилень; происхожденіемъ—изъ С.-Пб-урга.

Мнѣ обѣщана присылка нѣсколькихъ произведеній на малоросійскомъ языкѣ для изданія ихъ—въ свѣтъ. Могу ли я рассчитывать на Ваше содѣйствіе въ представленіи ихъ цензуру и на Ваше участіе въ скорѣйшемъ возвращеніи ихъ обратно? И можно ли надѣяться что кievская цензура не обезобразитъ ихъ? Въ послѣднемъ отношеніи не находите ли Вы кievскую цензуру, какъ провинціальную, излишне боязливою, и не удобнѣе ли обратиться въ петербургскую цензуру? Не извѣстенъ ли Вамъ въ такомъ случаѣ наилучшій посредникъ при обращеніи въ С.-Пб. цензуру?

Извините, что я такъ безцеремонно позволяю себѣ затруднять Васъ своими вопросами; въ оправданіе свое могу поставить лишь одно—затрудняю Васъ не ради личныхъ интересовъ, и потому смѣю надѣяться, что Вы не оставите моего письма безъ отвѣтнымъ.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ покорнымъ слугою Гр. Залюбовскій.

На це скоро прийшла відповідь:

7 марта, 1873 года Кіевъ.

Милостивый Государь,
Григорій Антонович!

Весьма Вамъ благодарнымъ состою за Ваше довѣріе ко мнѣ въ столь дорогомъ для меня дѣлѣ. На мой взглядъ, такъ и предисловіи всякихъ извинительныхъ не слѣдовало бы употреблять съ Вашей стороны. Имѣете такого сорта вещи въ рукахъ, затѣмъ навѣрно знаете, къ кому обращаетесь, то имѣете полное право требовать такого рода услуги для пользы общаго дѣла.

Письмо Ваше я получилъ наканунѣ своего выѣзда въ Петербургъ. А чтобы дѣло не задерживать, я поручилъ мужу моей сестры, Михаилу Петровичу Старицкому послать Вашу получить и сладить съ цензоромъ, съ которымъ мы оба знакомы и состоимъ даже въ нѣкоторыхъ, пріятельскихъ отношеніяхъ.—Сей же Старицкій есть вмѣстѣ съ тѣмъ даровитый нашъ украинскій писатель. Сегодня вышла книга переводовъ его «Казки Андерсена» на малор. языкѣ съ прекрасными картинками; затѣмъ недавно получена изъ Главнаго Управленія по дѣламъ печати его оперетта «Різдвяна Ніч», написанная для сцены по Гоголю (Ночь передъ Рождествомъ). Музыка къ ней моя. Як дасть Богъ Великодня діждемо, той на кону великого театра Кіів її побачить.

О тѣхъ условіяхъ, что вы спрашиваете касательно подачи цензуре, я не имѣлъ времени спросить; но думаю, что остановки не будетъ, и если вы политично-скромны, то можно быть увѣрену въ благополучномъ разрѣшеніи. Присылайте на имя Михаила Петровича Старицкаго, домъ Новицкаго по Шулявской улицѣ, возлѣ Университета. Жаль, что въ письмѣ своемъ Вы даже не намекнули, какого рода ваши про-

изведенія.—Что касается словарнаго матеріала, то г. Житецкій быль уже у вашей сестры и возьмь его у нея.

Еще разъ благодарю васъ за довѣріе, съ какимъ Вы почтили меня, обратившись искренно къ *своему* человекѣку.

Позвольте увѣрити Васъ въ искренней преданности Вашего покорнаго слуги Н. Лисенка.

Які се «сочиненія на малор. языкѣ» гадав видати Залюбовський—незвісно. Серед його паперів залишився цілий ряд українських рукописів, писаних і його рукою й чужими; може деякі з них і мав на увазі Залюбовський? Рукописи такі: 1) *Військова повинність. Короткий виклад устава про військову повинність для українського люду*. Зложив М. К. 1874 року. (46 сторінок в 8-му долю звичайного аркуша). 2) *Історія України* (без іменн автора, помічено роком 1864-м; 28 ст. вісімки), такі розділи: «передне слово дещо про Вкраїну і про Вкраїнців. Про те, якъ жили слов'яне й Українці за стародавнихъ часівъ». Уривок—«Святополкъ» і «Ярославъ I, Мудрий». 3) Рукопис твору моралізуючого змісту, щось наче Квітчині «Листи до любезних земляків»; без спільного заголовку, в трьох «Листах»: «Листъ першый. Про смейну згоду» (ст. 12, 8°); «Листъ другий. На що лишній кладъ, колы въ дитяхъ ладъ» (ст. 20, 80); «Листъ третій. Ой диты, мойи диты! Любо-бъ на васъ глядшты, ой колыбъ вы были въ совити», (ст. 10, 8°). 4) Грицько Гурчъ або залипяння. Комична оперетка на дві дії. Соч. Швидкого Косаря. Без року, ст. 28, 4°. 5) *Оточий до кладу*. Комична оперетка у двохъ малюнках. Підписано: Опаеас Горобецъ. 1866 року 15 травня. Ст. 44, 8°. Писано все рукою Залюбовського. 6) *Казка. Переклад на українську мову*. Це єсть переклад відомої «казки» Щедрина «Про те як мужик харчував двох генералів». Ст. 15, 8°. 7) *Ничь на косарскимъ коши* (Оповідання) А. Кащенко. 1884 р. Паздерныкъ 1884. Ст. 26. 4°.

Крім того в паперах Залюбовського залишилось багато різних віршів, етнографічних записів, топографічних заміток, статтів російською мовою, як от «Записки по історіи Малоросіи. Составиль Григорій Залюбовскій. 1863 г. Май, Харьковь». Етнографічний матеріал—пісні, слова, приказки, перекази та ин. передано до Етнографічної комісії Українського Наукового товариства у Києві. Серед паперів збереглося кілька листів до Залюбовського од Д. Яворницького, Ол. Афанасьєва, Вас. Лукича (редактора «Зорі»), лист якогось галицького діяча, що стояв близько до театральної справи, зі Львова 11 грудня 1864 р.—в справі переїзда до Львова якогось українського актора і про надсилання українських пьєс для львівського театру. Нарешті дуже цікавий лист П. Ефименка, адресований до невідомої особи, може бути що В. М. Білозерського. За для безперечної його історичної цікавості друкуємо тут цей лист:

Многоуважаемый Василий Михайлович!

• Чубинскій и я намѣрены составить и издать въ Архангельскѣ украинскій учено-литературный сборникъ. Намъ, прежде всего, необходимо знать, въ какомъ положеніи теперь находится украинское дѣло и не встрѣтятся ли со стороны цензуры большихъ препятствій. Вы, какъ человекъ, близко стоящій у дѣла, знаете это лучше другихъ, поэтому, мы усерднѣйше просимъ Васъ увѣдомить насъ объ этомъ.

Въ сборникъ предполагается помѣстить статьи молодыхъ людей, преимущественно тѣхъ изъ нихъ, которые волею судебъ попали на чужбину. Изъ нашихъ статей будутъ напечатаны: моп: украинскія мнѳологическія пословицы, съ краткимъ очеркомъ мнѳологіи нашихъ предковъ; украинскія загадки, съ объясненіемъ ихъ происхожденія и изъясненіемъ вѣрованій кочевого періода; верховныя божества славянъ въ земледѣльческую эпоху; южнорусская демонологія; происхожденіе у нашихъ предковъ вѣрованія о душѣ и судьбѣ; малороссіяне, сосланные въ прошломъ столѣтіи въ Архангельскую губернію; значеніе могилъ, городищъ и т. д.; восточный элементъ въ южнорусскомъ языкѣ и проч. Чубинскій помѣститъ историко-юрдическія статьи: семья; наслѣдство; договоры; понятія народа о преступленіи и наказаніяхъ и о значеніи обычнаго права. Кромѣ того, мы надѣемся получить кое-что отъ Шманова, Яценка, Конисскаго и другихъ. Когда то послана была Вамъ мною статья о св. Георгіѣ и Полисунѣ. Теперь она понадобилась мнѣ. Если можно, то потрудитесь возвратить ее съ г. Нероновымъ.

Уважающій Васъ землякъ Петро Ефименко.

Архангельскъ. 12 февраля 1864 года.

Скільки відомо, із заходів Залюбовського що-до видання українських творів не вийшло нічого. Життя у глухій провінції, яку виявляв з себе Катеринослав 70-х і початку 80-х років, не сприяло живим звязкам з тодішнім літературним українським рухом. Та й часи скоро настали такі, що працювати на ниві українського пцсьменства стало майже неможливо. По-малу Залюбовського захопила участь в місцевому житті,—він був дуже активним діячем новомосковського земства і міського самоврядування в Катеринославі; не збувся він тільки свого живого інтересу до етнографії і при кожній нагоді записував з уст народу словесний матеріал. Як каже його біограф «хоча він і не виставляв себе за часів своєї служби у Катеринославі українцем (та й як його було виставляти себе таким во время люте!), але він жив і працював для культури України, любовію до котрої билося його серце під казенним віцмундіром»¹⁾.

Д. Дорошенко.

¹⁾ М. Биков, «Дніпрові Хвилі», 1913, № 9.

Передплата на „Живописную Украину“ та кн. Н. А. Долгоруков.

Як звісно, в початку 40-х років минулого століття Шевченко розпочав видання «Живописной Украины», в якій поет-художник бажав подати в малюнках історію й побут рідного народу. Біографи Шевченка, засновуючись на його листах, висловлюють здогад, що думка про це видання виникла в поета під вражінням картини його вчителя по академії Брюлова «Облога Пскова», картини, яка воскресила в душі Шевченка спомини про минуле рідного краю. Згадане видання мало вийти у трьох випусках з таким рахунком, щоб до першого увійшли краєвиди, цікаві з історичного погляду, або своєю мальовничістю; до другого—сучасний побут народу, і до третього—історія. Щоб зібрати матеріал для «Живописной Украины» Шевченко не раз робив мандрівки по рідному краю, одвідуючи місця найбільш цікаві своїми історичними спогадами.

Заручившись допомогою своїх вчених земляків—Куліш обіцяв написати текст до малюнків з сучасного побуту і до краєвидів, а Бодянський до малюнків історичного характеру—Шевченко надрукував публікації про своє видання по столичних газетах і «Вѣдомостях». Розповсюдження «Живописной Украины» взяли на себе приятелі й земляки поета. Як побачимо зараз, це видання стріло співчуття з боку осіб, що займали високе офіційне становище. 12 октября 1844 р. Чернігівський губернський предводитель дворянства В. Н. Ладомірський одержав від кн. Н. А. Долгорукого, що був на той час чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатаром, офіційного листа такого змісту:

Милостивый Государь,

Василій Николаевич!

Находящийся при Императорской Академіи Художествъ въ С.-Петербургѣ классный художникъ Шевченко, известный поэтъ-живописецъ, посвятивъ себя изученію всего достойнаго замѣчанія въ предѣ-

Original from:

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

дахъ отечества, предпринять періодическое издание, которое будетъ имѣть цѣлью изображеніе въ картинахъ важнѣйшихъ достопримѣчательностей Южнаго края Россіи, столь богатого историческими воспоминаніями и разнообразными красотами природы. Изданіе свое г. Шевченко назвалъ «Живописной Украинной».

Оно выходитъ будетъ отдѣльными выпусками въ количествѣ 12 эстамповъ ежегодно, по программѣ, опубликованной въ столичныхъ газетахъ и вѣдомостяхъ. Въ послѣдней половинѣ текущаго года выйдутъ первые шесть эстамповъ, изъ коихъ три уже совершенно готовы ¹⁾).

Не сомнѣваясь въ томъ, что въ числѣ дворянъ, предводительствуемыхъ Вашимъ Превосходительствомъ, найдутся многіе лица, любители изящнаго, коимъ пріятно будетъ содѣйствовать успѣху сего предпріятія, тѣмъ болѣе, что оно по назначенію своему непосредственно касается ихъ родины и слѣдовательно не можетъ быть вовсе для нихъ чуждымъ,—я покорно прошу Васъ, Милостивый Государь, принять въ дѣлѣ этомъ зависящее съ Вашей стороны участіе приглашеніемъ желающихъ дворянъ Черниговской губерніи къ подпискѣ на упомянутое изданіе г. Шевченка, которому онъ назначилъ цѣну за шесть гравюръ перваго выпуска три рубля серебромъ. Подписку эту не оставьте препроводить въ канцелярію мою, коею немедленно потребовано будетъ отъ издателя потребное количество экземпляровъ и по полученіи тотчасъ же вышлются подписчикамъ отпечатанные уже эстампы, изображающіе: а) видъ въ Кіевѣ, б) мірскую сходку и в) приношеніе даровъ въ 1649 году отъ трехъ державъ Богдану и Украинскому народу; на остальные же три эстампа, предназначенные къ выпуску не позже будущаго декабря мѣсяца, подписчики вмѣстѣ съ тѣмъ получать билеты.

О распоряженіяхъ, какія по предмету сему будутъ Вами сдѣланы и о послѣдующемъ прошу Ваше Превосходительство увѣдомить меня безотлагательно.

Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ къ Вамъ почтеніи и преданности

Кн. Долгоруковъ.

С.-Петербургъ сентябрь 1844 г.

Цей листъ губернський предводитель дворянства розіслав повітовимъ предводителямъ; про одержання цього листа і про його розсилку по повітахъ він повідомивъ кн. Долгорукого. На жаль в паперахъ нема

¹⁾ Якъ звісно, до I-го й одинокого випуску «Ж. У.» увійшли 6 гравюръ: «Судня Рада», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Кавка», «Видубицький монастир» і «У Кієві».

відомостей про те, який успіх мав лист князя, а також і як поставилось дворянство Чернігівщини до видання. «Дѣло» закінчується повідомленням повітових предводителів про одержання ними листа кн. Долгорукого. Ці повідомлення одержано тільки з трьох повітів (усіх в губернії 15)—Сосницького, Суражського й Ніжинського. Факт співчуття до українського культурного підприємства з боку представника вищої адміністративної влади на Україні дуже цікавий сам по собі; мимоволі викликає він згадку ще про один факт—уже за наших часів: відоме опротестування чернігівським губернатором постанови чернігівського губернського земства про видання альбому малюнків Шевченка, які зберігаються в земському ж музеї В. Тарновського...

О. Соловій.

Н О В І К Н И Ж К И.

Н. Тіандеръ. *Датско-русскія изслѣдованія, выпускъ III, Петроградъ, 1915 г., ст. 204, цѣна 2 р. 50 к. (відбитка з Записок Іст. фил. факультета Петроградського унів.).*

Під сим заголовком міститься розвідка про перекази за скандинавські мандрівки—«Скандинавское переселенческое сказаніе». Перекази сі нераз були предметом досліду; свого часу ними займався датський вченнй Стенструп, новіше петроградський професор Браун, що в своїх «Разысканіяхъ въ области гото-славянскихъ отношеній» старався розслідувати джерело переказів Готів, Ляонгобардів і иньших германців про їх мандрівку з Скандинавії. З сих переказів нашої минувшини безпосередно дотикають перекази готські. Але покійний Кунік досить давно, ще в 1860-х рр. вказав також на споріднення сих переказів з оповіданням літописи про приход варязьких князів до Новгороду. Він вказав на подібність запросин Новгородців з оповіданням Відукінда про запросини Саксів Брітами, Павла Діакона про запросини Ляонгобардів до Італії, а Льва Остійського про закликання Норманів до Сіцилії, також на подібність готської мандрівки на трьох кораблях з приходом трьох варязьких князів на Русь «з родами своїми». Д. Тіандер задумав поширити рамки роботи свого вчителя, проф. Брауна, включивши ряд ще иньших варіантів сих переказів—традицій нормандських, шведських, фінляндських, і в світлі їх вияснити літописне оповідання як один з варіантів оповідань про виселення германських дружин з скандинавської вітчини. Результати сеї роботи справді інтересні. Літописне оповідання належить до тої серії варіантів сих переказів, де центр ваги лежить на закликанню: виясняються причини, які привели тубольців до гадки закликати до себе Скандинавів (непорядки, замішання, брак справедливости), оповідаються запросини (захвалювання землі послами) і потім наслідки сього закликання: прихід варязьких дружин, поділ між ними землі і дальше пановання в ній. Се наближає літописний переказ до переказів англо-саксонських, у Беди і Ведукінда, де центр ваги лежить теж на запросинах, їх причинах і наслідках. Мотив запросин і захва-

лювання землі для переселення розвиненій також в переказах про переселення Норманів до Сіцилії, але тут є занадто виразні сліди знайомости з традицією Льонгобардською. Льонгобардська ж традиція, найповніше представлена у Павла Діакона, займає центральне місце— вона, хоч в коротких виразах, спинається і на причинах виселення (наслідком перелюднення, вибирається третя частина для еміграції— жеребком, і пускається в мандрівку), а потім розвиває також мотиви запросин до нової країни, Італії. Велика група переказів—норманські, швайцарські, свевські, готська сага, розвивають *причини* еміграції: перелюднення, голод, потреби позбутися частини людности. Тут велике значіння має мудра рада замість побивати зайву людність вислати її на чужину. Число три грає чималу роллю—то вибирається третина людности (третя частина, кожний третій—жеребком), то йдуть три кораблі, три сотні, три ватаги з трьома вождями, але при тім є всякі вагання (в інших варіантах не два вожді, а тільки три, вибирають не третього, а девятого).

Так твориться великий ланцюх переказів. На однім хронологічним кінці його готська легенда, в незначних уривках захована у Йорнанда, на другім—шведські і шведсько-фінські перекази недавніх часів про виселення з причини голода—уже не воєнні а хліборобські. Літописне оповідання ясно входить в сей ланцюх і тим виявляє своє варязьке (скандинавське) походження. Деякі зближення д. Тіандера, правда, бувають натягнені, але звязь переказів і без них виступає досить виразно.

Фактичний, побутовий підклад, на яким розвинулися отсі перекази, автор припускає такий (с 20): фізичні і економічні обставини германської вітчизни змушували до періодичних виселень частину людности: еміграція заступила давніше винищування певної надвишки. Зпочатку людність виселялася при недороді, пізнійше в практикувійшло періодичне виселення—третину молоді виселяли трьома ватагами або на трьох кораблях за море, де вони знаходили вже своїх земляків, які з радістю їх стрічали. Відси представлення, що мандрівка сталася на запросини місцевих людей, а її результат опановання нової «великої і багатой країни». У вступнім розділі книги автор спинається над питанням про германську вітчизну, виясляє ті умови, в яких мусіли розвинутися сі мандрівки і перекази про них. Початок переказів в їх пізнійшій формі припускає в римських часах, коли римське правительство закликала в свою службу Германців—відгомін сих фактів він добачає в оповіданню Йорнанда, в переказах швайцарських і льонгобардських (с. 95). Але сей мотив переносився потім і на переселення туди, де Скандинавів ніхто не кликав, а просто вони підбивали собі місцеву людність, як у Британії, в Сіцилії і в Новгородських краях. Особливо на мотив покликання тубольцями налягали, записуючи ці,

перекази, хроністи з тубольців, щоб представити нові відносини внаслідок добровільних запитань.

Фактичну основу оповідання про варязьке переселення автор припускає дуже скромну: Варяги підбили собі області перераховані в літописнім оповіданню, війни Слов'ян і Фінів улекшили їм це діло, кінець кінцем підбиті Варягами області об'єдналися під властю одного вождя; новгородський літописець прийняв скандинавський переказ про запитання варязьких князів тому, що він відповідав вічевій практиці і запитанням князів в Новгороді X—XI вв. (с. 176—7). Скандинавську Русь полудневих країв д. Т. вважає ранішою еміграцією—пристає в тім до поглядів ак. Шахматова, але вносить ту поправку, що ріжниця була також і в вихідних пунктах сеї еміграції; Русь була Скандинавськими Гетами, з полудневої Швеції, тим часом як Варяги Свеї з північної Швеції (с. 173); готська Русь, пробившись на Подніпров'я, одідичила тут старе готське пановання в сих краях. Але на сих поглядах автора на історію Скандинавізму на Русі, на політичні відносини IX—X вв., не буду ширше спинятися; відчувається, що автор не хазяїн в сій області, його виводи не оперті на твердих підставах самостійних студій і тому не мають і особливого інтересу.

М. Грушевський.

Проф. Г. Павлуцій.—*О происхождении древнерусской иконописи. Съ табл., 16 ст. 8-ки (з «Кіев. Универс. Извѣст.» 1914 р.).*

Автор сієї статті розглядає думки Лихачева (Італо-критская школа), Кондакова (Іконографія Богоматери), Георгієвского (О фрескахъ Ферапонтова монастыря) й Муратова (Происхождение древнерусской живописи)—о початку староруського малярства, та піддає їх критичному осудові. Отже він оспорує гадку Лихачева і Кондакова про вплив італо-критської іконописної школи на староруську, бо «іконопись въ лучшихъ своихъ памятникахъ представляетъ поэтическое воспроизведение въ лицахъ и краскахъ догматовъ, пѣснопѣній, символовъ. ...Неотъемлемая ихъ принадлежность есть стилизація, удаление отъ реальности...» Традиція, шаблон — от спільна основа, на якій виростає близьке споріднення. Але воно не затирає слідів і черт національної самобутности. Ітак, Лихачев думає, що «московская школа иконописи носитъ самостоятельный характеръ съ яркими красками, бѣлизною лицъ, узорочною одеждою»; а Георгієвський бачить ціх московської іконописі в колориті, продовгастих статях з чертами русифікації іконописних деталів (одежа, обстановка), і житевим реалізмом (Строгановська школа). На думку Кондакова не тільки ся придовгість статей, але й ікона Богоматери—Умиленіє походять від греко-італійської школи. Нарешті Муратов бачить в Київських мозаїках і Новго-

родських фресках—преісторичну добу руської штуки. А що Новгородські фрески стали опісля основою дальшої стінописи і іконописи XV—XVI в. у Московщині, то нічого дивного небуло в тім, що Росія після упадку Царьгорода стала наслідницею тисячлітньої штуки і дальшою розсадницею її. Докази сьому видить Муратов в тім, що Новгородські і московські іконописці писали ікони і для ханів золотої Орди, і для німців-колоністів, і для Кракова (Каплиця Св. Хреста 1471 р.), та для православного сходу, починаючи з половини XVI в., а можливо навіть що з половини XV.

Професор Павлуцький, що вже передше займався частиною сього питання про взаємини староруської іконописи і греко-італійської в статті «Къ вопросу о взаимномъ вліянні византійскаго и итальянскаго искусства.—Богоматеръ въ Византійскомъ и русскомъ искусствѣ, Мадонна Ренесанса» (Искусство 1912) оспорює всі ті твердження вказівками на те що: а) дуже багато звязків лучить домонгольську добу староруської іконописи з дальшим її розвитком; б) византійський реалізм переняли в свою національну штуку Чимабуе, Дуччо, Джотто; в) взірцями для типів Богоматери в раннеіталійській штуці служать як раз византійські ікони Одігітрії і Умилення, в яких заховались і продовгість лица, і довгий тонкий ніс спущений на верхню губу, а навіть і дещо косі очі; г) наконець продовгасті пропорції постатей (невеликі годови, високі фігури) звісні мозаікам Михайлівського монастиря у Кліві XII в. та мозаікам Кахріе-Драмі 1303 р., а навіть на старогрецьких вазах.

Хоч проф. Павлуцький очевидно не годиться з выводами інших дослідників про ступень залежності староруської штуки від греко-італійської, то в основі і він не думає про які небудь елементи свободної творчости староруських іконописців і краснопісців (ілюмінаторів рукописей), думаючи про їх роботу як про безумовне зрисовування звісних їм взірців. Отсе саме і єсть великим спільним недостатком всіх дослідників староруської штуки. У нас, правда, нема основ говорити про незалежне ні від кого самозародження старо-русської штуки, але знов годі видіти у всім тільки невільниче повторювання чужих та ще до того дуже далеких взірців. Зваживши те, що наші старо-русські мозаіки, мініятури, та орнаменти тільки більше або меньше подібні до різних дуже далеких інших старших або й сучасних навіть творів византійської штуки—нам годі не допускатись вже раз до *свобідного* відтворювання а навіть і творення на основі византійської іконописи—русської. Основа, матеріал, форма, зміст—позістануть ті самі, що й у Візантії; але технічна сторона залежна від меньшого вишколення як мозаїстів так і стінописців, їх особиста інтерпретація сюжета, розміщення того сюжета як композиції на стіні чи там на даній простороні (прикороткі, придовгі пропорції), добір красок і кольорит—

все те мусіло бути виразом умілости місцевого мистця. З часом деякі випадкові явища в іконописі, як нпр. придовгі або прикороткі постаті, скісні очі, квітчастий низ ікони, особливий тон фарб—стають одними з характерних цих місцевої іконописи—подібно як рання німецька штука знає тільки руських жінок з великим вниз опущеним животом. Для історика штуки се важні явища, але вони все-таки не так важні, як загальна вартість ікони чи там орнаменту—як художнього твору члена певної суспільности.

І. Свенціцький.

В. А. Верещагинъ. Старый Львовъ, Петроградъ 1915, 142 стр.,
иллюстр. 65, ціна 6 руб.

Книжка ся, видана з належною дбайливістю що-до друку текста і ілюстрацій, як особливий відбиток з цінного видавництва «Старые Годы», завдячує свою появу основному знакомству автора з історією штуки взагалі, та детальному пізнанню художником памяток старинного Львова і деякому використанню автором нечисленних розвідок про них. Невважаючи однак на нечисленність історичних праць про старинний Львів, автор спинився на крайнє безкритичній і невірній партійній популярній історії Русі видання Дуди, та на такій же партійній брошурці Мончаловського «Святая Русь», як на жерелах своїх відомостей про Галицьку Русь, замість покористуватись критичними виданнями історії Галицької Русі—старшим Шараневича, та новітніми Грушевського і Багалія. Крім того, автор обійшов мовчанкою новітні розвідки про львівське міщанство і Ставропігію XVI—XVII в. Срібного і Крипякевича, та Свенціцького про «Галицько-руську іконопись XV—XVI в.» (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. т. 121). Судячи по деяким висновкам, можна думати що се сталося в наслідок партійного відношення автора до Русі-України взагалі, та до Галицької Русі в особливості. Проявилось воно на сторінках «Старого Львова» не стільки в побіжній оцінці старинної галицької іконописі (ст. 117), скільки в згіднім осудові прояв галицько-українського культурно-національного життя, говорячи про яке, автор забув за свої власні думки про «отсутствие общности цѣлей—партійной борьбы, несовмѣстимой съ задачами искусства, и задачъ искусства, чуждыхъ политическихъ распрей» (ст. 108), та переніс на них дещо з непогамованого озлоблення кругів, що ознаменували своє часове пробування в Галичині непримиримою ненавистю до всякого виразу самобутного культурно-національного життя Галицької Русі. В наслідок всіх вказаних вище умовин на сторінках «Старого Львова» знаходимо декілька невірних рядків, підказаних авторові чи то лихими інформаторами, чи то партійним настроєм. Так автор повторяє на стор. 19 легенду про загальне віддавання

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
 URBANA-CHAMPAIGN

поляками руських церков в аренду жидам, з правом пекти для православних пасху і доказує се гагілкою про Зельмана. На стор. 20 говорить він про Львівську Ставропігію, що прийняла унію, «надб'яся зашити другое свое достояніє—русскую народность»—не згадавши ні словом про загальне спольщення членів Львівського ставропігіяльного брацтва на початку XVIII в., про цілковитий занепад як раз якої—би там не було крихти національної свідомості у тих братчиків, та про тотожність у тім часі національної свідомості з церковною приналежністю, завдяки якій тільки *уніяти* залишилися русинами, а прийавші латинство стали поляками.

Найбільше таких необґрунтованих належито тверджень знаходиться в уступі про Національний Музей, що на думку автора єсть тільки «громкимъ названіємъ Музея Шептицького» (стор. 108), сокровенной мыслью котораго, какъ утврждають, было стремленіе выказать безусловную и въ этомъ отношеніи «смостоятельность» русинской культуры и ея полную независимость отъ культуры «московской»... Русинскій каталогъ (музея) говорить своимъ страннымъ для насъ языкомъ. Тут що не слово—то привід до полеміки. Ідея «Національного Музея у Львові» була давно мрією Галицької Руси, яку русини здійснили тільки недавно завдяки велико-культурній діяльності митрополита Андрея Шептицького. За здійснення тої ідеї прийнялась було Галицько-руська Матиця у початках своєї діяльності, а там інститут «Народный Домъ», в 90-ті роки Ставропігія, а недавно Наук. Т-во ім. Шевченка. Але, що всі ті громадські кружки мали на меті цілий ряд інших задач, як—видавництва, виховання молоді, адміністрація маєтків, організація наукової праці, тому всі спроби заснувати свій музей скінчились у галицьких русинів тільки безсистемним нагромадженням в окремих випадках більше або меньше значних і інтересних збірок, які по гадці автора «послѣ національнаго музея утрачиваютъ значеніе» (стор. 114). Ідею створення власного національного музею плекали давніше а навіть може більше, сторонники так зв. русофільського напрямку (Петрушевич, Шараневич, Дідницький), як українського, та як вони взялись за її здійснення, то вкінці давні Музеї Народного Дому і Ставропігії явились тільки мінятюрами нинішнього Національного Музея. Мало того, вони, створені визнавцями русофільства, свідчать як раз не стільки про споріднення Галича з Москвою, скільки про культурно-національну самостійність галицької Руси, що стільки часу жила в зовсім інших історичних, політичних, економічних, соціальних і культурних відносинах, як московська Русь.

Автор не звернув на се належної уваги, тому й в самому осудові галицької іконописи повторив свою помилку передвзятої думки. Він твердить: «Въ иконахъ (Гал. Руси) видно рабское подражаніе московскимъ образцамъ... (стр. 109) Лишенный тревожной истори-

ческою жизнью всякой возможности самобытного эстетического развития, русинъ отъ XI до половины XVI в. жилъ религиозными традиціями великаго сосѣда (себ-то «москаля»), не переходя однако въ отношеніи этихъ традицій полов. XVI столѣтія, т.-е. той эпохи, когда онъ устраниваетъ иконографическія съ сосѣдомъ сношенія». Свою характеристику галицько-руської іконописи, сперту на знаних нам жерелах, автор закінчує ось як (стор. 110): «говорить при такихъ обстоятельствахъ о какой-либо «самостійности» русинскаго письма, очевидно (стор. 111) не приходится, за исключеніемъ, пожалуй-одной маленькой черточки—оригинальнаго, незнакомаго ни московскимъ, ни иностраннымъ мастерамъ украшенія иконнаго пейзажа обиліемъ цвѣтовъ. Русинская церковная живопись развивалась, такимъ образомъ, исключительно подъ давленіемъ чужеземныхъ вліяній, ставъ къ тому же удѣломъ обыкновенныхъ ремесленниковъ, не обладавшихъ ни достаточной техникой, ни самобытностью замысла. Гораздо интереснѣе мнѣ показались русинскія рукописи. Правда и здѣсь громадное ихъ большинство представляютъ подражаніе Москвѣ... Заимствуя, однако, у того же сосѣда внѣшнія формы и сущность, русинскіе художники допускали, повидимому, въ украшеніи рукописей болѣе существенныя, чѣмъ въ иконномъ письмѣ, отступленія отъ принятыхъ образцовъ... (стор. 112). Таковы общія впечатлѣнія туриста, выходящія въ данномъ случаѣ изъ предѣловъ путевого очерка, уже потому одному, что авторъ послѣдняго недостаточно знакомъ съ исторіей иконописи и далеко не усвоилъ ея обаянія»...

Хоча авторъ зазначається скромною назвою «туриста», та як знатокъ західноєвропейської штуки не особливо вихвалює пам'ятки старинної львівської архітектури, відмовляючи їй навіть в праві називатись польською—бо вся вона плід зайшлих італіянців, греків, німців, при чім навіть насміхається над болізненим змаганням поляків добачати у львівськiм стариннiм будiвництвi і скульптурі вершини художньої творчості (стор. 79—82), а рівнож дуже низько оцінює новітню польську штуку (стор. 87—89)—то все таки в його осуді старинної галицько-руської іконописи та львівського Національного Музея—годі не добачити особливої неприхильності до всього українського. Її оспорювати не станемо, бо не місце на публіцистичні спори в річевій рецензії, зупинимось тільки на деяких річевих данних. Ітак, перш усього розглянемо питання про залежність галицько-руської іконописи від московської XV—XVI в. Після звісної заяви польських верховодячих кругів у Галичині «swiat zna tylko Polskę i Moskwę, Rusi niema», представники тільки що завязуючоїся тоді у поляків історичної художньої археології, як Dzeduszycki, Lozinski, Sokołowski—дійсно гляділи на галицько-руську старовину, як на запозичення Москви, або повторення готових московських взірців; так говорили колісь ті, що

однакоче не мали нагоди пізнати як галицькоруську так і московську старовину, та дуже мало знали візантійську археологію. Нині, на основі зібраного багатого матеріялу по музеям і великого наукового матеріялу про розвій візантійської іконописи, можна вже не тільки говорити про право порівняння, але й про необхідність його. Порівняння найстарших церковних пам'яток київської і новгородської і галицькоруської землі свідчить про спільне жерело їх походження з Візантії. На сій переважаючій візантійській, чи там «Корсунській» основі ми об'єднуємо їх в одну староруську чи там навіть загально-руську групу до кін. XIV в. В них ще дуже мало місцевих і племінних рис, а здебільше сі бронзові хрестики і нагрудні образки, багаті золоті емалі дорогоцінних оправ, мозаїки—се привозний крам з Візантії, а мініятури рукописів і фрески церков взоровані живцем на візантійських зразках. Поза тими останками староруської штуки в нас нема ніяких важніщих пам'яток київської іконописи XV і XVI століть, на основі яких ми могли б говорити про особлившіє вплив московського іконного письма на українську іконопись. Зате ж Галицька Русь була тоді в занадто живих і близьких зносинах з жерелом східного благочестія—Афоном і його вітками серед легко доступного дня неї полудневого славянства (сербів і болгар), де находила собі вчителів—іконописців та потрібні взірці. Докладне порівняння пам'ятників галицької іконописи XV—XVI вв. з фресками й іконами афонських, болгарських і сербських церков, монастирів і музеїв доказує се ясно. А хоча ся іконопись де в чім близька до т. зв. грецького або монастирського письма Московської землі, то тільки завдяки спільній візантійсько-афонській основі шаблону, але зовсім не по красочній композиції, архітектурнім стилеві як самої ікони так її тла, і технічнім викінченню. Галицька і московська іконопись та орнаментика се два ріжні світи—не тому, що галицькі русини і «москалі» (великоруси) належать до двох самотних і окремих руських племен, а тому, що їх культурно-національне життя складалось у ріжних площинах зовнішніх впливів і внутрішніх національних переживань. Найлучшим доказом тому єсть ще й те, що з хвилею перемоги на галицькій Русі західноєвропейських художних течій—італіянської з її радісними красками і деяким життєвим реалізмом та ігрового бароко у первій половині XVII в., православна церква Галицької Русі стояла як раз тоді у дуже близьких відносинах до московського патріархату і государевого двора, від якого могла брати без найменшої перешкоди й готові ікони, та взірці для своєї іконописи. Але се не сталося—бо ніяк не могло статись се у ряді переважаючих впливів заходу, в чім і проявилася внутрішня тяглість розвитку галицько-руської іконописи, як самотної галузи слов'яно-візантійської штуки.

Галицька іконопись відзначається взагалі від московської до XVI в.

не тільки на впі: прикороткими статями з пропорціональним відношенням голови до всієї висоти, особливим колоритом з перевагою матових красок, з перевагою зелені, цвітним низом тла і ранніми слідами німецьких впливів, але й для книги особливими сюжетами— композиціями, як: собор архангела Гавриїла, Пресв. Богородиці (серед Ангелів), Господь в славі (в кругах рослини), Евхаристія і певеликою ріжнومانітністю в іконографії Богоматері. Коли в замислові, формі і стилеві находимо рінницю між галицькою і московською іконописею, то очевидно, що обидві були плодами незалежних один від другого іконописних осередків, з яких галицький, завдяки своєму географічному відокремленню, заховав поруч з пережитками староруської мови, та глибокої побутової старосвіччнни і традиції словяно-візантійської іконописи.

Замітку сю належить закінчити вказівкою на недоречність відмовляти нації в праві називати своїми плоди таланту зайшлих чужинців, як се вчинив автор з приводу львівського польського будівництва. Перш усього тому, що се обоюдогострий критерій, взяти б хоч Успенський Собор, Кремль, церков Василія Блаженного в Москві—твори тих же чужинців італійців, німців; а по друге тому, що нація як така не тільки вшває і вспає в себе ріжні соки та первістки, але й своїми власними живить і одушевляє зайшлих чужинців. Архитектуру львівську XVI—XVIII вв. створили, правда, чужинці по народности для поляків і русинів, але не чужинці по вірі і культурному світогляді—тому то вона надає Львову своєрідний характер галицького польско-руського міста, але зовсім не—італіянського, ані німецького. Чужинці достроїли свою творчість до вимог культурно-церковних осередків, членами яких вони самі почували себе, а культурно-церковні осередки дали, крім теоретичної участі в самім замислові, як замовляючі плани, ще своїх робітників і виконавців сих замислів. От чому львівські старинні будівлі мають повне право називатись національними пам'ятками старинної польської чи там руської архітектури, хоч і єсть вони плодами пізнього італіянського відродження і барокко.

I. Свенціцький.

И. Б. Розенфельдъ. *Присоединение Малороссии къ Россіи (1654—1793). Историко-юридическій очеркъ.* Изданіе Петроградскаго Политехническаго Института Импер. Петра Великаго. Петроградъ. 1915. 191 стр. Цѣна 1 руб. 25 коп.

Питанню про правно-державний характер сполучення України з Москвою за останній час найбільш пощастило: не припиняються спроби переглянути його знову і дати йому відповідну юридичну кваліфікацію. Досить згадати проф. *Нольде* з його теорією областного

самоурядовання, *Мякотіна*, який стоїть на ґрунті теорії васальної залежності, та др. Але не дивлячись на ту увагу, яку притягала до себе ця тема, порівнюючи з иньшими проблемами українського права, все ж досліди вчених не привели до певного висновку про юридичну природу цього акту. Як цілком вірно зазначає д. *Розенфельд* в передмові до своєї праці—«обыкновенно историки, занимавшиеся имъ, игнорировали его юридическую сторону, а юристы мало обращали вниманія на сторону историческую» (стор. 1).

В праці д. Розенфельда маємо цілком наукову, об'єктивну спробу—дати аналіз юридичної природи сполучення України з Московією в зв'язку з усім комплексом політичних і соціальних умовин тогочасної історичної доби.

І треба признати, що автор досить уміло виконав поставлене завдання. Вся праця, написана живою мовою, свідчить як про уміння автора опановувати матеріалом, який він має в своїм розпорядженні, так і про його незалежність від старих усталених теорій. Правда, иноді зустрічаємо досить сміливі гадки, проти яких можна сперечатись, але у всякому разі не можна відмовити автору критичного хисту.

Раніш, аніж взятись до юридичного аналізу самого акту сполучення, д. Розенфельд окремий розділ під назвою «Малороссія—государство и присоединение ея къ Россіи» (стор. 3—43) присвячує огляду тих соціальних і політичних подій, на ґрунті котрих сталося сполучення України з Московією, і разом з тим дає аналіз статтів 1654 року. Автор приходить до висновку, що «въ Малороссіи Хмельницкаго на лицо всѣ три составныхъ элемента государства, —мы видимъ единую территорию, единый народъ и верховную власть»... (стор. 8.).

В своєму аналізі статтів Б. Хмельницького автор цілком вірно підкреслює *договорний* характер відносин України й Москви і дуже влучно спростовує той аргумент противників договорної теорії—ніби-то Україна раніш присягнула, а потім одержала од Москви «жалованную грамоту»—вказівкою, що «присяга была только начальнымъ моментъ этихъ переговоровъ..., окончательное утверждение правъ малороссійскаго народа произошло позднѣе присяги» (стор. 33).

Головний інтерес праці д. Розенфельда полягає в розділі II—«Юридическое положение Малороссіи послѣ присоединения къ Россіи въ 1654 году» (стор. 44—75).

З початку автор розглядає теоретичний стан проблеми сполучення держав, головним чином спиняючись на теоріях Еллінека і Борнгака; в протилежність загально признаній думці д. Розенфельд за поняттям «неполной инкорпорации» визнає самостійне значіння серед других форм державних сполучень, і це твердження стає вихідною точкою для його конструкції юридичної природи акта 1654 року. Далі він докладно розглядає по порядку всі різні оцінки державно-правного характеру

відносин України до Москви. Позаяк праця, як видно з передмови, написана в 1911 році, то в сей огляд літератури не змогли вийти де-які з новітніх оцінок юридичного характеру акта 1654 р., як, напр., В. А. Мякотіна, М. П. Васпленка і др.; в усякому разі ці думки можуть бути підведені під який-небудь із типів, вже відомих в літературі.

Ми не будемо слідкувати за автором в його докладних і часто досить влучних закидах, котрі він висуває проти тієї чи иньшої теорії; зазначимо тільки конечний висновок в кваліфікації юридичної природи акта 1654 року. Пристаючи до теорії проф. Нольде, який висуває поняття областного самоурядовання з досить широким змістом д. Розенфельд відповідно модифікує сю теорію, не бачучи принципіальної різниці «между неполной инкорпорацией и автономией въ опредѣленіи проф. Нольде» (72 стор.). На думку автора, «точка зрѣнія проф. Нольде приближается, собственно, къ старинной категоріи, которую, по словамъ Еллинека, въ литературѣ теперь почти никто не защищаетъ, и которую мы выдвигаемъ для объясненія природы отношеній Малороссіи и Россіи—это категорія неполной инкорпорации, инкорпорации на особыхъ условіяхъ» (стор. 71).—«Присоединеніе 1654 г. было только начальнымъ актомъ того процесса инкорпорации, полного поглощенія самостоятельности Малороссіи, который растянулся слишкомъ на 125 лѣтъ и закончился только въ 1781—1786 гг.» (стор. 75).

До такого результату приводе автора юридичний, державно-правний аналіз відносин України до Москви; на нашу думку, сей погляд д. Розенфельда, опертий на широкому історичному матеріалі і докладному юридичному аналізі, має рацію постільки, взагалі, поскільки історичні явища, подібні договору Б. Хмельницького з Москвою, підходять під сучасні категорії, вироблені наукою державного права. І в заслугу автору треба поставити те, що він лишився в своєму аналізі цілком на історичному ґрунті, бо справді, як він каже, «поставивъ передъ собою вопросъ о юридической природѣ соединенія Малороссіи съ Россіей, мы съ логической неизбежностью пришли къ необходимости прослѣдить всю исторію Малороссіи, начиная съ момента соединенія» (стр. 171).

В останнім розділі автор розглядає дальший процес інкорпорації України, причім він не обмежується тільки політичною стороною справи, але зверта пильну увагу і на ті соціальні зміни, котрі мають місце після 1654 року. Сей процес повільної інкорпорації автор поділя на чотирі періоди, із котрих кожен має свої характерні риси.

Не дивлячись на те, що автор не користується українською літературою останніх часів, яка так багато дала що до розроблення періоду Гетьманщини (напр. розвідки Джиджори, Герасимчука, М. Грушевського і п.), все ж і тут ми зустріваємо й інтересні думки і влучні характеристики. Поруч праці проф. Нольде сей нарис лишається

одним із найбільш цінних, що в цілому просліжує дальшу долю основних законів України.

В цілому праця д. Розенфельда лишається дійсно інтересним придбанням для науки державного права і для українознавства; як з боку історика, так і юриста вона може викликати де-які дрібні закиди, і як перша наукова праця вона має де-які хибні, але з боку методологічного автор став на цілком вірний шлях і зумів відповідно розробити сю інтересну проблему. Треба побажати, щоб теми з ще цілком нерозробленої галузі українського права більш притягали увагу молодих юристів—українців, учасників семінарій, аби університетська наука ставала ближшою до українського життя і справді прокладався шлях до витворення нових культурних цінностей.

Ів. Лебединський.

Альбовській. *Харьковські козаки. С.-Пб. 1914. Ц. 2 руб.*

Праця д. Альбовського—про початки історії харківського уланського полка—безперечно є цінним вкладом в українознавство. Написано її виключно на основі архивних матеріалів і з цього боку вона дає дуже багато цікавого. Захоплений архивним матеріалом д. Альбовський мало звернув уваги на літературу питання і не познайомився з працями своїх попередників. Автор дуже добре переказує зміст документів, чудово веде історичне оповідання, але роботи дослідувача в праці немає. І це, певна річ, тому, що д. Альбовський не рахувався з своїми попередниками. Не всі розділи книги мають однакову вагу. Перших три розділа, які стосуються самих найрізномірніших питань і мають вступний характер, занадто конспективні і мало переконуючі. Тимчасом д. Альбовський починає своє історичне оповідання з питання про зміну народностей на південно-руській рівнині а потім звертається до стану українських земель за часів татарщини й литовського панування. На жаль, все це розглянуто в самих загальних рисах і дає дуже слабе поняття про зачеплені автором історичні моменти. Самостійна праця починається з 4-го розділу (ст. 20) і на протязі коло 200 ст. д. Альбовський подає читачеві самий тільки цікавий архивний матеріал. Авторі вдалося не перетяжпти праці джерелами. Він бере з них саме важніше, але таке, що зовсім повно освітлює те або друге зачеплене автором питання. Праця автора має певне значіння для досліду минулого Слобідської України, вона освітлює багато темних пунктів цієї історії і разом із тим знайомить читальника з характером московської політики що-до козаків слобідської України.

Першим осадцею був Яків Острианин, що прийшов до Білгорода.

з 1023 козаками в 1638 році. Козаки прийшли з жінками й дітьми та з усім майном. Уряд поставився прихильно до їхнього переходу, і Ладженському доручено було подбати про їхнє росташування. Місцем поселення було обібрано Чугуївське городище. Гетьманові було дано 180 дес., рядовим козакам по 30 д., дозволялася на місці торгівля без мит. Але влаштування нових поселенців посувалося наперед помалу. Козаки скаржились на білгородського воєводу, що не виконував царського наказу про забезпечення переселців зерном та робочим інвентарем. Близьке сусідство з татарами трохи лякало козаків. Д-ій Альбовський невисоко ставить їх боеву здібність. Вони одмовлялися йти в степ для переслідування татар. Живучи в Чугуєві козаки раз-у-раз підтримували зносини з закордонним козацтвом і «вывести их и унять никакими обычаями не мочно»—скаржився воєвода. Останній хапав утікачів, завдавав їх на тортури, палив «огнемъ» і, певна річ, такими вчинками тільки сприяв утіканню переселців. Для того, щоб спинити утікання, уряд дозволив «впредь бѣглыхъ ловить и казнить смертью», але й це не зупинило утікання. 26 мая 1641 р. стався в Чугуєві бунт і весь люд скоро втік назад у Польшу. Перша спроба колонізації виявилася мало вдатною, але окремі переселці приходили й далі, аж поки підчас народньої революції 1648—1654 не почалося масове переселення. Завдяки праці д. Альбовського доводиться одмовитись од погляду, який існував раніше що-до козацької колонізації. Жадного вільного вибору земель не було. Уряд точно зазначав, де мусіли жити колоністи, кермуючись при тім власними воєнними міркуваннями. Первісно козаки не мали жадного самостійного урядування і перебували під властю білгородського воєводи. Між ним і козаками завжди виникали непорозуміння. Воєвода скаржився цареві на неслухняність черкасів, вимагав найсуворіших заходів, але досвід з першими колоністами примусив уряд обережніше ставитись до вживання таких способів. Чинили козакам кривди і місцеві служилі люди, з чим урядові доводилось боротись, бо на козаків робили великий вплив події на Україні, связані з імям Виговського. Та й потім козаки підтримували звязки з українськими козаками, не раз кидали свої оселі і вертались на старі місця. Постійна «шатость» слобідських козаків спонукала уряд надати їм можливі пільги: їм пробачувано залеглисти в податках, увільняли од податків. Але це не спинило «шатости». Підчас розрухи Стеньки Разина слобідське козацтво приймало в ньому активну участь і Острогожський полковник був навіть скарапий на горло. Така була політика що-до слобідської України.

В останніх розділах подаються цінні відомости про заснування харківського полка та його організацію, дається огляд діяльності його перших полковників. Автор цілком правий в своїх вказівках

на заслуги харківського полка в історії колонізації слобідської України і на його участь в боротьбі з Кримом. Порівнюючи слабо освітлені взаємини Москви й козацтва з кінця 60-х років.

В. Пічета.

Областное, административное и общинное устройство Галиции по австрийскому законодательству, Издание Госуд. Канцелярии. XXXII+409. Пгр. 1915.

Галичина—цікавий і цінний об'єкт для науки державного права. Її адміністративний устрій, а також національні відносини дають багатий матеріал для розроблення теорії національного питання. Також в останній час польсько-українська «угода», що сталася перед війною в Галичині і мала своїм наслідком закон 8 липня 1914 р., котрим введено новий статут що до виборів у краєвий сейм, зайвий раз ствердила давню думку Ляссала, що «дійсна конституція якогось краю лежить лише в реальних, фактичних відносинах сил, що існують у тім краю». І дійсно, вся реформа мала компромісовий характер; шляхом складних комбінацій в процесі виборів автори нового закону намагалися урівноважити національні відносини краю.

Але не тільки новий виборчий закон дає цінний матеріал для наукового дослідження; таке ж значіння має і закон 9 квітня 1907 р. «о языкѣ дѣлопроизводства въ мѣстныхъ областныхъ учрежденияхъ» і інші юридичні норми, котрі регулюють національно-політичне життя Галичини.

Відтак, для дослідувача дуже важно зібрати всі ці норми до купи, аби вже на підставі їх разом освітити все правно-політичне життя Галичини; важно се також і для знайомства з правним життям Галичини ширших кол громадянства котрі, мають про нього досить неясне уявлення. Се завдання і намагається виконати видання Державної Канцелярії «*Областное, административное и общинное устройство Галиции по австрийскому законодательству*».

Очевидячки, що подібне видання мусить бути цілком об'єктивним і безстороннім, не вмішуючи сюди ніяких тенденційних теорій; але на жаль офіційні автори не зуміли, або, швидче, не захотіли витримати відповідний тон, надали всій праці тенденційний характер і, таким чином, позбавили видавця тої безпосередньої наукової вартости, яку воно могло б мати.

Так, перш усього, дивне вражіння робе свідоме і уперте вживання на протязі всього збірника слова «русский». Всюди говориться про «русский университет», «русскую народность», «русский языкъ», «русскихъ избирателей» (див. стор. VI, VII, 64, 67, 133, 138 і н.). Не можна думати, щоб перекладчикам було невідоме значіння слова

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

«*uthenisch*», яке вживається в австрійських законах в значінню «український». Се замовчування існування цілої української нації свідчить про те, що теорія гр. Бобринського про «іскони русскую народность» в Галичині знайшла собі щирих прихильників на сторінках сього офіційного твору, який має наукові претензії.

Перед текстом перекладених законів уміщена передмова, яка, очевидно, має на меті дати загальний огляд розвою і сучасного стану адміністративного устрою в Галичині і допомогти читачеві в зрозумінню тексту перекладених законів.

Але ся передмова не придатна для призначеної мети: вона має занадто схематичний характер і складена на підставі такого матеріялу, який характеризує тільки формально юридичний бік галицького життя, поминаючи, напр. національні відносини, котрі дали б ключ до розуміння і оцінки таких явищ, як остання сеймова реформа і п. Відповідно більш уваги уділено поліцейським інституціям, стан котрих, певно, більш цікавить авторів збірника, аніж національна боротьба в краї.

Залишено також без жодного освітлення і ті норми, які регулюють права українців і поляків на вживання власної мови в місцевих інституціях, із-за котрих велась така гостра боротьба в Галичині. Як видно, автори збірника поставились занадто формально і недбало до свого завдання—ознайомити широкі кола громадянства з адміністративним устроєм Галичини, і тому мимо їхньої уваги пройшли найбільш характерні одміни в правно-політичному життю Галичини. Завдяки ж тенденційности авторів навіть в переказі фактів сучасного життя Галичини, праця лишається тільки збіркою сирового матеріялу, який жде ще наукового оброблення.

Ів. Лебединський.

Ю. В. Готьє. *Очерк истории землевладения въ Россіи. Сергіевъ-Посадъ. 1915.*

Зложений Ю. В. Готьє «Очерк истории землевладения въ Россіи» призначається переважно за-для слухачів автора в Костянтинівському Межевому Інституті. Автор ставив собі завданням «зазначити тільки головні явища, щоб не затемнити загальної схеми історичного процесу». З другого боку авторові доводилось вносити в нарис зайві подробиці, «маючи на увазі найближчу мету нариса». Предложений нарис стосується землеволодіння в країнах заселених лиш руським народом. Одначе Ю. В. Готьє торкнувся землеволодіння й Балтійського краю на тій підставі, що надбалтійський край більше як два століття належить до російської держави. Правда, Польша ввійшла в склад російської держави тільки в 1815 році, але нам здається, ігнорування її не зовсім оправдане, та й до того в земельній політиці

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

в Польщі можна спостерегти ще більш різкий розвиток тих принципів, які були положені в основу інвентарів, заведених в південно-західному й північно-західному краї за Миколи I-го.

Праця Ю. В. Готьє заповнює велику прогалину в російській історіографії, бо до цього часу такого нарису в її не було, як що не рахувати «Краткой історіи землевладѣнія» в книзі С. Кавеліна «Межеваніе и землеустройство», історії дуже неповної і далеко не в усьому ясної. Праця Ю. В. Готьє складається з XI розділів і дає історію землеволодіння аж до наших часів. Правда, аграрна політика уряду після 1861 року тільки закреслена в загальних рисах, а не досліджена, урядовим же заходам 1905—1909 рр. присвячено аж надто мало місця. Розуміється, об'єктивне дослідження закону 9 ноября—діло будущини, але й тепер уже є данні, щоб цю реформу показати читачеві в більш живому й конкретному вигляді. Подавши загальні відомости про землеволодіння в його історичному розвитку, Ю. В. Готьє торкається історії землеволодіння по епохах, на які прийнято поділяти історичний процес російського народу; тут ж автор подає читачеві й загальний погляд на епоху. Але ці огляди занадто стислі, і читачеві буде не зовсім легко заповнити цю схему конкретним історичним матеріалом. За те вся історія землеволодіння представлена у високій мірі виразно й яскраво. Правда, подекуди автор говорить дуже коротко, надзвичайно схематично, але це залежить цілком од тієї мети, яку поставив собі Ю. В. Готьє, складаючи нарис. Зостається побажати, щоб у слідуючому виданні вже не було цієї лапідарности. Історію землеволодіння не можна відокремити від історії народнього господарства, а тимчасом доля останнього зовсім не зачеплена Ю. В. Готьє і автор мовчить про нього навіть тоді, коли, на нашу думку, без нього не можна обійтись, як от у питанні про генезис кріпацтва. Коротенькі огляди народнього господарства дали б змогу і студентові, і рядовому читачеві глибше розглянутись у складних землеволодільчеських відносинах на всьому протязі історичного життя російського народу. Метод автора—догматичний, і тільки де-не-де можна схопити натяк на існування інших точок погляду. Догматичний виклад має, певна річ, свої добрі боки,—завдяки йому досягається більша вразність й розбірність викладу, але з другого боку, читач позбавляється змоги познайомитись з історіографічним розробленням питання, що, здається нам, мало б певну користь і за—для тих читачів, для яких призначається цей цікавий «Очеркъ». Особливо це було б необхідно при аналізі таких явищ, як «закупництво», походження кріпацтва, про які так багато і так неоднаково писалося в історичній літературі (в питанні про закупництво Ю. В. Готьє стоїть цілком на реальному ґрунті). Ю. В. Готьє дуже обережний в своїх висновках, останні завжди засновані на конкретному історичному матеріалі,

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

що й надає особливу вагу його праці. Тільки завдяки цьому Ю. В. Готьє мав змогу вірно зрозуміти й схарактеризувати таке складне явище, як закупництво, в якому заплутувались й дуже визначні авторитети в російській історичній науці.

Де-які розділи викликають певні уваги. Особливо це стосується земельного устрою західної Русі в XIII—XVI століттях. Тут можна зауважити деякі прогалини й неточности, що залежить почасти від того, що питання це недосить розроблено в історичній літературі. Перш за все не зовсім точна вказівка «ніби великий князь литовський був для більшої частини земель завойовником». Навпаки, в процесі сформування князівства завоювання мало другорядне значіння і власть в. кн. що до земель анектованих підлягала дуже значним обмеженням. Обернення литовського князя у великого земельного власника також не впливає з факту завоювання. Необмежене порядкування землями характерне для властивої Литви й литовської Русі, але в землях анектованих воно було значно обмежене земськими уставними грамотами. Повстання великої земельної власности аніж не можна пояснити тільки господарськими наданнями. Забуто чомусь родові організації і виділення з них великої земельної власности, а також шляхетські привілеї. Не зовсім також точно твердження, що термін «шляхта» охоплював бояр, землян і слуг. І помісна система вимагає доповнення переважно в питанні про відбування земельним власником військової повинности. Нарешті, господарь давав також землі «до живота», «до волн и ласки господарської», «на хлѣбокорменіє», шляхетського землеволодіння. Окрім того, як що литовсько-руські селяне своїм становищем нагадують європейських вілланів, то не на протязі XIV—XVI ст., як думає Ю. В. Готьє. До того же доля селянства державного й приватно-володільчеського була далеко не однакова. І твердження, ніби «становище селян на землях панів... було майже таке саме як і на землях господарських» не зовсім слушне, так само як і поділ господарських селян на «непохожих» і «похожих». Не зовсім точно, ніби селяне господарські робили панщину або платили оброк. Повинности були значно складніші.

Про ранній розвиток кріпацтва можна казати тільки що—до селян, в своїм твердженні, що магдебургське право розвивалося в міру збільшення «польського впливу». В дійсности нам здається, що згадане явище пояснюється не так просто. Викликає суперечки нарис «Земельная реформа XVI в. и ея послѣдствія». Перш за все зостається відкритим питання, через що було заведено волочний помір і ледве чи можна з'ясувати його заведення тільки самим наслідуванням. Далі—волока не завжди 30—33 морги. В Берестейському старостві зустрічались волокни 23 морги. Невірно, ніби селянин, що сидів на волоці, робився безправним кріпаком. Повинности селян—неясні. Не зайвим

буде зауважити, що становище господарського селянина було значно кращим од приватно-володільчеського. Вимагає поправок і питання про аграрні відносини на наддніпрянщині та наддвинських волостях. Нам ці відносини уявляються більш складними.

Вимагає доповнення і розділ про землеволодіння на Україні, особливо сторінки, присвячені заселенню України в XVII віці. Над цим питанням багато працювали і російські і польські вчені, особливо Володимирський-Буданов і Яблоновський. Їхні праці дуже цінні, хоча точки погляду обох авторів цілком протилежні. Колонізація лівого берега Дніпра почалась іще за Казимира і приватна земельна власність пустила тут досить глибокі коріння. Додамо ще татарську колонізацію XV в.-села: Більск, Глинськ, Гнилиця, Диканька, Опошня, Тахтаулів—осаджені вихідцями з Золотої Орди. Заселення Полтавщини тісно звязане з імям Вишневецьких, головним робом Лубенський повіт; по-за тим безперервною хвилею ішла колонізація з-за Дніпра, яка збільшилася в XVI та XVII ст. і все посувалася далі на південь. Не мало засновувалося осад і вільної колонізації. Колоністи йшли з Сіверщини і в зовсім невеликому числі з Литви, і ледве чи аграрна реформа Сигизмунда-Августа збільшувала колонізаційну хвилю. Були колоністи Черемиси, Черкаси, Куряне, а в кінці XVI в. з маєтків Вишневецьких. Нарешті треба зазначити і значну монастирську колонізацію. Взагалі польський уряд для заселення України зробив мало. Незабезпеченість ґрґянців не приваблювала сюди шляхту. Її притягала до себе Волинь і Поділля, як більше віддалені од татар. Не ясний також процес появи великої земельної власности і пояснення погіршення економічного стану посполитих і козаків і яко наслідок цього скупля ґрунтів—зроблено Ю. В. Готьє дуже побіжно і при ляпідарности викладу ледве чи весь згаданий процес стане виразно перед читачем. Решта розділів не викликає значних уваг. Являючись спеціалістом по історії Московської держави Ю. В. Готьє в тих розділах блискуче виложив свої знання і свій хист, в стислій формі подаючи саме головне й основне. Але все таки, здається нам, в багатьох місцях книги бажана більша деталізація.

В. Пичета.

Ф. В. Клименко. *Западно-русскіе цези XVI—XVII вв. Киевъ. 1914.*
Ст. 166.

Праця д. Клименка, за котру він одержав золоту медаль, писана ним на тему, запропоновану іст.-філ. факультетом київського університету. Автор справедливо вказує на трудність сеї нової теми, яка збільшується ще обмеженістю часу, що дається на медальну працю, і скромно зауважує, що він не міг обхопити питання у всій

Його широті. За-для цього, каже він у своїй передмові, треба було переглянути архиви, притягти до розгляду нові матеріали, бо друкованих джерел, котрими тільки й міг користуватися автор, цілком не вистачало. Його мета головним чинном зводиться до того, щоб «намітити основні принципи наукового дослідю західно-руських цехів і дати напрямок, в якому мусить іти на далі архивна праця». І ми певні, що автор більш або менш досяг своєї мети: істориків, який підійде до питання про цехи в певній місцевості, завжди доведеться рахуватися з працею д. Клименка. Ми можемо також зазначити, що його книжка є не тільки підручником за-для будучих дослідів, але має й цілком самостійну вартість: автор на підставі документального матеріалу робить спробу в'яснити походження західно-руських цехів, дає досить суцільний малюнок цехового життя в добу його найбільшого розцвіту і намічає також моменти загального занепаду цехової системи. Але не дивлячись на це начеб то широке трактування справи, ми все ж згожуємось з автором, що тема розглядається ним не в повнім її обсягу. Цеховий устрій така річ, якої не можна студіювати цілком окреме від економічних проблем, і дати історію цехів, не торкаючись економічної історії данної країни,—метод досить ризикований. Сам д. Клименко це розуміє і на останній сторінці своєї книги говорить: «на далі більш глибокі дослідю цехового устрою повинні робитися тільки на основі вивчення економічної еволюції країни, в якій відбувалась діяльність цехів і тих країв, які обслуговувались їхньою діяльністю». Цим признанням д. Клименко почасти здіймає з своєї праці обвинувачення у відсутности економічних екскурсів. Можна було б закинути ще авторові, що він розглядає цеховий устрій без відповідного знання й дослідю городського життя, з котрим так тісно був зв'язаний розвиток цехів. Але д. Клименко знов так визнає цю хибу і виправдується тільки браком відповідних дослідів (праці Владимира-Буданова й Антоновича він вважає за невідповідаючі сучасним потребам науки і т. ин.). Всеж таки, як би д. Клименко скористався хоча з того, що вже є, і взагалі розглядав свої спеціальні питання у зв'язку з загальною історією краю, праця його була б цікавіша і більш цінна з методологічного погляду. Але поруч з цим зазначити треба, що в автора є друга тенденція, котру можна тільки привітати: він робить спробу порівнюючого дослідю наших цехів із західно-європейськими. Цей соціологічний і взагалі дуже продуктивний метод в праці д. Клименка має, що правда, невеликі наслідки, але все ж приємно зазначити широкість інтересу в автора, який в реєстрі своїх джерел міг поставити кілька солідних праць про цехи взагалі. В питанні ж про походження цехів порівняння має й реальні наслідки в його праці, котра в цьому місці має найбільший інтерес.

Розглянувши коротко теорії вчених про походження цехів автор

зупиняється на взаєминах у західній Русі братств та цехів. Він негативно ставиться до категоричного твердження, ніби між цими інститутами є генетичний зв'язок, особливо, коли їх розглядають, яко щось спільне. В одному місці він просто каже, що це хибна позиція. Факти, на його думку, промовляють і проти ідентифікації цехів і братств, проти установаження між ними генетичного зв'язку: не тільки мета в їх ріжна, а навіть братства не мають характеру професійних організацій (ст. 14). Трохи далі (ст. 16) д. Клименко висловлюється не так уже рішуче: «поки що (себ то при сучасному стані дослідів) не можна настоювати на генетичному зв'язкові братств з цехами». Поки що «можна говорити тільки про те, що братства існували раніш од цехів і розпад їх почався також раніше. Результатом цього більш раннього походження і розвитку є внесення братської термінології в цехові статuti». Розглядаючи далі цеховий устрій західно-руських цехів д. Клименко зазначає два типи й етапи їхнього розвитку: віленський та моголівський. Перший характеризується здебільшого чужими, позиченими формами, другий—самостійністю організаційного будування. Причиною цього поділу є культурно-економічна різниця між городами: «Моголів одстав з економічного погляду на ціле століття, як що не більше, од своїх старших братів». Пізніше, розвиваючись, цехові статuti Моголева ближче підійшли до цехових організацій.

Ми не будемо спинятися на докладній характеристиці цехового життя, яку подає нам автор, скажемо тільки, що тут зібрано матеріал потрібний не тільки для історика західної Русі, але й для кожного, хто взагалі цікавиться цехами. Тут на східній межі їхнього росповсюдження, в місцях далеко менш розвинених економічно, ніж європейські центри, цехи мають багато цікавих і характерних одмін. Особливо це помічається у взаєминах майстрів та підмайстрів. Поруч з спільними з Західною Європою рисами, помічаються одміна в становищі учнів і далі підмайстрів, в їх організації і т. ин., помічається відсутність того різко войовничого настрою, який характеризує західних підмайстрів. «Західно-руські підмайстри не утворили боєвих союзів, подібних до західно-європейських», говорить д. Клименко; сторінки про організацію руських підмайстрів, так звану «господу», належать до найцікавіших у книзі.

Автор закінчує свою монографію образом занепаду цехів. Так само як і в Західній Європі починається диференціяція серед колись рівних економічно майстрів; так само, хоч і не так різко загострюються відносини між ріжними елементами цехів. І цікаво було б зрозуміти причини цього явища. На заході Європи це був результат широкого росту промисловости, розвитку капіталізму... що ж до крайнього сходу, то ми знаємо, що тут відбувався діаметрально протилежний процес. Цієї проблеми не можна вирішити, розглядаючи цехи так,

як це робить д. Клименко. І ми тепер мусимо знов згадати те, що говорили в початку нашої замітки: без економічних дослідів не можна гаразд зрозуміти історію цехів.

Книжка написана що до форми досить добре, хоч ледве чи знайде вона собі широкого читача: за для цього питання поставлено занадто спеціально і виклад зроблений трохи сухо. Не завжди буває цілком зрозуміла сама думка автора. Але для спеціалістів ці хиби не будуть дуже помітні.

Ол. Шульгин.

Георгій Лукомскій—Старинное зодчество Галиции. (Аполлонъ, 1915, кн. 1, стр. 4—13 и кн. 2, стр. 24—49).

Матеріалом для сеї статті послужили—каплиця Боїлів, Успенська церква, костел Бернардинів, св. Юр, кост. Домініканів і латинська катедра у Львові, кілька будівель краківських, ярославський ратуш Острожських, гусятинська синагога, та дерев'яна церковка у Старім Чорткові і каплиця при костелі в Йорданові коло Кракова з осібним видом частки вулиці тої оселі. Весь ілюстраційний матеріал представлений вільно-артистичними іноді й підкрашеними рисунками, виконаними автором в червні 1914 р., чим стаття і різниться від видання Верещагіна, що за ілюстративну основу до своєї праці дав фотографічні знімки, які дають перш усього вірний образ певної частини дійсности.—І свої висновки опер Г. Лукомскій перш усього на своїм суб'єктивнім вражінню і переконанню, а потім тільки на дійсних архітектурних явищах. Вираз отсе му суб'єктивному вражінню дав він вже давніше з нагоди «Лекцій о памятникахъ искусства Галиции» д. Соломовича у Петрограді, яку він доповнив особлившою вказівкою на польський характер львівського і галицького камінного будівництва XVIII в., який виразився в багатьох формах загальноєвропейського барока, виписаних Потоцьким будівель (св. Юр у Львові, монастирська церква в Почаєві) та в скульптурі в характерних для поляка—возі, помпезности, жестови (Аполлонъ 1914 октябрь, стор. 68). Хоча суб'єктивність матеріалу і висновків позбавляють статтю ціли наукової роботи, то все-таки—при убожестві російської наукової літератури про пам'ятники галицько-руського будівництва давніших часів—належить звернути увагу й на статтю д. Лукомського.—Автор бажав сказати більше, як зачеркнув собі заголовком теми, тому в нього вийшло так, що в Галичині живуть молдаване, мадяри і словаки, які вплинули своїм будівництвом на будівництво бойків (мадяри), гудулів (молдаване), та лемків (словаки), стор. 4—5 і 47. На другім місці він ввійшов в чужу собі область історичних міркувань, та прийшов до переконання, що галицько-руське дерев'яне будівництво «соблюдає древнее преданіе, храня завѣщанные предками приемы, ради

вѣры исконной, тихо, незамѣтно, по устоячиво и красиво продолжало, несмотря на вѣковую боротьбу съ чуждыми культурами, несмотря на притѣсненія, на частые соблазны и католичества и уніатства—развиваться», стор. 45. Прикладів «притѣсненій, частыхъ соблазновъ» у архітектурі автор, на жаль, не привів ні одного, покористувавшись очевидно тільки готовою фразою дня. Впрочім стаття читається з дійсним інтересом і не без річевої користи, яка в огляді львівського руського будівництва була-б значно більшою, як би автор був спинився й на церкві св. Пятниці 1646 р., про яку він і не згадав.—Автор ділить галицьке будівництво на тип городський—камінний, польський і тип сільський—дерев'яний. До останнього належить церковне будівництво Галицької Русі. Будівництво городське, хоч і носить на собі характер польський, то все-таки походженням своїм воно загально-європейське. Первісноруського будівництва княжої доби в Галичині незалишилось, нема й видимих слідів його впливу на городські будівлі. Про Галич, св. Станіслава і Крилосако-Залубівські церкви та їх різьбарські останки автор нічого не згадує. Зато дерев'яне будівництво (ст. 46 сл.) переходило у тих самих формах від покоління до покоління, близько споріднене з українським церковним будівництвом Чернігівської, Київської, Полтавської, і Харківської землі.

Воно настільки інтересне і самобутне «благодаря нежеланію населенія счтаться съ теченіями идущими изъ городовъ и отъ высшего духовенства, что можно смѣло сказать за И. Грабаремъ: Русь прикарпатская сказала свое собственное слово, неизвестное ни Сѣверу, ни Югу Россіи».

Ріжниці між придністровським та придніпровським будівництвом церковним дуже незначні—переважно у церковних банях, в їх формі і силуеті. І так: церкви Київської землі більше барочні по видові, а галицької землі менше барочні із пірамідальними а не цибулястими банями. Отсе—найменше вдале порівняння оперте на дуже невеличкім матеріалові, без якого годі сказати що небудь певного.—Поділ церков на гуцульські, бойківські і лемківські, які на думку Грабаря єст «изумительные сказки-храмы, которые можно сравнить развѣ лишь съ ихъ сѣверными братьями храмами-богатырями русскаго Сѣвера» і загально-українського типу подільські—зовсім вірний по суті, але на жаль тільки намічений, та не переведений. Між тим матеріалу для точної характеристики кожного із згаданих типів галицько-руського будівництва зібрано вже дуже багато, особливо в збірці рисунків старинних галицьких церков архітекта Лушпінського в Національному Музеєві у Львові (див. нашу статью у Львовскомъ Вѣстникѣ, апрѣль 1915 г. «Галицко-русское церковное зодчество» з приводу спеціальної вистави тої збірки), та фотографій в обох українських львівських музеях.

Близьке знайомство з тими збірками, та з деякими типовими будівлями на місці в Турчанському, Краснянському і Ліському повіті та на Лемківщині, переконало би автора не тільки про дуже тісну зв'язь всіх галицьких типів, але й про генетичну тяглість і природну необхідність еволюції східно—слов'янського церковного типу від слов'яно-візантійської форми до західно-європейської.

В тій еволюції не було ані примусу, ані обману, ані гнету—бо як раз в Галичині й на Україні за Польських часів зовсім не звертали уваги на вид руської церкви, вважаючи за конечне, щоб вона як зовнішньою формою так і внутрішнім планом різнялася від католицького польського костелу.—Тільки на Поділю, Волні, у Холмщині, та на Україні була можлива примусова поява нового типу т. з. островерхого синодального замісто відвічного своєрідного українсько-руського.—Автор, свідомий того, звертається з закликом до своїх земляків, що тоді управляли Галичиною, берегти пам'ятки і помагати розвитку «зтого исконного народного стропельства... надо только дать свободу проявленія творчества каждому из народовъ, населяющих эту богатую и разнообразную страну. Но только не надо никаких насаждений, прививокъ, нагнетаній русскаго стиля». Заявивши про плачевні спроби «відбудови» Острожського храму, автор говорить: «Одинаково вредны вліянія и неразвитыхъ художественно владыкъ, и необдуманыхъ и безвкусныхъ тенденцій шовинистически настроенныхъ украинофиловъ», він докоряє владикам за московські зелені лувовиці, а «украинофилам» за quasi український стиль шестиповерхових доходних кам'яниць у Харькові і кінчить статтю словами: «побольше терпимости, безпристрастія, и любви ко всякой красивой старинѣ, хранящей традиціи и исторію разныхъ народовъ и вѣковъ». Дуже жаль, що автор перший не всюди та не у всім держався свого правила, бо тоді він на не одно явище поглядів би спокійніше, та не добачав би в спробах нинішнього покоління знайти власні архітектурні форми—а не тільки «тенденції шовинистически настроенныхъ украинофиловъ».

I. Свиньцький.

В. И. Успенский. *Исторія Византійской имперіи. Томъ первый. Изданіе Брокгаузъ-Ефронъ. С.-Пб. (без року), ст. XIV+872 in 4. Цѣна 22 руб.*

«Майже у всіх європейських літературах є проби об'яснення культурного значіння «візантизма», пише автор на початку своєї книги. «Робилися такі проби і в Росії, і в нашій літературі навіть сильніше, ніж де инде, проводилася гадка про всесвітньо-історичне значіння Візантії. Була навіть пора—і не так давно се—коли на руських покладалися надії, що вони візьмуть на себе всестороннє роз-

роблення теми про візантизм і культурне його значіння та дадуть розв'язку сеї загадки, яка займала багатьох. Але тепер, коли студіюванням візантійської історії займаються Німці, Французи, Англичане, Італіанці та інші народи, коли за кордоном з'явилися спеціальні наукові органи, присвячені візантійським студіям, ми втрачаємо, мабуть безповоротно—приналежне нам се право сказати нове слово в сій області».

Се правда. Тим не менше, від автора, найвизначнішого візантиста, якого мала Росія після пок. Васілевського,—від чоловіка, який сорок літ працював в сій області, і двадцять літ стояв на чолі спеціального інститута, заснованого Росією в Царьгороді, можна було сподіватися багато, і звістка про приготувану ним історію Візантії, що з'явилася тому кілька літ, мусить збудити великі надії й очікування. Сам автор однак у вступі дає вислів деяким сумнівам що до своєї праці, висловлюючи свій жаль, що тільки тепер публікує його роботу, задуману ним двадцять п'ять літ тому, і зводячи до купи різні відділи її, тепер помічає в різних частях її «різницю настроїв і неоднаковість загальної ідеї» (с. XI).

Дійсно недоговореність, непевність і неодностайність поглядів навіть в основних питаннях—в оцінці того, що автор зве сим недуже відповідним, бо двозначним іменем «візантизму», його складових елементів, його вартості, його відносин до західно-європейського життя і культури, дають себе сильно відчувати. Чи се результат обережного віку, в яким автор публікує свою працю,—разчаровань на склоні життя в можливості категоричних, певних розв'язок історичних питань, які займали його,—чи може наслідок самого способу оброблення праці в різних часах поодинокими частками, не перетвореними, не перетопленими в одноцільний моноліт огнем натхненної наукової творчості, се розуміється трудно сказати. Повторення в різних розділах—наведення тих самих текстів, повертання кількома наворотами до тих самих фактів, тих самих гадок, розмокування по кілька разів з виложенням якихось принципіальних річей, котрі кінець кінцем зістаються нев'ясненими—діспропорція між шумними обіцянками і викладом сірим і невразним, який губиться в різних зовсім не проречистих фактах, без яснішого освітлення, все се дає вражіння—або недоношеного, або якогось переношеного плоду, викликає вражіння недбалості.

Правда, сей том становить тільки «первый подготовительный къ собственной исторіи Византіи томъ» (с. 790). Однак все видання обрешоване тільки на три томи, перед нами ціла третина його, і можна тільки пожалувати, що тут так багато зайвого, властиво зовсім не потрібного для в'яснення того, що ставить своїм завданням—істоти візантизма, і так багато бракує того, що читач міг би домагатися від такого твору.

Том складається з вступної статі: «Сходства и различія въ истори-

ческомъ розвитку Западу и Востоку» (ст. 1—36) і з трох частин, які оглядають історію IV—VIII вв. в хронологічних розділах: : період I, до 527 р.—«Елементи образования Византизма» (ст. 37—406), період II, рр. 518—610, від Юстиніана до Іраклія, період III, 610—716, Іраклій і його наступники.

. Перший період починається знову вступною главою—«Византизмъ и его культурное значеніе въ исторіи», такого ж загального характера, які вступна стаття. Потім автор говорить про виродження імперії, спинається, кількома поворотами, на факті перенесення столиці до Візантії, і далі, слідячи за історією східної імперії в IV в., головню спинається на церковній політиці правительства й історії християнської церкви; поруч сеї церковної історії подається огляд важливіших фактів з її політичної історії—значніші партії присвячені Германцям в східній імперії, упадку західної імперії і остготській державі, словянському переселенню і римсько-перським відносинам. Перегляд поодиноких явищ, які зробили вплив на сформовання Візантійської держави і того, що автор зве византизмом, в сій часті ще бореться до певної міри з чисто хронологічною системою—історії по імператорам, але кінець кінцем бере перемогу така механічна схема—перегляд подій по правлінням; заговоревши напр. про засновання остготської держави в Італії, автор уриває своє оповідання тому, що тут кінчиться пановання цесаря Зенона, і дальше оповідання відкладається до огляду подій з часів Анастасія.

В такій же механічній схемі—по імператорам ведеться оповідання в дальших «періодах». В періоді другим головну увагу, розуміється, присвячено правління Юстиніана. Тут багато місця уділено фактам «внутрішньої діяльності»—крім релігійної політики, котрій вначалі дається дуже багато місця, автор спинається на Юстиніанових будовах, на торгівлі і митовій організації, на кодифікаційній і законодавчій діяльності, на оподаткованню і кадастрі, на жаль тільки дуже часто загальні образи і характеристики автор заступає тут впривками для прикладу, перетяжуючи своє оповідання величезними цитатами, вдаючися в спеціальні питання, в дрібний перегляд різних поглядів, мало відповідний для популярної книги, і через те і сі розділи, так інтересні по темі, читаються тяжко і без інтересу.

В третім періоді, поруч перегляду церковної і політичної історії по імператорам, поза сею схемою робляться два екскурси—один в сферу історії балканських Словян і початків болгарського царства, другий—в історію ісламу, і так як в історії християнства в першій періоді, вони властиво далеко виходять за рамки чисто-візантійської історії. З внутрішньої історії держави багато місця і уваги уділено провінціальному устроєві—«темам».

Взагалі виклад автора не має ні прозорости, ні системи. Він

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

порушує різні принципіальні питання, ставить задачі, і не старається дати можливо на них відповідь—принагідно порушивши кидає, щоб вернутися знову і кінець кінцем лишити невиясненими, так що читачеві зістається неясним, чи автор не може за браком матеріяла висвітлити питання яснійше, чи не стало у нього до того снаги і охоти (напр. питання про царгородські демони). Характеристика заступається прикладом, аналіз якою небудь цитатою, виривком, описом пам'яток, які випадком звернули на себе увагу автора або були предметом його спеціальних зайнят. На ст. 710 напр. з приводу основного питання, яке так займає автора—ріжниці візантійського сходу і Германського заходу автору завважає. «Выяснить всё эти разнообразные элементы, указать их происхождение и роль въ событіяхъ составляетъ необходимую для насъ задачу. Но для выполнения ея встрѣчаются значительныя трудности, которыя мы надѣемся преобѣднить тѣмъ, что не будемъ стремиться къ полнотѣ изложения скудно освѣщенныхъ лѣтописцами и неискусно подобранныхъ фактовъ, а лишь къ наиболее ясной группировкѣ и систематизаціи тѣхъ немногихъ событій, въ которыхъ выражено существенное содержаніе эпохи и настроенія современныхъ дѣятелей». В дійсності однак книга перетяжена дрібницями, описами битв, походів, тягучими, тяжкими міркуваннями, археологічним, описовим матеріалом, і серед сього всього пропадають гарні, інтересно написані сторінки, розкидані місцями влучні і справедливі гадки цінні результати дослідів і помічень автора. А з другого боку, долишилося без освітлення, без уваги багато такого, що неминуче потрібно було освітити. Книга знайомить з династичною, воєнно-політичною і церковною історією, чисто ж культурна історія, історія життя і побиту, історія духової культури і мистецтва—зовсім поминені, або хіба подекудиrinaгідно зачеплені. І в результаті основне завдання автора вияснити, що таке «візантизм», лишилося зовсім несповненим.

Для нас мали б спеціальну вартість ті часті праці, присвячені візантійсько-славянським відносинам. Автор досить багато присвячує уваги їм, багато разів повертається до вияснення характеру відносин сеї доби, яку він зве «візантійскою добою» славянської історії. Інтересні його гадки що до ролі кочових орд в історії славянства, Аварів спеціально—ролі не тільки руйної, ане і до певної міри позитивної в сій добі. «Быстрое распространение славянъ по Норикъ и Паноніи, и занятіе ими мѣстности отъ Адриатическаго до Чернаго моря должно быть объясняемо главнѣйше тѣмъ, что славяне шли здѣсь вмѣстѣ съ аварами, которые, въ качествѣ организующаго военнаго элемента, дали силу и напряженіе расселенію славянъ», завважає автор (с. 682). «Нельзя не видѣть, что авары принесли съ собой въ военное дѣло особую, доселѣ неизвѣстную, систему, и что они придали славянамъ военную организацію, какой имъ не доставало» (с. 469). «Въ значитель-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ной степені політичної і воєнної організації они обязаны были аварамъ» (с. 468). На жаль, далі таких загальних заміток автор в сій справі не пішов; так само тільки загальні замітки знаходимо що до східно-славянського натиску VI—VII в. (с. 390 ід., 464, 660 та ін.).

З свого боку видавці зробила все можливе, щоб утруднити сій книзі расповсюдження, хоть вона призначається ніби то для шпирокої публіки. Все немов умисно вчинено для того, щоб зробити її неможливо дорогою і зовсім не догідною до уживання. Хотіли дати вид стильний і розкішний, і тільки показали нерозуміння, в чім полягає стильність і краса такого науково-артистичного видання; ілюстрації часто припадкові, карт багато таких бідних змістом, що аж дивно, пощо їх було давати, заставки і букви нового майстерства—переважно дуже мало стильові. Наполовину дешевше, в двох невеликих, портативних книжках можна було дати видання далеко більш стильне—і почитне. Жаль засобів і добрих замірів!

М. Грушевській.

Фільологічний збірник пам'яті К. Михальчука. Видання Українського Наукового Товариства в Києві. Київ. 1915. Стор. 149, 8-й, ч. 1 р. 50 к.

Маємо в «Збірникові» вісім статей (всього вісім статей!), з яких половина підписана іменами чужинців, але чужинців, з яких дехто так записав свої імена в історію української науки, як і відатніші прирожденні українці.

Перший з рідних чужинців—се, теж уже небіжчик, якому теж слід скласти посмертне пошанування, *Хведір Корш*. Знати, що сю статтю з бажання автора лерекладено на українську мову, і ми окрім звичайних прикмет думки і методів Хв. Корша, не маємо на жаль і його живого українського слова, яким було написано наприклад статтю «Де-що про вийстя вкраїнської мови» у Львівськiм збірнику на честь Івана Франка, або у віршові «Хулителям Шевченка». В статті «Спробунок вияснити етимологично деякі українські слова» в нашому «Збірникові» автор, як і в згаданій статті Франківського збірника, подає дещо із своїх дослідів у сфері української етимології в зв'язку з тюркськими, угорською, південно-словянськими та кавказськими мовами. Сфера зближень не завжди звичайна, або коли до недавнього часу язикознавці охоче будували етимологічні конструкції в межах індоєвропейських язиків, то надто обережно ставились до всяких зближень з мовами иншого коріння. Ця обережність, підказана помилками учених першої половини XIX століття, менше має підстав тепер, коли в основу зближень кладуться не стільки непевна спорідненість у значінню, як у фонетичних з'явищах, котрі досить уже добре дослід-

жено, і подекуди твердо встановлено закони зміни й відповідности звуків. Свідомість цих законів та відповідних еволюцій звука в мовах не одного коріння дає можливість почати ширші етимологічні студії, що й бачимо в російській лінгвістиці. Українська філологія, взагалі тепер бідна на фахівців язикознавців, в замітках Ф. Корша та Г. Ілінського повинна бачити перші ластівки нового розвитку українських спеціально-етимологічних студій, а може й праць, а може і словників, в яких є для нашого громадянства велика і велика потреба.

В замітках своїх Хв. Корш схиляється до того, щоб такі споріднити турецький корінь *bad* — з українськими «бач-и-ти», не вважаючи на піддану в інших учених сумнівам цю етимологію, та натякає, що «бач-и-ти» скоріще пішло з України в Польщу, ніж навпаки. Що до слова «отара», то його виводить автор од тур. *otag* (пастівник, окремий від селища), але тут таки додає до сеї групи й наш «хутір», з чим натурально скоріще можна згодитись, як із «хутір—кутор» (кут-); нема що казати, як проти цього нічого не годна сказати етимологія Ів. Нечуя-Левицького: «отара»—від «тара», «тарувати»—«щось тяжке, завальне». Цікаві зближення автора: чуб, чумак з словацьк. і чеськ. *Sůb* (верховина), *šur*, *šures*, укр. чуприна, а через давне-іранське *Kaufa*, як допущення, інд.-європ. предок *keupho*. Далі маємо: «репнути»—з угорським *ger-ed-ni* (до цього і «ропуха»); «сокира» при вірменському *sakr* і відомому лат. *securis* веде до інд.-європ. коріння *seg*—(отже безпосередно од предка маємо це слова, а не з слов. *сѣщи*, *сѣчь*, *сікми*).

Замітка проф. Г. А. Ілінського доводить, що укр. «стогнати» не стоїть в звязку з руськ. «стонать», чеськ. *stonati* та инш., а з стугоніти, стугнати, стугон, Стугна, а поруч з литовськими відповідними коріннями доходить до коріння **stug-*.

Значний інтерес має студія проф. С. Кульбакина про «Праслов'янське «ы»». Одеський професор Томсон нещодавно поставив гіпотезу, що праслов'янське (у) «ы» та теперішнє великоруське «ы» має дифтонгичний характер. Головні докази базуються на тім, що це у (ы) має в слов'янським письмі складене з двох букв написання (ъ+і), та що деякі слова (влр. *вьть*, *мыть*) виразно показують якийсь переходовий звук після у (ы). Цей погляд на у (ы) збивали не раз досвідчені фізіологи мови, як, напр., Олаф Брок у своїй «Фізіології слав'янської рѣчи», але проф. Томсон виступав з новими доказами на користь своєї теорії, додаючи напр. литовське засвоєння цього звука (*ui*) то що. В статті проф. Кульбакина маємо зведені до купи критичні уваги проти теорії дифтонгового у (ы), а також систематично зведені власні аргументи проти неї. Докладний аналіз приводить автора до думки, що цю гіпотезу повинно рішучо одкинути, і нема підстав її приймати до порівнявчої граматики слов'янських мов.

Статею акад. В. Перетця про «Книгу Естер в перекладі кінця XV віку» додається нова сторінка до історії перекладу Біблії в західній Русі і продовжується цикл студій автора в цьому напрямкові (давніше кн. Руті й Плачів). Аналіз особливостей мови та стилю дає можливість авторові покласти, що в перекладі преважає білоруська мова, але близького до української мови діалекту, що перекладалося з жидівського оригіналу, що перекладачів було принаймні двоє, що нарешті можливо, що перекладачем міг і не бути жид, як це було з перекладом Псалмів, тої ж Віленської бібліотеки. Тут таки надруковано справний і повний текст Естери, бо у проф. Євсієва маємо тільки частину сього перекладу та й то не до ладу переписану.

Друга група статей Збірника належить українським ученим. Вперше тут бачимо наслідки видання «Програми до збирання діалектологічних одмін української мови» К. Михальчука і Е. Тимченка: д-ій О. Д. в «Сторінці до характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського пов. на Полтавщині» каже, що для діалектологічних записів користувався «Програмою» згаданих авторів. Опис говірки—вельми докладний, старанний. Вагаюся тільки признати рацію автором здогадам про походження назвища села—від пана Хоцкевича: однаково могло походити й від разбійників Хотьків, або Ходора (здогад А. Стороженка) чи вони всі од Хоцьок. Адже польські прізвища давались дуже часто від села, в якому пани осідали, але в справі, імен міст і прізвищ раз-у-раз слід остерігатись Київ виводити од Кня, а Кня од Кніва. Що до самого опису говірки, то він виграв би багато, як би автор більше спинився на фізіології звуків, а менше на етимологічних увагах. Та і взагалі маємо тут етимологічний «світогляд», підкази даних історії мови, а не завдання найточнішої передачі звуків данної говірки. Отже часто вживане в автора «замість» показує, що опис не дає цілком об'єктивної картини говірки, що автор поруч з фактом дає чи намагається дати його вияснення. На-вряд щоб можна було згодитись із тим, що *и* в «глибокій» вжито *замість у* (глубокъ—галицьке глибокій, гльбокъ—укр. глибокій). Але разом з тими, коли вже панує історичний метод, то не смід звертати увагу на те, що «иноді на початку слів *о* зберігається: овечка, орел... бо тут здовження *о* і переходу його в *і* і не повинно бути. Не можу згодитись, щоб *і* в «літати, витікати, залітати, підперизувати»... з'явилося під впливом аналогії; чому тоді маємо «летить», підперзався» і т. д.? Чи не краще пояснити це *і* з *ь* сильним видом коріня в дієслові при багатокротності? Полишаючи інші уваги на боці, бо не в них сила, хочу показати, що історичний метод тільки обтяжує те, що повинно бути тільки діалектологічним матеріалом. Одначе ці методологічні уваги не міняють цінности праці д-ія О. Д. як певного матеріалу.

Те саме слід би сказати подекуди й про опис «Говірки с. Мигири-

нець *Старокостянт. пов.*» С. Гаєвського, складений стисло, систематично і ясно. До опису додано багатенький на вирази, яких нема в Б. Грінченка, словничок.

Статею Мих. Возняка «Епізоди культурних зносин галицької й російської України», якої початок друкувався в XIII томі «Записок У. Н. Т—ва» вияснюється звязок нашого «Збірника» зо згаданим періодичним виданням. Менше цікаві, як у першій частині, данні дають тим більше право авторові, вияснюючи характер галицької реакції 50-х років, здобути вельми показний висновок: що поти галицька Україна проявляла жвавий і сильний національний рух, поки були інтенсивні звязки її з Україною російською. Оживлення національного руху починається в Галичині знов з приходом нових ідей і творчости з України, з ознайомлення галичан з музою Шевченка.

На чолі «Збірника» стоїть стаття Е. Тимченка—«Огляд наукових праць К. Михальчука», яка дає докладний (як відомо, невеликий) спис друкваних праць та статей цього нашого видатного філолога та оцінку значіння їх в історії науки української мови. Автор високо ставить «об'єктивність в розв'язанні наукової проблеми» в К. Михальчука, підкреслює його роль піонера в справі початків української діалектології та живий звязок його об'єктивних методів і розвідок з тими питаннями, які свого часу хвилювали небіжчика, як українського громадянина.

Ан. Ніковський.

Письма... къ библиографу С. И. Пономареву, съ примѣчаніями издателя. Изданіе Л. Э. Бухгеймъ. Стр. CV+230. Москва, 1915.

Книга містить у собі: 1) передмову д. Л. Радченка, 2) матеріали для життєпису недавно помершого бібліографа Пономарева, —Л. Радченка, 3) коротенький хронологичний показчик біографичних дат з життя Пономарева, 4) показчик його праць і псевдонімів, 5) уваги й додатки до листів,—д. Л. Бухгейма, 6) показчик прізвищ до листів і 7) самі листи отаких осіб: академіка Билярського (4 листи), Тихонравова (5), Пипіна (1), Стасюлевича (5), Бодянського (2), Барсукова (6), Максимовича (12), Погодина (26), Гаєвського (4), П. Ефремова (24), Межова (4), Геннаді (2), М. Сухомлинова (1), Костомарова (1), Гербеля (6), Єлисеєва (1), Хованського (2), Ів. Аксакова (3) і кн. Вяземського (30). В «примѣчаніяхъ» знаходимо деякі матеріали про авторів листування—напр., «Воспоминаніе о П. С. Билярскомъ» Пономарева, рецензію Пипіна на книгу Булича «Сумароковъ и его время», жартовливий вірш Гербеля про студентів ніжинського лиця і т. п. Опріч того маємо 4 портрети Пономарева, портрети Максимовича та П. Ефремова й кілька інших ілюстрацій та facsimile з доку-

ментів. З передмови довідуємось, що надруковані листи—це тільки невеличка частка з величезного архіву Пономарева,—решта ще не розібрана й не упорядкована.

Небіжчик Пономарев, що помер р. 1913-го, уявляє з себе досить, цікаву, може навіть типову постать для своєю часу, 40—50 років минулого століття, трохи анахроністичну в нізніших часах і цілком дивну в останніх роках, коли обставини й інтереси громадянства так дуже одмінилися проти колишнього. Здобувши зародки свого світогляду на світанні громадської думки в Росії, він на тому спинився й далі не пішов у своєму трохи наївному ідеалізмі, славянофільстві й дуже примітивному українофільстві. Йшли роки за роками, минали десятиліття, над Росією та Україною прошуміли події величезної ваги, що міняли обличчя і самої держави, й складових її частин,—але це все, можна сказати, не торкалось Пономарева, не подіяло нічого ні на світогляд його, ні на інтереси, ні на методи праці. Це був типовий бібліограф, краще сказати—книголюб, що як почав свою літературну діяльність з бібліографічних уваг, які впливали з його любови до книги, так ними й скінчив і кінчаючи мав рацію на схилі довгого віку свого сказати: «я книгу паче хлѣба и соли приѣмлю» («Матеріали для біографіи...», стр. LXXXI). В обставинах провінціального життя, в якомусь Канотопі, він без упину снує своє бібліографічне павутиння, ділиться своїми колосальними відомостями з цієї сфери з кожним, хто обертався до його, дещо з того друкує, збирає величезну бібліотеку в надзвичайно тяжких умовах¹⁾ і т. п. Одно слово, книга була для Пономарева все, і все він віддав книзі, справді «паче хлѣба і соли» її возлюбивши. Часом світові події вривались у затишний кабінет Пономарева й ніби виводили його з рівноваги—так було за часів японської війни та подій 1905 р., див. у «Матеріалах» стор. LXXVI—LXXX,—але незабаром він заспокоювався на своїй праці та релігійних почуваннях. Неглибока, але характерна, тверда вдача рятувала його від усякого хитання й непевности.

Так само неглибоке, ніби закам'яніле на одному моменті було й «українофільство» Пономарева. Походив він з великоруської на половину сем'ї (батько—захожий великорос, мати—українка), народився і виріс на Україні (в тому ж Канотопі) і вже в парубоцькому віці підпав під вплив Гоголя,—підпав цілком, не тільки під добрі, але й під лихі сторони Гоголевої творчости. Це був його «любимый—чудный Поэт», як записує він у щоденнику ще 1847 р. «Я до сихъ

¹⁾ До речі—в цікавих «Матеріалах» д. Радченка й словечком не згадано про долю цієї бібліотеки, яку небіжчик ще, здається, за життя подарував рідному місту, Канотопу. А тим часом, пригадую, була в покійній «Раді» звістка, що бібліотеку переполовинено й продано «на пуд» багатющу збірку цінних старих виданнів. Цікаво б дізнатись, чи тому правда, і взагалі, що зроблено з спадщиною, яку цілий вік збирав покійний книголюб.

порь,—каже він далі,—любиль и уважалъ Гоголя, какъ поета, прочитавши же «Арабески», я уважаю его еще болѣе, уважаю, какъ ученаго (!) и ученаго съ могучими силами, мыслями, съ оригинальнѣйшими и справедливѣйшими сужденіями, какія рѣдко, очень рѣдко случалось мнѣ читать» («Матеріаль»... XXI—XXII). Не те дивно, що 19-літнього хлопця захопила напушиста, нещира фраза в ніби-то науковій балаканині Гоголя, але же дивно, що Пономарев і на далі лишився з тим наївним, солодковатим українофільством, на яке збив його Гоголь, з тим невисоким розумінням літератури, яке тоді панувало. Людина з безперечно глибокими місцевими інтересами—він проте все шукає, як би притулитись у Петербурзі або в Москві, і йому «стыдно было бы... возвратиться въ Малороссію съ пустыми руками» («Матеріаль»..., XLII). Книголюб, закоханий у письменстві—він за всяку ціну домогається державної служби: «пора, маменька, пора мнѣ служить,—пише він до матері,—уже 26-й годъ пошелъ, уже больше года, какъ кончилъ университетъ, а я все еще ни до чего не добился, даже совѣстно немного» («Матеріаль»..., XLV). І це не через те, що Пономарева справді кортіло в столиці або на службу—ні, бо як сказано, натура тягла його власне до чого иншого: сидіти на Україні і працювати коло письменства. Але, бачите—так «усі роблять», а надто так робив кумир Пономарева Гоголь... Легенькою луною доносились до Пономарева й инші одгуки українського життя, але як вони одбивалися в його свідомості, бачимо з такої уваги в рукописному журналі нашого українофила з 1847 р.

«Писатель Кулишъ задумалъ безумное дерзкое дѣло, ужасно подумать, и какъ могла родиться въ челоуѣкѣ такая мысль въ теперешнее время. Ему вздумалось поселить въ Малороссіяхъ мало-по-малу мысль и намѣреніе отдѣлить Малороссію отъ Россіи и это, къ сожалѣнію, вѣрно (!). Онъ поѣхалъ было за границу съ молодою женою. На таможенѣ у него нашли переписку, исполненную слишкомъ вольныхъ мыслей, оскорбительныхъ для верховной власти, съ гг. Шевченко (писателемъ), Костомаровымъ (проф. Унив. Кіевскаго) и Маркевичемъ (студ. унив.). Тамъ его задержали и отправили въ Петербургъ.

Многіе здѣсь (у Ніжині) видѣли его, когда провозили изъ Кіева. Тѣхъ господъ, его соучастниковъ, и даже (!) родственниковъ, говорятъ, всѣхъ потащили туда же. Чѣмъ-то это кончится?» («Матеріаль»... XXIV—XXV).

Наведена виписка цікава не тільки, як голос сучасника про арешт Кирило-Мефодієвських братчиків у Києві,—голос що одбив у собі провінціяльні плітки й провінціяльний страх перед «злочинцями», але надто характерна і для самого автора. Знов не те дивно, що він з острахом дивиться на Куліша в 1847 р., але те, що він таким і навіки лишився. Згодом Пономарев напевне дізнався, що Куліш і в гад-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ках не мав «отдѣлити Малоросію отъ Россіи», що братчики що иншого мали на мислі, але це пройшло повз не тільки молодого парубка, але й дорослої віком людини. Він цілий вік був на становищі «хохла» з часів Гоголя, «малоросіянина», що цікавився своїм кутком—не більше. Це виявляється і тоді, коли він у листах до матері вживає українських фраз, не забуваючи додати: «по вашому (!) говорю»; і тоді, коли пише вірші по українському (один—«Пустинею», з подорожі по Палестині—наводить автор «Матеріаловъ», стор. LXIV—LXVII), і навіть тоді, коли працює в сфері свого улюбленого книголюбства. Переглядаючи надрукований у книзі «Хронологическій списокъ важнѣйшихъ трудовъ С. И. Пономарева», ви бачите, що його цікавили переважно українські теми, але бачите разом, що цікавили вони його тільки як книголюба, як історика, в кращому разі як етнографа. Чогось живішого, якогось тіснішого зацікавлення, ближчого відгуку, ніколи не знаходило в Пономарева українське життя. Антикварні інтереси панують неподільно. З Пономарева був тільки той «любитель малоросійскаго слова», яких так багато свого часу розкидано було по Україні і з яких дехто чимало віддав праці на те, щоб покласти, підвалини під будинок українознавства. Честь їм за це. Але навіть будуючи те, з чого потім могло скористуватись українське життя, вони стояли по-за межами його, були сторонніми, страшенно далекими й чужими йому людьми. І життя обминало їх.

Обминуло воно й Пономарева і це найкраще, може, одбилося на листуванні, надрукованому в книзі, що лежить перед нами. Маємо тут 139 листів, що належать 19 кореспондентам, усе відомим людям свого часу і свого гурту. І проте найкращою може характеристикою всього зібрання був би епітет, з яким звернувся до Пономарева Межов, назвавши його «почтеннѣйшимъ собратомъ по *литературному крохоборству*». Справді—«крохоборство» якесь: вузенькі межі, дрібненькі інтереси, малесенькі деталі. Єсть дуже цікаві листи, надзвичайно характерні для авторів (напр., листи Максимовича, або Погодіна—він увесь тут!), але в жадному не знайдете одгуків якогось ширшого життя, все обертається в зачарованому колі книголюбства, дрібненьких змаганнів, дрібненьких деталей, одно слово—того літературного «крохоборства» an und für sich, що в собі тільки й бачить зміст і мету письменства і по-за біо-й-бібліографію глибше не прозирає. А тим часом серед кореспондентів Пономарева стріваємо й таких людей, як Пипін, як Костомаров, як Єлисеєв, нарешті Аксаков, про яких жадним способом не можна сказати, що вони не бачили нічого за дрібними бібліографічними увагами й не вмiли озиватись на ширші справи. Очевидно, багато в цьому листуванні одбилась особа самого Пономарева, занадто, скажу так, скристалізована на певних інтересах, щоб з ним можна було про инше говорити.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Вертаючись до виданої на честь Пономарева книги, треба сказати кілька слів про редакторську роботу, і з'окрема редакційні примітки. Взагалі вони здебільшого досить докладні, хоч могли б бути повніші (напр., Петро Лебединцев був не тільки протополом і зовсім не тим він цікавий). Проте стриваємо недогляд і навіть помилки. Так, напр., відомий М. Юзефович «попечителемъ» київської учебної округи ніколи не був (стор. 206); загадковий «Шересперь», як сказано в тексті (стор. 71) і в примітках (стор. 207),— це просто Шереперя, псевдоним одного з Писаревських; Леонид Глібів лишив по собі пам'ятку не тим, що був «воспитанникомъ лицея кн. Безбородко», а своїми українськими байками (стор. 222); даремно в листі Бодянського слово «Кіяне» поправлено на «Кієвляне»—іменно Кіяне або краще, Кияне (стор. 27); так само не до речі поставлено здивоване «зіс» коло очевидного українізма в конструкції однієї фрази з листа Максимовича (стор. 41). Це дрібниці, але їм легко було запобігти.

Книжку видано з справжнім піететом до Пономарева; зверхнім виглядом це просто зразкове видання, якому нічого не може закинути. І це добре. По такому книголюбі, як був Пономарев, гарно видана книжка—найкраща пам'ятка.

С. Ефремов.

Н. А. Рубакинъ. *Среди книгъ. Томъ III. Часть первая. Москва. 1915. Ст. VIII+200.*

Перша частина 3-го тома цього дуже цінного бібліографічного видання присвячена географії, етнографії й антропології та національному питанню, яке займає в книзі центральне місце, «яко синтез не тільки перших трьох одділів її, але й перших двох томів, присвячених огляду літератури про духовне й соціальне життя людськості в її історичному розвитку». В розділі географічному автор, даючи огляд Росії, розглядає окремі її частини, такі як Финляндія, Польша, Крим, Кавказ, Сибір, Туркестан, Бухара; решта же уся пішла до загальної рубрики «європейська Росія» та до Азіатської; до сеї загальної рубрики пішла й Україна, хоча і з тих книг, які зазначає сам автор, можна би скласти й окремий відділ. В цьому розділі, в покажчиків літератури мандрівок, що-до України ми завважили пропуски—мандрівки попа Івана Лукьянова, датського посла Юста Юля; збірні видання—Сборникъ матеріаловъ для истор. топографіи Кієва, К. 1873; Виїмки з жерел до історії України-Руси, Льв. 1895. Не показано видання Лассоти у «Мемуарахъ по історії Южной Руси», а тільки старе видання 1873 р., якого вже не можна ніде добути. Не зазначено географії України С. Рудницького, ані коротенької—С. Русової. В одділі Етнографії маємо окремий відділ «Етнографія Малороссіи».

Тут пропуск—відома праця М. Сумцова «Малорус. етнографія», а також в переліку важніших етнографічних видань пропущено праці Головацького, Гнатюка, Номиса, Манжури. В бібліографічному покажчику етногр. літератури знав усе зведено до купи—«Европейская Россія».

Та найцікавіший в книзі, як уже зазначено вище—розділ про національне питання. В передмові автор каже, що зробив усе залежне від його, щоб трактуючи це питання «зберегти якомога більше безсторонності» і старався «поставитись до всіх без винятку течій і поглядів в національній справі так само, як природник ставиться до досліджуваних ним явищ: він перш за все обсервує, констатує і старається класифікувати факти». «Ми старались, каже він трохи далі, нікого не обвинувачувати й не осуджувати, і нікого не виправдувати, залишаючи за собою одиноке право, навіть ризикуючи накликати на себе обвинувачення в деякій наївності, ставитись до всіх національних суперечок і сварок з того погляду, який ми формулювали ще в I томі нашої праці: будемо перш за все дивитись на те, що може сполучити людей, а не на те, що їх роз'єднує» (ст. VI—VII). Після такого запевнення трохи дивно читати в самому вже тексті (попередні уваги про націон. питання), що «національне питання—це питання прокляте з проклятих, мрачне з мрачних, утворене і загублене в душі людській кровопиттям, гризною, ворожнечею далекого минулого, яке залишилось людськості, яко наслідок доісторичного звіриного життя» (ст. 100). Не будемо спинятись на етичних міркуваннях автора на тему шкідливості національної різниці, які взагалі мало пасують до прийнятого ним методу наукового дослідження й класифікації явищ, а зазначимо, в яким порядку і в яких формах розглядає він національне питання. Попереду подається «Теоретична постановка нац. пит.»—що таке нація з погляду метафізичного, психологічного, емпіричного й матеріалістичного; про космополітизм, націоналізм і інтернаціоналізм; відносини дрібних націй до великих державних націй; політичні форми культурно-історичного самовизначення націй. Потім іде найважливіший і самий цікавий одділ—«Національне питання в окремих країнах і у відносинах окремих народів». Власне кажучи мова іде далі тільки про нац. справу в Росії. Спершу трактується про російський націоналізм, (славянофільство різних стадій, реакційний націоналізм і ліберальний), далі про панславізм, де побіжно згадується й кирило-мефодієвське товариство. На ст. 139—145 розділ «Українській вопросъ. Национальное движение на Украинѣ».

Коли порівняти нарис укр. нац. питання з іншими, от хоч білоруським, польським, жидівським,—кидається у вічі якась уривковість і несистематичність першого: автор починає з кінця 70-х років,

коротко згадує про перенесення культурно-національного українського життя в Галичину, про повстання там напрямків радикального й народовецького (дуже коротко і стисло говорить про це), а після того характеризує погляди Костомарова, яко кирило-мефодієвця і уміркованого українофіла, та Драгоманова, яко українського федераліста. Далі йдуть цитати з писаннів С. Ефремова і Грушевського—яко формула домаганнів новітнього українства і коротенькі характеристики Франка й Куліша (дивна послідовність), характеристики часом надто невизначні (про Франка: «будучи українофіломъ, онъ отнюдь не былъ украинскимъ шовинистомъ...»). Нарешті—кілька слів про відносини російської громадської думки до українства в такій послідовности: Герцен, Стороженко, Сікорский, Щоголев. Як бачимо, автор не дає скільки-небудь систематичного, стройного огляду розвитку українського нац. питання, не вясня головніших його етапів і характерніших моментів; те, що подано в його книзі, се тільки де-які уваги з приводу українства, де-які замітки й міркування та—в кінці розділу—вказівки відповідної літератури. Вказівки досить докладні, хоч і не без неточностей. Окремий бібліографічний покажчик літератури по національному питанню (ст. 189—200) містить вказівки всі вкупі і про українські і про інші нац. питання. В цьому, певна річ, своя невгода. Література укр. питання досить вичерпуюча і доведена до самого останнього часу.

Зазначені хиби пояснюються, на нашу думку тим, що автор, яко неспеціаліст в своїй колосальній праці не міг опанувати такого складного питання, як українське, з його значною літературою. Правда, в такій праці мажна би скористатись з допомоги спеціалістів,—наприклад розділ про литовський рух написаний спеціально на прохання автора д. Римкою. Але в усякому разі вважаємо дуже корисною появу цієї книги, з її серйозним і по змозі об'єктивним трактуванням нашої справи, особливо під теперешній час, коли потреба в таких виданнях особливо гаряче відчувається. Для поширення правдивих поглядів на національне питання серед російського громадянства, яке обо ігнорувало це питання або збувало поверховим знайомством, книга д. Рубакина безперечно може принести значну користь.

Д. Дорошенко.

Н. Ф. Сумцовъ. *Слово о бездождіи. Харьковъ, 1914, ст. 1+9.* (Відбитка з «Сборника Харьков. Историко-Филолог. Общества въ честь проф. В. П. Бузескула»).

Розвідка проф. Сумцова, присвячена маленькому літературному пам'ятнику XVII в., названому «Слово во время бездождья і глада і всякой пагубы и всякой нужды і злочюченія людей». Хоча «Слово»

надруковане в 1856 році в Чернигові в I томі «Южно-русскихъ лѣтописей» Білозерським, із огляду на зміст та мову заслугує на те, щоб зайняти «видне місце» в історії старинної української літератури, воно не було помічене в науці.

«Слово»—се проповідь невідомого, українського, сілського священника. Проповідник виступає у своїм «Слові» проти «пановъ незбожныхъ, отъ которыхъ неслыханные кривды і утиски бѣдные подданы... терпятъ, барзей, нежели въ поганствѣ невольници» та проклинає їх за те, що вдумали «половщину», с. е., податок на волів, який сильно давався відчувати українському населенню. Не менше осуджує він і елементи, які «по незбожныхъ панахъ взяли зверхность...», а взявши моць, не только жидовъ и пановъ своихъ забивали, але и городовъ гвалтомъ добуваючи и всюды огнемъ палячи, людей въ невинности забиваючи и въ неволю выдаючи, олтари Божіи пустошачи... братію свою драли, мучили и забивали». Зі «Слова» видно, що автор належав до тих священників, що ідеалізували московське православ'є. Проф. Сумцов передрукував пам'ятник «Слово во время бездождья» з «Южнорусскихъ лѣтописей» Білозерського та пояснив й оцінив його, як слід.

М. М-ський.

Проф. Н. Ф. Сумцовъ. *Обзоръ содержания проповѣдей Іоаннікія Галятовскаго.* Харьковъ, 1913, ст. 1+14. (Відбитка з IV випуска «Вѣстника Харьков. Историко-Филолог. Общества»).

В 1884 році появилася студія проф. Сумцова, присвячена славному нашому проповідникові XVII в.—Іоаннікію Галятовському. В тій праці дав Сумцов на стр. 22—37 загальну характеристику твору Галятовського п. з. «Ключъ Разумѣнія». Продовженням сєї праці являється—«Обзоръ содержания проповѣдей Іоаннікія Галятовскаго».

«Ключ» Галятовського, книжка, яка була широко розповсюджена (витримала чотирі видання за час від 1659—1665 р.) й впливала на умн українців у XVII і XVIII в., складається з двох частин: «Науки зложеня Казаня» й 46 проповідей, з котрих 32 основних і 14 додаткових. «Наука зложеня Казаня» займає видне місце в історії укр. проповіді, як найбільше відомий підручник з гомілетики; проповіді, зложені на основі принципів, виложених у «Науці». З огляду на те, що «Ключ»—рідка книга, а проповіді по своїй формі схоластичні та скучні до читання, проф. Сумцов подав у своїй праці конспективний огляд їх змісту й рівночасно помітив повторення, які стрічаються у Галятовського. Перегляд сей справді може бути дуже користним усім, это звертатиметься до проповідей Галятовського.

М. М-ський.

НОВИНИ НАУКИ І ПИСЬМЕНСТВА.

Історичний Музей у Києві. З хроніки Київського Музею за останні часи перш за все треба зазначити багатий дар, який одписала музеєві в спадщину пані М. Никольська. Найбільшу вартість в йому творять цінні і ріжкоманітні колекції старого срібла й фарфору. Зібрання те, що дуже збагатило артистично-промисловий одділ музею, має тим більшу вагу, що свідчить про бажання донаторки, яка вмерши в Петрограді не втратила звязків з своїм краєм, допомогти його культурному розвитку. Далі, Київський Політехнічний Інститут передав Музеєві на схованку згідно з волею жертводавця де-які речі з маєтку Білецького-Носенка Кобижчі, що перейшов по смерті його на власність Інституту. Найцінніші й найцікавіші зпоміж них—це гарної роботи деревляна скринька з ініціалами імператриці Єлизавети Петрівни, дуже штучне й гарне бюро половини XVIII в. і чарки, пляшка та штоф з монограмами «С. К. Р» і «С. А. Р» (Кирила та Олекси Розумовських).

Пощастило музеєві й покупкою зробити де-які цікаві придбання. Через селян вступили два однотипних скарби XVII віку, викопані цього року в Канівщині (м. Таганча і с. Селище), що складаються з намиста, перстнів, серьог, монет рр. 1615—62, срібної оправи на кинжал та такого ж набору пояса то що. З Лохвиці надійшли три іпокліти—«сукна похоронные»

«цеху шевського р. 1757», «портнічеськой управы»—1811 і третій з р. 1849. Не одноцінні з погляду історичного і художнього, вони вкупі творять цікаву параллель і дають багатий матеріал для дослідів артистичної традиції, тривкості місцевих культурних забутків та зросту чужих впливів.

Зростали, хоч і не так жваво як звичайно, через неможливість цього літа робити екскурсії, й колекції етнографічного одділу. Єсть нові килими; але найбільше поталанило різбленню деревляному та давньому українському шклу (чимало його—хоч і дрібних фрагментів— знайдено на Подолі, на руїнах старих льохів колишньої ратуши, роскопаних підчас будівлі нового контрактного дому).

Поруч з новими придбаннями не переривалася в музеї й звичайна робота біля упорядкування старих колекцій. Дві великі шафи зайняли стародавні (кінець XVII—початок XIX в.в.) українські кашлі, що складають дуже цінне й ріжноманітне зібрання, де вчений дослідник минулого, сучасний художник-архітектор і практик-гончар можуть знайти для себе багато корисного. Має своє значіння й чимала допіру виставлена колекція дукачів.—В одділі «Старий Київ» варті уваги акварелі ріжних будинків почалу XIX віку—копії з фасадів та ланів того часу з бібліотеки музею—та печатки київських цехів, одна з яких належить до XVII в.

Чернігівські музеї. За час війни діяльність музеїв майже зовсім припинилась. Пояснюється це почасти тим, що Чернігів, який лежить близько Дніпра, пережив доволі тривожні дні, а один час і паніку, а почасти ще й тим, що місцевий антикварний ринок значно скоротив свій торг. Місцеві антикварі й ті, що торгують старовиною, всі поголовно бідкаються, нарікаючи на брак попиту за старими речами, і навіть їхні мандрівки, що звичайно доставляли Чернігову немало цікавих пам'яток минулого, тепер не дають нічого. Тимчасом з боку музеїв і місцевих любителів, число яких усе збільшується, попит за старовиною зостається усе той самий. При тій інертності, яка є властивою адміністрації музею Тарновського, трудно взагалі сподіватися, що Музей буде поповнюватись. Не вважаючи на те, що на чернігівському антикварному ринкові і зараз багато пам'яток старовини, які могли б бути в цьому Музеї, цілком підходячи до його складу, вони любісінько стоять собі на полицях в антикварів і дожидають приїзжих. Досить сказати, що в Музеї всього лиш один килим, куплений нещодавно, але зовсім невдалий та нецікавий ні що-до тону, ніщо-до малюнку. Шкло старих українських гут, за винятком недавно купленого одного барила, до цього ще часу репрезентується тільки кількома речами, які вступили до музею ще в складі колекцій В. В. Тарновського. А шкло це за останні часи здобуває все більше й більше прихильників дякуючи своїм надзвичайно цікавим формам і тонам. Взагалі життя в цьому музеї нема ніякого. Уся праця завідуючого музеєм за ті три роки, які він сидить на цій посаді, звелась до того, що дуже цікаві старинні портрети в ори-

гіналах і копіях, які належать музеєві, виселені були з музейних покоїв у вестибюль, а на їх місце повішено «твори» самого завідуючого та ще якась мізерія новішої формації... Все ж таки до Музею Тарновського приходять іноді рідко достойні уваги, але приходять зовсім випадково, яко дари, або покупки, зроблені особами для музею чужими. Так ось за останні часи туди придбано: значне число документів рода Гудовичів з кінця XVII—початку XVIII вв., які стосуються території Стародубського полка (переважно папери земельного характеру); папери рода Солонин і портрет Остерського сотника Сергія Солонини (1709—1728), дуже непоганої роботи, хоча він незвичайністю своєї обстановки й викликає деякі сумніви.

Музей Архівної Комісії і міський за останні часи збагатились дуже цікавими царськими вратами і трьома іконами половини XVIII віку однієї з остерських церков і на одній з ікон є вказівка, що іконостас, в якому ці ікони стояли, зроблено року 1747, коштом Остерського сотника Солонини; таким чином ці рідко точно датуються. Окрім того, туди ж вступили 87 старих планів, переданих з архива Полтавського Губернського правління; вони уявляють собою плани місцевостей, городів і деяких будинків Чернігівщини. Праця Музея, з причини покликання до військової служби його хранителя Е. А. Карнаухова, також трохи замерла. Архівна комісія видала XI-й випуск своїх «Трудов» і цими днями збирається для вибору свого уряду, вирішення деяких питань про дальші видання і біжучих справ.

Річи Епархіального Дрвлекренилища давно вже запаковані в ящики на випадок можливої ева-

• куації Чернигова і через те для огляду недоступні.

Серед любителів старовини багачко балачок і страхів викликає «реставрація» палацу в Ляличах, набутого духовним відомством. На чолі цієї відповідальної справи стоять усе «свої» люде, які не визначаються ні своїми знаннями з обсягу архітектури, ні смаком. Виникає навіть думка про заложення в Чернигові відділу Товариства охорони пам'яток старовини, щоб була змога вступитися за дорогі руйни, але це питання зостається поки що в сфері одних міркувань.

Музей ім. А. Поля в Катеринославі. З початку 1915 року і до місяця падолиста до Музею вступили такі важніші добутки,—здебільшого жертви різних приватних людей. Д-ій А. Сінельников подарував збірку старих книжок XVIII ст., старовинну зброю та деякі дрібні речі. Від М. Синявкина одержано грецьку амфору II в. перед Р. Хр., посуд часів козаччини, зброю і документи. Д-ій М. Іванов подарував дуже гарний металевий жбан козацьких часів, кілька старих друків, а також збірку архивних документів, які стосуються Запорожжя (1729—1775 р.р.) Д-ій Б. Нечаїв подарував гарну колекцію межигорського фарфору. Чимало річей вступило до церковного відділу, переважно з запорожських церков; речі ці добуто під час літніх мандрівок по губернії директора Музею Дм. Еварницького. Взагалі за 10 місяців 1915 року ступило до музею NN: до археологічного відділу—47, до історичного 125, до Запорожського—14, до церковного—44, до етнографічного—37, вага—30, а всього—294 (взагалі Музей має №№ 8611). До бібліотеки Музею вступило 123 т., в тому числі й українсь-

кою мовою (усього в бібліотеці 3297 т., україн.—270).

Херсонський городський музей. Недавно вийшов 5-й випуск «Літописи» Музею, який містить музейне звітлення за 1913 рік. З цього звітлення видно, що основу музейних збірок складають пам'ятки грецької культури на чорноморським побережжю. В 1913 році до Музею вступила дуже цінна колекція пам'яток Ольвії, подарована Імператорською Археологічною Комісією: вази, зброя, окраси, мармурові барельєфи та інше. В тому ж році родина покійного Миколи Аркаса (автора відомої популярної Історії України) подарувала Музеєві свою фамільну колекцію античних пам'яток і монет; до сеї колекції належать різні пам'ятки з некрополів Ольвії й Херсонесу, між иншим кілька ваз та статуеток; монетна колекція містить в собі понад 1000 чисел, переважно грецької й римської доби. Директор музею В. Гошкевич робив на протязі року археологічні екскурсії й розкопки; з останніх найбільш цікава для нас розкопка місця Кам'янської Січи. Тут знайдено чимало дуже цікавих кахлів з рельєфними окрасами—з запорожських печиш у куренях; знайдено також кілька шкляних чарок і глиняних люльок. Як звісно, на руйновищі Кам'янської-Січи стоїть хрест на могилі Кошового Костя Гордієнка. Крім нього стоять ще два запорожських надгробних камяних хреста.

Дві Галицькі виставки в Петрограді. Велика роля, яку відіграла східна Галичина в сучасній війні, викликала в російським громадянстві живий інтерес до цієї країни, ім'ям якої в певній мірі велась російська політика останніх років, а про яку, тим часом, докладно не знали навіть ті елементи, що тою політикою керували. Зъяви-

лась чимала література про галичан і Галичину,—мало серйозна і переважно тенденційна в напрямі тарабанного патріотизму. але і вона знаходила свого читача, що тільки шукав одповіді на цілий ряд нових запитаннів, які раніш не спадали йому на думку. Що за країна та Галичина, які там живуть люде, як вони живуть, що воно за категорія «руських» людей, які відрізняються від «русского» народа—хто каже—на одну тільки літеру «с», а хто каже так, що й зовсім нічого спільного не мають.

Одною з цікавих спроб дати одповідь на такі запитання, була перша з тих виставок, про які ми маємо розповіді. Цю виставку впорядив весною 1915 року етнографічний відділ «Русского музея імператора Олександра III», який має серед своїх колекцій дуже цінні збірки побутового матеріялу зібраного за 10 літ в Галичині, Буковині і Угорщині відомим етнографом Хв. Вовком. Хоч етнографічний відділ Музея ще досі не одкритий для широкої публіки, але весь галицький матеріял було спеціально відокремлено і упорядковано для огляду, під назвою «Временной Этнографической выставки русского населения Галиции, Буковины и Венгрии».

Виставка займала дві чималі залі. Вдовж стін в шклянних шафах були порозставлявані численні етнографічні типи,—чоловічі й жіночі постаті з головами, зробленими з глини по фотографічним знімкам з живих людей, і в правдивих, зібраних на місці, одягах. Поміж шафами стіни завішані всяким знаряддям селянського побуту. В вітринах посеред заль—теж побутові принадлежности, селянські ручні вироби то що. Крім того виставлено багато фотографічних знімків всякого змісту: типи, краєвиди, зразки будівлі, особ-

ливо церковної архітектури.

Всього було виставлено до 400 окремих експонатів,—і це ще далеко не все, чим володіє музей Олександра III. Не мала частина музейних етнографічних скарбів ще застається в скринях, бо ще не викінчено їх упорядкування. Ми зазначимо тут лиш деякі, найцікавіші предмети, які виставка музею дала змогу побачити ширшим верствам російського громадянства.

Манекени подолян, бойків, лемків, гуцулів та угорських руснаків виразно демонстрували характерні одміни в типах, зверхнім вигляді й убранні закордонної Руси. Надзвичайно інтересні своєю оригінальною красою і ріжноманітністю зразки верхнього одягу—гаптовані свити, кожухи, гуцульські киптарі, лемківські гуньки та чуги з довжелезним коміром, що спускається нижче пояса, сіраки, ріжнородні капелюхи та шапки. Тут можно було на окремих зразках бачити певну еволюцію одягу—від безрукавого лейбика через сірак до звичайного типу української свити. На тих же манекенах видно всякі способи ношення сорочок у окремих етнографічних груп: сховані й на випуск (у гуцулів та бойків), звичайної довжини і короткі до грудей (в угорських руснаків), з широкими і вузькими рукавами, застебнуті як звичайно спереду—і такі, що застьобуються ззаду (у лемків). Із окремих одягів звертав увагу кожушок старого чоловіка з Буковини, гаптований ріжнобарвним шовком, що вже тепер більше не робиться. Цікавий манекен діда-бойка, з заплетеною косою,—це зрозок давнього звичаю заплітати волосся в коси, якого тепер ще додержують де-кілька старих людей.

Дуже интересна колекція гуцульського оздоблення: тут можно

бачити скляні намиста і так звані в гарди — намиста з хрестів; і те і друге на Україні трапляється тільки в стародавніх могилах та розкопках часів Київського князівства. Такий самий пережиток стародавньої доби — чильця, що носять гуцулки на лобі і що теж трапляється в могилах Київської Русі. Зовсім надзвичайний предмет чоловічої прикраси, — мабуть одинокий приклад на європейському континенті, — це намиста з коробочок клокички, що носять гуцули; єсть також і жіночі намиста — ланцюжки цієї рослини.

З господарського знаряддя музею виставив предмети переважно бойківського та гуцульського побуту. Тут бачимо такі речі, як дерев'яні замки, що вживаються у бойків, знаряддя для витирання вогню, що збереглися ще від стародавньої культури у гуцулів, — численну колекцію мідяних річей гуцульського воробу — кресала, люльки, цебухи, ножі, бляшки тощо; особливий інтерес мають різблені гуцульські вироби з дерева, — топірці, тарілки, кубки, ложки тощо. Єсть струмент з де-якого майстерства і нарешті музичний струмент гуцулів: довжелезні трем біти, флоіра, коза.

Поминаючи інші колекції музею, — в тім числі прекрасну збірку орнаментованих виробів — вишивок, килимів та гуцульських писанок, — важно спинити увагу на деяких інтересних фотографічних знімках. Тут маємо дуже цінні зразки церковної архітектури бойківщини, починаючи від церков з одною банею до дуже складних типів, з опасаннями, що наближають ці будівлі вже до камінної архітектури, далі — лемківські церкви з найвищою західною банею, що переходить вже в дзвіницю; пятибанні гуцульські церкви, схожі з українським типом, і зовсім

своєрідні по архітектурі церкви угорської Русі. Чимало знімків характеризують різнородні типи селянських хат в окремих країнах Галичини.

З побутових знімків цікава фотографія архаїчного похорону в Карпатах, з домовиною на санях влітку. Нарешті, не можна не згадати знімка з пам'ятника Унії Любельської коло с. Кути на Буковині, цікавого тип, що гуцули зняли з того пам'ятника польський напис, а замість нього написали цитату з Шевченка: «розкуються незабаром заковані люде!» В тій же сфері національних відносин закордонної Русі зазначимо знімок з старовинного образу св. Стефана Первомученика, знайденого в сільській церкві коло Стрия: тут св. Стефана побивають камінням троє людей, з яких один по одержі лях, другой маляр, а третій, либонь, волох...

Кінчаючи коротку характеристику цікавої виставки Музею Олександра III, не можна не висловити жалю, що адміністрація музею, упорядковуючи виставку, не обійшлась без непотрібної тенденційності: інтересний каталог виставки не знає русинів, а тільки «русскихь», — і це робить прикре вражіння штучно притягнутої політики в напрямі гр. Бобринського, якого духу не слід би бути в серйозній роботі поважаної наукової інституції...

Друга виставка тривала в Петрограді на протязі літа. Це була «Виставка трофеїв війни», упорядкована «Императорскимъ обществомъ ревнителей исторій» з річей, зібраних на війні, в місцевостях Германії і Австрії, що були зайняті російським військом і в західній Польщі перед її окупацією німецьким військом. Таким чином, це виставка не галицька, але

що східна Галичина теж довгий час була «трофеєм війни», то на виставці єсть де що і звязане з її галицьким періодом.

Могло-б бути, власне, дуже багато... коли-б Галичина інтересувала російських гостей під час окупації сама по собі, яка вона тоді була, з своєю культурою і своєрідним життям, а не тільки як об'єкт для всяких адміністративних заходів. Але серед численної збірки німецьких та австрійських гармат, рушниць, мундирів, касок та кепок, великих і малих куль і всякого іншого військового знаряддя, серед присвячених війні картин, малюнків, плакатів—лиш в двох-трьох вітринах з усяким дрібязком можна знайти спомини про Галичину. Поминаючи речі цілком військового характеру, більш-менш цікаві «трофеї» можна перелічити по-пальцям. Ось старовинна рукопись, а при ній пояснення, з якого видно одну з причин малого числа предметів галицької культури: «письмо XVIII в., единственно уцѣлѣвшій остатокъ отъ уничтоженнаго богатѣйшаго собранія». Ось в рамці орнаментований малюнок з гербом міста Львова; поруч—надзвичайно цікавий старовинний план-краєвид Львова; по каталогу—це гравюра XVI століття, належить музею Царського Села; давнє походження гравюри підтвержується польським написом, що поясняє її зміст: «Lwów Rusi południowej miasto stołeczne główny skład towarów wschodnich». Як бачимо, картину зроблено ще в ті часи, коли Львів був для поляків столицею південної Русі. Цікавим експонатом є зменшена відбитка з першої сторінки «Діла» за 13—26 серпня 1914 р., на якій перше місце займає відозва митрополита Андрія Шептицького «всім вірним пограничних сіл всіх трьох Галицьких

епархій»; в цій відозві, як відомо, митрополит вияснив свій пастві значіння політичної хвилі і остерегав « до крови бути вірними цісареві» в надії на «кращу будучність». Нарешті, коли причислити сюди кілька оригінальних малюнків (Лансере—«бранець—Галичанин», Лукомський—пам'ятки старовинної архітектури Галичини),—то це й буде весь матеріал, який змогли упорядники здобути для «виставки трофеїв».

Обидві згадані виставки були безплатні і притягали до себе чимало люду. Особливо охоче відвідувалась простим людом «виставка трофеїв», але,—як бачимо, вона далеко менше могла сприяти популяризації відомостів про Галичину, аніж етнографічна виставка музею Олександра III.

Нові видання Українського Наукового товариства в Києві. Недавно вийшли в Києві такі видання Т-ва: Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука. Київ. 1915. ст. 149, ч. 8. Ціна 1 р. 50 к. Зміст книги такий: 1. Е. Тимченко: Огляд наукових праць К. Михальчука. 2. Хв. Корш.: Спробунок вияснити етимологічно деякі українські слова. 3. В. Перетц.: До історії перекладу біблії в Західній Русі. 4. С. Кульбакин: Прасловянське у(ы). 5. І. Ілінський: Українське «стогнати — стонать». 6. М. Возняк: Епізоди культурних зносин галицької й російської України в 1-ій пол. XIX ст. 7. О. Д.: Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок переяслав. пов. на Полтавщині. 8. С. Гаєвський: Говірка села Михиринець Старокост. пов. Волинської губ. Збірник природничо-технічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. Книга 3. Київ. 1915. Ст. 226. Ціна 2 р. 50 к. Збірник містить такі статті: 1. А.

Немоловський: Графічна інтеграція способом Massau та її практичні приклади. 2. А. Куліченко: Просадівництво на степовій Україні. 3. З. Кошель: Про Волинські каоліни. 4. В. Різниченко: Полудневий Алтай, його давні й сьогочасні льодовики. 5. М. Русов: Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини. 6. Технічний словник. Книжку оздоблено численними малюнками й картами.

Вийшла в Києві книга М. Василенка: Очерки по історії Західної Русі и України. (Русская історія вь очеркахъ и статьяхъ.—Составлена при участіи профессоровъ и преподавателей подъ ред. пр. М. Довнаръ-Запольскаго. Томъ III. Приложение). Київ. 1915 Ст. XI+589. Книга уявляє з себе нарис історичного життя на Україні (а почасті Білій Русі) від часу Люблинської унії і до повстання Богдана Хмельницького. Автор подає у своїй праці дуже цінні історіографічні нариси і багаті бібліографічні вказівки. Книга буде спеціально обговорена на сторінках нашого видання.

У Чернигові вийшов 11-й випуск «Трудовъ» Черниговської Архивної Комісії, який містить матеріал виключно з українознавства: Л. Кутової. Нѣскольок словъ о копныхъ судахъ вь Малороссіи; В. Модзалевського—Судьба Малороссійскихъ пушкарей; Д. Бочкова Памяти А. И. Покорскаго-Жоровко (1813—1913); М. Киріякова—О родѣ Киріяковыхъ; Я. Ждановича—Отдѣлъ «Малороссія» на выставкѣ «Ломоносовъ и Елизаветинское время». В. Модзалевського—Матеріали и замѣтки (До характеристики С. Палія, з листування рода Забіл, про одружіння гетьмана Брюховецького, до історії компанейськх полків та ин.).

Сими днями вийшов у Києві—«Сборникъ матеріаловъ по

історіи Юго - Західной Россіи», в. II-й, видання Київської Археографічної Комісії. Зміст його такий: 1. І. Каманін—Сообщеніе пословъ Киевской Земли кролю Сигизмунду I о Киевской землѣ и Киевскомъ замкѣ около 1520 г. 2. Його ж—Нѣсколько чертъ для характеристики кн. К. К. Острожскаго. 3. І. Каманін та В. Абрамович—Документы XVII вѣка. 4. Донесенія папскаго нунція Іоанна Торреаса архіеп. Адріано-польскому о событіяхъ вь Польшѣ во время возстанія Богдана Хмельницкаго. Извлечено изъ Ватиканскаго Архива проф. В. Б. Антоновичемъ съ дополненіями и примѣчаніями В. Н. Забугина. 5. Документы объ Андрѣ Войнаровскомъ и Филиппѣ Орликѣ. Извл. изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ. 6. І. Каманіна—Договоры Богдана Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей. 7. Його-ж—Цыганскіе казакі вь Польшѣ вь XVII и XVIII в.

Вийшов X-й том «Лѣтописи Екатеринбургской Ученой Архивной Комиссії» (Катеринослав, 1915, ст. III + XXXII + 385 + 96 + 4). В книзі поруч з ріжним офіціалним матеріалом уміщено нарис 10-літньої діяльності Комісії, а також ряд статей, які мають безперечний інтерес для українознавства: В. Біднова—Къ історіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ; А. С.—Малороссійскій церковный стиль (з знимками типових старих церков на Катеринославщині); Я. Новіцького—Малороссійскіе народные заговоры и заклинанія, собранныя вь Екатеринбургщинѣ; І. Огієнка—Научныя знанія вь «Ключѣ разумѣнія» Іоанникія Галатовскаго; В. Данилова—Екатеринославщина вь архивѣ Имп. Рус. Географическаго О-ва.

У кн. 8-й «Извѣстій Киев-

ской Городской Думы» за 1915 р. уміщено статтю Д. Дорошенка: Хозяйственно - промышленное состояние Киевской оклицы во второй пол. XVIII ст. по даннымъ губернскаго прокурора

Григорія Пивоварова (ст 69—102). Матеріялом послужила відповідь Пивоварова на анкету Вільного Економічного т-ва 1766 р., знайдена в рукопису в одному з збірників А. Чепи.

150 IV b

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyj zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Українські наукові збірники.

3 0112 087578701

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
067.7 UKNFACSIM C001 v.2(1916)
Ukrainskyi naukovyi zbirnyk.

3 0112 087578701